

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TARİXİ

ÜMUMİ

DİLÇİLİK

DİLÇİLİYİN TARİXİ, NƏZƏRİYYƏSİ VƏ METODLARI

Ağamusa Axundov

ALİ MƏKTƏB TƏLƏBƏLƏRİ ÜÇÜN DƏRSLİK

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

ŞÖRQ-QƏRB
BAKİ 2006

494.361/5-dc22

AZE

Ağamusa Axundov. Ümumi dilçilik. Bakı, "Şərq-Qərb", 2006, 280 səh.

Kitabda dilin daxili sistemi və quruluşu məsələlərindən, dilçilik metodlarından bəhs olunur və lingvistik nəzəriyyələrin qısa tarixi, dilçiliyin əsas problemləri, dilin fəlsəfi və ictimai məsələləri işıqlandırılır.

Dərslik ali məktəb tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ISBN10 9952-34-017-6

ISBN13 978-9952-34-017-4

© "ŞƏRQ-QƏRB", 2006

MÜƏLLİFDƏN

"Ümumi dilçilik (dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları)" kitabı ilk dəfə 1979-cu ildə nəşr edilmiş və həmin ildən keçən müddət ərzində respublikamızın mətbuatında, eləcə də Moskva və başqa şəhərlərdə müxtəlif rəylər çap olunmuşdur. Çoxlu məktublar da almışam. Həmkarlarımın kitab haqqında şifahi qeydlərini də məmnuniyyətlə dinləmişəm. Çap olunmuş rəylərdə, aldığım məktublarda, eşitdiyim söhbətlərdə kitabın bir dərslik kimi məziyyətləri: elmi kamilliyi, orijinallığı, quruluşca mükəmməlliyi, ifadə və yozumca sadəliyi və s. barədə xoş sözlər deyilir. Həmin rəy və məktublarda dərsliyin yeni nəşrində nəzərə alınmalı müxtəlif arzular (yeni hissələrin artırılması, dil faktlarının genişləndirilməsi və s.), mütəxəssis və oxucu qeydləri də vardır. Nəhayət, diqqətli rəyçilərim və tələbkar oxucular kitabda getmiş bir çox nöqsanları, poliqrafik çatışmazlıqları göstərməyi də unutmamışlar.

Kitabın bu nəşrini çapa hazırlayarkən, mən həmin arzuları, göstərilən nöqsanları bir daha diqqətlə nəzərdən keçirdim və bacardıqca düzəltməyə çalışdım. Əlbəttə, söylənilən arzuların hamısına əməl etmək çətin idi və bəlkə də onların bəzilərində ehtiyac da yoxdur. Məsələn, məktublardan birində göstərilir ki, "Kitab azərbaycanlı tələbələr üçün nəzərdə tutulduğuna görə Azərbaycan dilinin daxil olduğu türk ailəsi ilə bağlı bəzi məsələlərin, məsələn, Qafqazda, Volqaboyunda və başqa ərazilərdəki türk arealı problemləri, bu günə qədər mübahisəli sayılan türk dillərinin təsnifatı haqqında mülahizələr, Altay nəzəriyyəsi kimi sahələr dərsliyə daxil edilsəydi, onun qiymətini daha da artırmış olardı". Bu məsələlər nə qədər əhəmiyyətli olsa da, onların daha çox universitet tələbələri üçün nəzərdə tutulan dərsliyə əlavə edilməsi məqsədəuyğun deyil. Çünki həmin məsələlər universitetdə müstəqil fənn kimi tədris edilən "Türk filologiyasına giriş" kursunda şərh olunur və həmin fənnə aid "Türkölogiyanın əsasları" dərsliyində məlumat verilir. Ali heyvanlarda təfəkkür nümayişlərinin olub-olmaması, delfinlərin "danışığı", meymunların səs siqnalları və s. kimi məsələ-

lələrin dərsləyə xüsusi hissə kimi artırılmasına da ehtiyac görmədim. Belə ki, onlar daha çox “Dilçiliyə giriş” fənninə aiddir.

Dilçiliyə dair bir çox dərsliklərdən biri kimi ölkəmizin tarixinin ən keşməkeşli bir dövrünün sınağından uğurla keçə bilmiş bu kitab haqqında ölkə mətbuatında çap olunmuş resenziyalarla yanaşı, ölkədən qıraqda da elmi dairələrdə, jurnallarda kifayət qədər dəyərli fikirlər söylənilmişdir.

1994-cü ildə o, “Təhsil” Cəmiyyətinin elm və texnika üzrə mükafatına layiq görülmüşdür. Bununla belə, latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasında nəşrə hazırlanarkən, əsər bir daha diqqətlə nəzərdən keçirilmiş, üzərində müəyyən dəyişikliklər aparılmışdır.

Son nəşrdən keçən zaman ərzində ölkəmizin siyasi, ictimai, iqtisadi, mədəni həyatında böyük dəyişikliklər baş vermiş və həmin dəyişikliklər zəminində yetişmiş üç nəsildən də çox yeni tələbə kontingenti bu əsərdən əsas dərslik kimi faydalana bilmişdir.

Fənni tədris edən müəllimlər heyətinin tərkibində də yeniləşmə olmuşdur. Müəllif onların və bütün oxucuların dərsliklə bağlı hər bir istək və qeydlərini kitabın gələcək nəşrində nəzərə alacağını minnətdarlıq hissi ilə öz öhdəsinə götürür.

DİLÇİLİK TARİXİ

XIX ƏSRƏ QƏDƏRKİ DİLÇİLİK

1. Ən qədim dövrlərdə dilçilik. Qədim hind dilçiliyi. Yunan dilçiliyi. Ərəb dilçiliyi

Dilçilik böyük tarixi olan elmlərdən biri kimi, ən qədim zamanlardan başlayaraq dövrümüze qədər uzunmüddətli inkişaf yolu keçmişdir. Humanitar elmlər çərçivəsində, görünür, bu sahənin yaşıdı yoxdur. Dilçiliyin dilin praktik məsələləri ilə məşğul olmasının beş min illik tarixi vardır. Məlum olduğu üzrə, qədim akkadlar və yaxud, başqa cür adlandıqları kimi, asori-babillər şumer dili ilə öz dillərinin lüğətini eramızdan əvvəlki üç minilliyin sonlarında tərtib etməyə başlamışlar. Həmin dövrü dilçiliyin sahələrindən biri olan leksikoqrafiyanın başlanğıcı və yaxud, dilçiliyin təşəkkül dövrü adlandırmaq olar.

* * *

◀ Dilçilik elminin tarixini, adətən, qədim hindlilərdən başlayırlar. Bunun səbəbi əsas etibarilə ondan ibarətdir ki, dilin spesifikasiyasının mahiyyətini təşkil edən qrammatik quruluşu ilk dəfə hindlilər tədqiq etmişlər.

Qədim hind dilçiliyi hindlilərin ədəbi dili olan sanskritlə xalq dili – prakrit arasında get-gedə artan ciddi fərqlərin nəticəsində yaranmışdı. Belə ki, zaman keçdikcə müqəddəs himnlərin dili olan sanskrit öz kommunikativ vəzifəsini itirməklə əlaqədar olaraq, geniş xalq kütlələri üçün anlaşılmayan bir dilə çevrilirdi. Həmin dilin qanunlarının mühafizəsinə və onun bir dil kimi başa düşülməsinin təmin olunmasına böyük ehtiyac hiss edilirdi. Digər tərəfdən, sanskriti ədəbi bir dil kimi prakritin təsirindən qorumaq lazım idi. Bütün bu amillərin təsiri nəticəsində qədim hind dilçiliyi yaranmışdı.

Qədim hind dilçiliyinin, bir növ, tədqiqat obyektini eramızdan 1500 il əvvəl yarandığı ehtimal edilən *vedalar* – dini-fəlsəfi kitabələr təşkil edirdi. Həmin kitabələr bunlar idi: 1) Riq-veda (Himnlər vedası), 2) Sama-veda (Şeirlər vedası), 3) Yacur-veda (Qurban vedası), 4) Atharva-veda (Ovsunlar vedası). Bu vedalardan ən qədimi və əhəmiyyətli Riq-veda hesab olunur.

Qədim hindlilərin dilçilik fikirləri də veda ədəbiyyatı abidələrində konkret olaraq (veda ədəbiyyatı abidələrinin üçüncü qrupunda) öz əksini tapmışdır. Veda ədəbiyyatı abidələri *vedanq* adlanır. Dilçiliyə dair üç *vedanq* məlumdur. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. *Śikṣa* – burada fonetika və tələffüz məsələlərindən bəhs olunur.
2. *Nirukta* – bu *vedanq* leksikologiya və etimologiya məsələlərinə həsr olunmuşdur.

3. *Vyakarana* isə qrammatika məsələlərindən danışılır.

Dilçilik tarixi mütəxəssisləri qədim hind dilçiliyindən bəhs edərkən, adətən, dörd *vedanq* göstərirlər. Dördüncü *vedanq* poeziya nəzəriyyəsinə, daha doğrusu, vəznə həsr olunmuş *çxanda* *vedanq*-dır. Həmin *vedanq* müəyyən dərəcədə üslubiyyətə aid edilə bilər.

Qədim hindlilərin görkəmli dilçisi e.ə. IV əsrin ikinci yarısında, yaxud III əsrdə yaşayıb fəaliyyət göstərdiyi güman edilən *Panini* olmuşdur. Onun sanskrit dilinə aid yazdığı və 3996 sutradan, yeni ritmik formada ifadə olunmuş qaydadan ibarət qrammatikası qədim müqəddəs himnlərin dilinin bütün məsələlərini tam dolğunluğu ilə əhatə edə bilər. Hər şeydən əvvəl, *Panini* dili bir sistem kimi başa düşürdü. Bundan başqa, o, nitq hissələrini bir-birindən ayırırdı. Məsələn, o, altı nitq hissəsi haqqında məlumat vermişdi. Söz əsası, kök, şəkilçi, daxili fleksiya, intonasiya, vurğu kimi dil vahidləri haqqında onun əsərində konkret materiala əsaslanan fikirlər vardır.

Panininin qrammatikasının maraqlı cəhətlərindən biri də bu idi ki, o, Hindistanda mövcud dialekt fərqlərinə də diqqət yetirmişdi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu qrammatika təcrübi məqsəd daşdığından sırf təsviri qrammatika səciyyəsinədir. Yəni o heç bir izahat vermədən sanskritin mövcud qanunlarını yalnız qeyd etməklə kifayətlənir. Lakin bu dil qanunları elə ifadə edilir ki, xüsusi izahat və şərhlər olmadan onları başa düşmək mümkün deyil. Bu ona görə belə edilmişdir ki, qaydalar yadda yaxşı qalsın və şifahi yolla geniş

yayılsın. Bundan ötrü *Panini* müxtəlif ixtisarlardan və hafizəni qüvvətləndirən üsullardan, yeni mnemonik və ya mnemotexniki söz və hərflərdən sənətkarlıqla istifadə etmişdi. Məsələn, birinci tərəfi sifət və ya say, ikinci tərəfi isim olan və bütünlükdə hər hansı bir ismi təyin edən mürəkkəb sözləri *Panini* *bahuvrihi* adlandırırdı. Bu sanskrit sözünün mənası isə “çoxlu düyü” deməkdir.

Qədim hind dilçiliyi məktəbinə eramızdan üç əsr əvvəl yaşamış *Vararuçi Katyayana*, iki əsr əvvəl yaşamış *Patancali*, eramızın I əsrində yaşamış məşhur dilçi *Bharthari*, V və yaxud VI əsrdə yaşamış *Amara* kimi görkəmli dil tədqiqatçıları daxildir.

Qədim hindlilərin dilçilik sahəsində gördüyü işləri konkret olaraq aşağıdakı kimi xülasə etmək olar:

1. Fonetika sahəsində. Qədim hind dilçiləri səsləri onların söz tərkibindəki qarşılıqlı əlaqələri zəminində izah edirdilər. Lakin bununla belə, səslərin fizioloji xarakteristikasına çox geniş yer verirdi. Qədim hind dilçiliyi *vedanqlarında* məxrəc yeri, fəal danışq üzvü (kapana), partlayan (sthana), sürtünən (novlu), sait, yarım sait, samit, heca və s. fonetik anlayışlara rast gəlmək mümkündür.

Danışq səslərinin fiziologiyası yaxşı izah edilirdi. Qədim hind dilçiləri fəal danışq üzvü kimi, dil ucunu (jihvaga), dil ortasını (jihva-madhua), dildökünü (jihva-mula), qeyri-fəal danışq üzlərindən dişləri (danta), sərt damağı (talū), yumşaq damağı (hanu-mūla) göstərirdilər. Maraqlıdır ki, onlar dişlərlə birlikdə diş yuvaqlarını, alveolları da qeyd edir, dodaqlardan isə alt dodağı fəal, üst dodağı qeyri-fəal danışq üzvü hesab edirdilər. Göründüyü kimi, bu fonetik izahat müasir fizioloji fonetika şərhlərindən o qədər də fərqlənmir.

Hind dilçiləri danışq səslərinin məxrəcini çox dəqiq izah edirdilər. Onlar müxtəlif mühitdə mövcud olan səs dəyişmələrinin təsnifini verməyə də müvəffəq olmuşlar.

Hindlilərin samitlərin əvəzlənmələrini müəyyənləşdirmələri və tədqiq etmələrinin böyük əhəmiyyəti vardır. Bunlardan, məsələn, i-e-ai əvəzlənməsini qeyd etmək olar: *vidma* – *bilirik*, *vēda* – *bilirəm*, *vaidua* – *alim*. Fonoloji mənası olan bu əvəzlənmənin müqayisəli-tarixi dilçilik üçün əhəmiyyəti olmuşdur.

Qədim hindlilər samit səsə nisbətən saitə böyük üstünlük verir, onu danışq səsləri içərisində daha vacib hesab edirdilər. Bunun səbəbi, qədim hind dilçilərinə görə, saitin heca yaratmaq qabiliy-

yəti idi. Samitlərdə bu keyfiyyət olmadığından onlar qeyri-müstəqil danışq səsləri hesab edilirdi.

2. Qrammatika sahəsində. Qədim hind dilçiləri qrammatika sahəsində də bir sıra maraqlı tədqiqat işləri aparmışlar. Onlar sözləri nitq hissələrinə bölürdülər. Adları *naman*, feilləri isə *akhayata* adlandırmışdılar. Onlara söz kökləri və şəkilçi anlayışları da məlum idi.

Hind dilçiləri nitq hissələrini adlar və feillərə ayırdıqlarından hallanma və təsriflənmə qrammatik hadisələrinə xüsusi fikir verirdilər. Onlar sanskritdə ismin yeddi halını göstərmişdilər: 1. Adlıq. 2. Təsirlik. 3. Birgəlik. 4. Yönlük. 5. Çıxışlıq. 6. Yiyelik. 7. Yerlik.

Hind qrammatikalarında sintaksisə də müəyyən yer verilmişdir. Bu bölmədə hal, zaman və şəkil formalarının işlənmə qaydaları göstərilmişdir.

* * *

Qədim dövr dilçiliyində yunan dilçiliyi də mühüm yer tutur. Dünya mədəniyyəti və elmi tarixində antik dövrün tutduğu mövqedə dilçilik elminin də payı vardır.

Yunan dilçiliyi, əslində iki mühüm dilçilik məktəbini – yunan dilçiliyi və “İskəndəriyyə qrammatikası”nı birləşdirir. Bunlardan birincisi Yunanıstanın özündə yaranmış və inkişaf etmiş, ikincisi isə qədim yunanların Misirdəki müstəmləkəsində Ptolemeylər dövlətində yaranmışdı. Bu məktəblər arasındakı fərq yalnız coğrafi əlamətə görə deyildi. Dilçiliyin tədqiqat obyektini və marağına görə, habelə dilçilik elmini yaradanlara görə də bu məktəblər arasında çox ciddi fərqlər mövcud idi. Belə ki, yunan dilçilik məktəbi öz tədqiqatında dilin nəzəri məsələləri ilə maraqlanırdı, onun əmələ gəlməsi, mahiyyəti kimi məsələlərə daha çox fikir verirdi. Əlbəttə, dilin qrammatik quruluşu, səs cəhəti barəsində də müəyyən işlər aparılmışdı. Yunan dilçilik məktəbində çox geniş işlənmiş dilçilik sahələrindən biri də poetika və üslub məsələləri olmuşdur. Nəhayət, yunan dilçilik məktəbinin yaradıcıları, ilk növbədə, böyük filosoflar idilər. Məsələn, qədim yunan dilçilik məktəbi Demokritin, Platonun, Aristotelin adı ilə bağlı idi.

“İskəndəriyyə qrammatikası” məktəbi isə dilçiliyin daha çox praktik məsələləri, xüsusən normativ qrammatika məsələləri ilə məş-

ğul olurdu. Bu məktəbin yaradıcıları yunan dilçilik məktəbindən fərqli olaraq, birinci növbədə, dilçi idilər.

Qədim yunan dilçiliyi məktəbində dilçiliyin yaranması, hər şeydən əvvəl, söz və məfhum, şeylər və onların adları arasındakı əlaqənin izahı ilə bağlı idi. Həmin problem üzrə, yunan dilçiliyi məktəbi özü müxtəlif məktəbləri, “mübahisə edən istiqamətləri” (V.Tomsen) birləşdirirdi. Bu məktəblər şeylərin və sözlərin bir tərəfdən təbiətinə, digər tərəfdən qanuna, adətə, vəziyyətə görə əlaqələrini müəyyənləşdirirdilər. Antik filosofları şeylərlə onların adları arasındakı əlaqədə bir məsələ daha çox maraqlandırır. Qeyd edək ki, həmin məsələ göstərilən problem üçün həqiqətən, çox böyük və mühüm əhəmiyyətə malik idi və müasir dil ilə deyilsəydi, təxminən belə səslənərdi: şeylərə ad verərkən onların təbiətinə əsaslanılırmı, ad şeyin təbiətinə görə, yoxsa adətə görə ixtiyari olaraq verilir? Qədim filosofların fikrinə görə, əgər şey onun təbiətinə müvafiq olaraq adlandırılırsa, deməli, düzgün adlandırılır; əgər şey adətə görə, elə-belə adlandırılırsa, deməli, o, düzgün adlandırılmır.

Qeyd edək ki, həmin məsələdə müxtəlif mövqelər tutan məktəblərin mübahisəsi müəyyən bir nəticə ilə qurtarmamışdır; başqa sözlə, qədim yunanlar bu problemi həll edə bilməmişlər. Maraqlıdır ki, bu məsələ sonralar, yüzilliklər boyu da həll olunmamış qalmışdır.

Həmin məsələ ilə qədim yunan fəlsəfi dilçiliyində birinci olaraq Heraklit və Demokrit məşğul olmuşdular. Heraklit bu fikirdə imiş ki, sözlərə ad verərkən onun təbiətini nəzərə alır və həmin təbiətə görə də şeyə ad qoyurlar.

Demokrit isə belə mülahizənin əleyhinə idi. Onun fikrincə, adla şey arasında onların təbiətinə görə əlaqə yoxdur. Şeylərə adı adətə görə, necə gəldi, elə də verirlər. Heraklit və Demokritin həmin məsələdə daha hansı fikirdə olmaları barədə əldə etibarlı bir məlumat yoxdur.

Adlarla şeylər arasındakı əlaqə sofistlərin də diqqətindən yayınmamışdı. Lakin qeyd olunan məsələ, sözün əsil mənasında, Platonun adı ilə bağlıdır. O özünün “Kratil” əsərini başdan-başa adla şey arasında olan əlaqəyə, daha doğrusu, şeylər adlandırılarkən, onların təbiətinin nəzərə alınıb-alınmamasına, yaxud şeylərə adın adətə görə, özbaşına verilib-verilməməsinə həsr etmişdir.

“Kratil” mükəllimə şəklində yazılmışdır. Əsərdə mübahisə iki adam arasında gedir. Hermogenin fikrinə görə, adlar şeylərə adətə görə verilir: adla şeyin təbiəti arasında heç bir əlaqə yoxdur. Kratil isə tamamilə bu fikrin əleyhinədir. Onun mülahizəsinə görə, şeylərə adı onların təbiətinə görə verirlər; həm də bu yalnız yunan dilinə aid deyil, həmin prinsip digər dillərdə də, Kratilin dili ilə desək, varvar dillərdə də gözlənilir.

Hermogen Kratillə olan mübahisəsinə Sokratı da dəvət edir, ondan xahiş edir ki, bu məsələ barəsində öz fikrini bildirsin. Antik dünyanın görkəmli filosofu Sokrat göstərir ki, heç kəs adları dəyişdirə bilməz. O öz sual-cavabı ilə adla şeyin təbiəti arasında əlaqə olduğunu Hermogenə sübut edir. Sokratın fikrincə, yeni sözləri də məhz o adamlar yaradır ki, onlar şeylərin təbiətini bilir.

Adla şey arasında əlaqə olduğunu göstərmək və sübut etmək üçün Sokrat bəzi misallar gətirir. Məsələn, yunan dilində *Allah* sözü hərəkətlə bağlı olduğuna görə *theos* adlandırılmışdır. *Allah* sözünün hərəkətlə bağlılığı, öz növbəsində onunla əlaqədardır ki, qədim yunanlar göyü və göy cisimlərini, yeni Günəşi, Ayı, ulduzları, habelə yeri Allah hesab edirdilər. Bunlar isə qədim yunanların təsəvvürünə görə hərəkət edən şeylərdir. Deməli, *Allah* sözü öz təbiətinə görə hərəkətlə bağlıdır və məhz bunun üçün hərəkət mənalı sözlə adlandırılmışdır. *Qəhrəman* sözünü də Sokrat onun mənasında, təbiətində axtarır və onunla izah edir. O bu sözü məhəbbətlə əlaqələndirir. Onun fikrincə, qəhrəmanlıq məhəbbətin məhsuludur, həm də hər hansı məhəbbətin yox, adı kişi ilə ilahənin, yaxud Allahla adı qadının arasında olan məhəbbətin məhsuludur. Sokrat yunan dilində *qəhrəman* demək olan söz ilə *məhəbbət* mənasını ifadə edən sözü müqayisə etməklə bu qənaətə gəlir. O bu sözləri natiqliklə də bağlayır. Çünki yunan dilində onlar öz fonetik cildinə görə *qəhrəman* mənasını bildiren sözə yaxındır.

Poseydon (dəniz allahı) sözünün etimologiyası haqqında da Sokratın verdiyi izahət maraqlıdır. Bu sözün etimologiyası haqqında irəli sürülən fikirlərdən birində onun “ayaqlarında zəncir olan” mənası göstərilir.

Sözlərin mənşəyi haqqında Sokratın dili ilə verilən bu izahatlar Platonu dilçilik elminin sahələrindən biri olan etimologiyanın banisi adlandırmağa səbəb olmuşdur.

Qədim yunan dilçiliyi məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri də antik dövrün böyük şəxsiyyətlərindən olan Aristoteldir.

“Kratil” əsərində çox geniş qoyulmuş məsələ ilə Aristotel də məşğul olmuşdur. Görkəmli filosofun həmin məsələdə mövqeyi Platonun mövqeyindən kəskin sürətdə fərqlənir. Aristotələ görə, adlarla şeylərin təbiəti arasında bağlılıq yoxdur. O belə düşünür ki, adlar şeylərə adətə görə verilir.

Yunan dilçiliyi məktəbində ilk dəfə Aristotel sözlərin qrammatik izahını vermişdir. Düzdür, onun “qrammatikası” hələ məntiqdən ayrılmamışdı və demək olar ki, tamamilə ona əsaslanırdı, lakin onun fikirləri sözlərin qrammatik izahı baxımından tarix üçün maraqlıdır.

Aristotel sözləri üç sinfə, daha doğrusu, cümlə üzvünə bölürdü: adlar, fəllər (o bunları “deyilmiş” də adlandıırırdı) və bağlayıcılar. Bağlayıcılara bütün hissəciklər, yəni bağlayıcılar, ədatlar, nidalar, önlüklər, habelə əvəzliliklər daxil edilirdi. Aristotel “hallanma” qrammatik anlayışını da irəli sürmüşdü. Həmin qrammatik məfhumu o, indiki terminologiya ilə desək, hallanmanı və təsriflənməni, xüsusən zamana görə təsriflənməni daxil etmişdi. Deməli, hallanmanı o həm isimlərə, həm də feillərə xas olan bir kateqoriya hesab edirdi.

Bundan başqa, Aristotel sözləri cinsə görə də müxtəlif qruplara ayırırdı: kişi cinsi, qadın cinsi və onların arasında mövcud olan cins.

Aristotel fonetika məsələləri ilə də məşğul olmuşdur.

Qədim yunan dilçiliyində digər filosoflar, o cümlədən Epikür və epikürçülər, stoiklər, skeptiklər daha çox adla şeyin təbiəti məsələsi ilə məşğul olmuşlar. Lakin stoiklər qrammatika məsələlərinə də ciddi fikir vermiş və xüsusən ismin halları ilə əlaqədar olaraq, bir sıra maraqlı fikirlər irəli sürmüşlər.

* * *

Antik dilçilik məktəbinin ikinci qolunu İskəndəriyyə qrammatikası məktəbi təşkil edir. Bu məktəb sözün əsil mənasında dilçilik məsələsi olan qrammatika ilə məşğul idi.

İskəndəriyyə qrammatiklərinin görkəmli nümayəndəsi Samofrakıyalı Aristarx idi. O, eramızdan əvvəl, təxminən 200–150-ci illərdə anadan olmuşdur. Dilçilik tarixində onun şagirdi frakıyalı Dionisi də (eramızın təxminən 100-cü ilində doğulub) görkəmli yer tutur. O, sistemli qrammatikanın ilk müəlliflərindən biri hesab edilə bilər.

Nəhayət, həmin məktəbin görkəmli nümayəndələri içərisində eramızın II əsrində doğulmuş Apolloni Diskolon və onun oğlu Heridianın adlarını çəkmək olar.

İskəndəriyyə qrammatikasının quruluşu necə idi? Hər şeydən əvvəl, o, məktəb qrammatikasının iki əsas şöbəindən biri olan morfologiya məsələləri ilə daha geniş məşğul olurdu. Aristarx dövründən başlayaraq, İskəndəriyyə qrammatikləri 8 nitq hissəsi göstərirdilər; həmin nitq hissələri bunlar idi: 1) adlar, 2) feil, 3) feli sifət, 4) artikl, 5) əvəzlilik, 6) önlük, 7) zərf, 8) bağlayıcı.

“İskəndəriyyə”lilər fonetikanı hərflər haqqında elm hesab edirdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, dilçiliyin bu sahəsi göstərilən dilçilik məktəbində, ümumiyyətlə, zəif işlənmişdi. Lakin onlar danışq səs-lərini saitlərə, samitlərə, yarım-saitlərə ayırır, onların müxtəlif fizioloji-akustik xüsusiyyətlərini izah edirdilər (məsələn, samit-lərdə nəfəslilik və s.).

Fonetik mövzulardan vurğu və hecalar İskəndəriyyə qramma-tikləri tərəfindən nisbətən geniş tədqiq edilmişdi.

Bu məktəbin nümayəndələri sintaksis məsələləri ilə də məşğul olmuşdular. Məsələn, frakiyalı Dionisinin cümləyə verdiyi tərif 2000 ildən artıqdır ki, kiçik dəyişikliklərlə normativ qrammatika-larda yaşamaqdadır.

* * *

Qədim dövrün dilçilik məktəblərindən biri də ərəb dilçiliyidir. Bu məktəb xeyli sonralar, eramızın VII–VIII əsrlərindən yaran-mağa başlamışdır. Böyük inkişaf yoluna IX–X əsrlərdə çıxsada, Şərqi ölkələri üçün qədim dilçilik sayıla bilər.

Hind dilçiliyi kimi, ərəb dilçiliyi də dini dil olan ərəb ədəbi dilini külli miqdarda ərəb dialektlərinin təsirindən qorumaq zərurətindən yaranmışdı.

Bu məktəbin hind və yunan dilçiliyindən bir sıra fərqləri var ki, bunlar, ilk növbədə, ərəb dilinin öz qrammatik quruluşundan, habelə fonetik və leksik xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Bundan başqa, ərəb dilçiliyi termini şərti səciyyə daşıyır, əslində bu dilçiliyin görkəmli nümayəndələrinin bir çoxu milliyyətə ərəb deyildir. Məsələn, ərəb dili qrammatik təliminin yaradıcısı Sibaveyhi (?–793) milli-yyyətə fars; leksikoqraflar Əbu Əbeyda (770–837) yunan, Saqan

hindli; ərəb üslubiyyatının görkəmli nümayəndələrindən Xətib Təbrizi azərbaycanlı idi. Ərəb alimlərinin fonetika, qrammatika və leksikoqrafiya sahəsində gördükləri işlər xüsusən böyükdür.

Fonetika sahəsində məşhur ensiklopedik zəka Əli ibn Sınanın “Danışq səsələrinin səbəbləri” adlı əsəri fizioloji fonetikanın ilk gözəl nümunələrindən hesab edilə bilər.

Ərəb dilçilərindən İhvanın sosioloji fonetika sahəsində xidmət-ləri böyükdür.

Ərəblər səs və hərfi bir-birindən kəskin surətdə fərqləndi-rirdilər ki, bu, hind və yunan dilçilik məktəbləri ilə müqayisədə nisbətən ciddi irəliləyiş idi. Onlar hər bir danışq səsində iki momenti–səslənmə və səsə mənalılığın anlaşılması momentlərini qeyd edirdilər.

Sait və samitləri bir-birindən fərqləndirən ərəb alimləri xüsu-sən samitlərin əmələgəlmə yerlərini çox dəqiqliklə göstərirdilər. Onların fikrincə, ərəb samitlərinin on altı əmələgəlmə yeri möv-cuddur. Təcrübi fonetikanın olmadığı bir dövr üçün bu, heyratlən-dirici hadisədir.

Qrammatika sahəsində görülən işlər isə birinci növbədə, Sibaveyhi və onun “Əl-Kitab” əsəri ilə bağlıdır.

Ərəblər də üç nitq hissəsi (isim, feil, ədat) göstərirdilər. Onlar daxili fleksiya və şəkilçi qrammatik vasitələrinə yaxından bələd idil-ər. Ərəb qrammatiklərinin bu sahədə gördükləri işlər təxminən min ildən sonra müqayisəli-tarixi dilçiliyin yaradıcılarından biri olan Frans Boppa təsir göstərmişdi.

Ərəb dilinin qrammatikası istər hind, istər yunan qrammatika-larından kəskin surətdə fərqlənirdi. Ərəblər hər bir sözün kökünü üç hərfdə (ج, ع, ف) görür və onun simasında ərəb dilinin qrammatik quruluşunu izah edirdilər. Məsələn, feil forması *arif, şair, aşiq, natiq, həkim, alim, nazir, malik, şaiq* və s. çoxlu miqdarda məlum növdən olan bütün feli sifətlərin ümumi modeli, məful forması isə məruf, məşuq, məhkum, məlum, mənzur və s. məchul növdən olan feli sifətlərin modeli kimi qrammatik təlimin təsvir şəkilləri idi. Ərəb qrammatikasının üç hərflə əsasında فـ (fe'l) izahı bu gün də davam edir.

Ərəb dilçilərinin leksikoqrafiya sahəsindəki xidmətləri daha böyükdür. Ərəb lüğətçiliyi, ilk növbədə, Sibaveyhinin müəllimi olan Xəlil-əl Fərəhidinin adı ilə bağlıdır. Təxminən 718–791-ci

illər arasında yaşamış bu böyük dilçinin “Kitab əl-Ayn” əsəri ilk ərəb dili lüğətlərindəndir. Ərəb dilçiliyinin Bəsrə məktəbinin nümayəndəsi olan alimin əsərindən bizim dövrümüə qədər yalnız bəzi təfriqələr qalmışdır.

Bəsrə məktəbinin digər nümayəndəsi Əbu Bəkr Məhəmməd ibn əl Həsən ibn Dureyd (838–933) isə “Əl-Cəmhara” adlı etimoloji lüğət hazırlamışdır. Ərəb dilçiliyinin Kufə məktəbinin nümayəndələri İbn əl-Əkbəri və Əbu Əbeyda da ərəb lüğətçiliyi sahəsində xeyli iş görmüşlər.

Ərəb lüğətçiliyinin əsas nöqsanı bu idi ki, üslubi sinonimlər lüğət tərkibinin ümumişlək sözləri və sinonimləri ilə bir tutulur və eyni cərgədə olan sözlər kimi lüğətlərə daxil edilirdi.

Ərəb dilçilik məktəbinin əlamətdar cəhətlərindən biri də bu idi ki, o yalnız ərəb dilini tədqiq etməklə məhdudlaşmırdı. Bu cəhətdən, *Kımk* adlanan türk qəbiləsindən çıxmış Mahmud Kaşğarının yalnız ərəb dilçiliyində deyil, ümumiyyətlə, dilçilik tarixində xüsusi yeri vardır. Bu xüsusi yer onun hələ XI əsrdə müqayisəni dilçiliyin əsas metodlarından birinə çevirməsi ilə bağlıdır. Ə.Dəmirçizadənin ayrıca tədqiqatında Mahmud Kaşğarının “Türk dilləri divanı”nda leksik, fonetik, qrammatik səviyyədə aparılmış müqayisələrin mahiyyəti geniş şərh edilmişdir. Həmin əsərdə samitlərin əvəzlənməsi, saitlərin əvəzlənməsi, ahəng qanunu kimi fonetik sahələr üzrə aparılan müqayisələr dilçilik tarixi üçün böyük maraq doğurur. Hər tərəfli tədqiqatdan sonra Ə.Dəmirçizadənin gəldiyi ümumi nəticə tamamilə doğrudur: “M.Kaşğarının türk dilləri haqqında söylədikləri, bu dillərdə nəzərə çarpan leksik, qrammatik və fonetik oxşarlıqlara, dəyişmələrə və bunların qanunauyğunluqlarına dair mülahizələrini diqqətlə nəzərdən keçirdikdən sonra onun tədqiqat metodu haqqında daha dəqiq təsəvvür və nəticələr əldə edilir ki, bunlardan aşağıdakıları xüsusi qeyd etmək lazımdır:

1) M.Kaşğari geniş ərazidə yaşayan türkdilli tayfalar arasında xeyli dolaşmış, bu dillərin yayılma şəraitini, necə qruplaşdığını, hansı dillərlə qonşuluqda olduğunu, öz əslindən uzaqlaşib təcrid olunmuş halda inkişaf edərkən necə dəyişdiyini və deməli, tarixi perspektivini müəyyənləşdirməyə çalışmışdır.

2) M.Kaşğari tarixi perspektivi müəyyənləşdirmək məqsədilə türk dillərinin daha əvvəlki fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərini

və o dövrdəki bu və ya digər dilin əslinə münasibətlərini – oxşarlığını, yaxud fərqlənməsini yeri gəldikcə göstərmişdir. Bu yolla da müxtəlif türk dillərinin ilk əslini təsbit və bərpaedici əlamətlərini müəyyənləşdirmişdir.

3) M.Kaşğari bu və ya digər dil faktını daha dəqiq izah etmək məqsədilə əl çatan hər cür mənbədən istifadə etmişdir; faktın ümumi, tayfalararası, bir tayfa və ya tayfanın bir hissəsinin danışığında olduğunu, toponimik, etnoqrafik mahiyyətli olduğunu, hətta başqa dildən alındığını, başqa dilin təsirinin nəticəsi olduğunu, başqa bir dilə də keçdiyini göstərmiş və folklor materialı əsasında daha da dəqiqləşdirib təsbit etmişdir.

4) Faktların müqayisəsində M.Kaşğari imkan daxilində qruplaşdırmadan istifadə etmişdir; yəni müəyyən xüsusiyyətlərinə görə cəmlənən müxtəlif tayfa dilləri bir qrupa, həmin xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən tayfa dilləri ikinci bir qrupa daxil edilmiş və müqayisədə də əksərən belə qruplar qarşılaşdırılmışdır (məs.: türk dilləri, oğuz və qıpçaq dilləri kimi).

Əlbəttə, yeri gələndə tək-tək tayfa dilləri və yaxud Çin sərhədində yaşayanların dillərindəki bu və ya digər fakt da müqayisə edilmişdir.

5) M.Kaşğarının müqayisəsi sadəcə tutuşdurmadan ibarət deyildir; o, hər bir dil vahidini müqayisə edərkən burada fonetik qanunauyğunluğun olub-olmamasını qeyd etmişdir; əgər bu və ya digər dil vahidində dilin təbiətinə uyğunsuzluq olduğunu müşahidə etmişsə, onun səbəbini aydınlaşdırmağa çalışmışdır. Bəzən belə faktların qohum olmayan başqa bir dil təsiri olduğunu göstərmişdir məs.: söz əvvəlinə *h* artırılması).

6) Sözü hansı fonetik tərkibinin, quruluşunun daha düstür olduğunu təyin və təsbit etmək üçün M.Kaşğari dilin daxili quruluşunu – daxili təbiətini əsas götürmüşdür (məs.: üç samitin yanaşı işləmə bilməməsi).

7) M.Kaşğari hərflərin (səs və morfemlərin) müxtəlif pozisiyon şəraitlə əlaqədar olaraq dəyişməsinə xüsusi əhəmiyyət vermiş və buna görə də söz başında, söz ortasında, söz sonunda dəyişmənin hər zaman eyni xarakterdə olmadığına da yeri gəldikcə işarə etmişdir.

8) M.Kaşğari əsasən ərəb əlifbasında hərfi işarəsi olan samit və saitlərin xüsusiyyətlərindən bəhs etmişdir. Bununla belə, türk dil-

lərinin fonetik qabığı müxtəlif şəkildə olsa da, aydınlaşdırıcı əlavə vasitələrdən (məs.: hərəkələrdən, ng نگ, nc نج kimi hərfi tərkiblərdən, مُشَبَّعَةٌ (qalın), رَكِيكَةٌ (ince), صَالِيَةٌ (kar) kimi şərti terminlərdən istifadə edərək türk dillərindəki fonemlər haqqında tam təsəvvür yaratmışdır.

9) M.Kaşğari sözün və ya hər hansı bir şəkilçinin əslinə uyğun olub-olmadığını doqıqləşdirmək məqsədilə bəzən dilin bu və ya digər qayda və qanununa (səsdüşümü, səsartımı, assimilyasiya – o cümlədən ahəng qanunu, saitlərin yanaşı gələ bilməməsi, ikidən artıq samitin yanaşı işlənilməməsi və bunlar kimi bir sıra hallara da) işarə edir.

10) M.Kaşğari bu və ya digər dil faktını izah edərkən, zəruri olduqda, müəyyən tarixi şəraitə, dövrə, dil mühitinə də müraciət etmişdir; hətta bəzən bu və ya digər fonetik hadisəni əsaslandırmaq üçün qohum olmayan dildə (məs.: ərəb dilində) də belə qanunun olduğunu göstərmişdir. Bununla da o, belə qanunun bir çox dillərə şamil ümumi qanun olduğuna işarə etmişdir.

Beləliklə, aydın olur ki, müqayisəli-tarixi dilçiliyin əsas mahiyyətini təşkil edən bu xüsusiyyətlərin ünsürləri, rüşeymi M.Kaşğarının divanında tətbiq edilmişdir. Buna görə də, ümumiyyətlə, dilçilikdə, xüsusən türkologiyada müqayisəli-tarixi metodun başlanğıcını XVIII və ya XIX əsrdən deyil, məhz XI əsrdən – Mahmud Kaşğarının “Türk dillərinin divanı” adlı kapital əsərindən hesablamaq daha doğru olar (“Elmi əsərlər”. XI seriya, №1, 1966, API nəşri, səh.101-103).

M.Kaşğarının “Kitabi-cəvahirül-nəhv fil-lüğat-it-türk” (“Türk dilləri sintaksisinin əsasları kitabı”) əsəri, təəssüf ki, hələ tapılmamışdır. Qədim dövrün dilçiliyində sintaksisin çox zəif işləndiyi nəzərə alınsa, bu əsərin dilçilik tarixi üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğu bir daha aydın olar.

2. Orta əsrlərdə və intibah dövründə dilçilik.

XVII-XVIII əsrlərdə dilçilik sahəsində tərəqqi

Orta əsrlər müxtəlif elm sahələri kimi, dilçilik sahəsində də durğunluq dövrü olmuşdur. Qaragüruhçu din xadimləri başqa elm sahələrində olduğu kimi, dilçilik sahəsində də yeni fikirlərin meydana çıxmasına maneə törətmişlər. Dilçilik nəzəriyyəsi sahəsində orta əsrlər üçün diqqəti cəlb edəcək hadisə kimi yalnız realistlərlə nominalistlər arasındakı fikir mübarizəsini qeyd etmək olar. Əslində, realistlər və nominalistlər dilçilik elminin nümayəndələri deyildilər. Onlar daha çox fəlsəfə elmini təmsil edirdilər. Lakin fikir ixtilafı əşya və məfhum üzrə olduğundan, dilçilik üçün müəyyən dərəcədə maraqlı ola bilər.

Realistlərin başçısı Kenterberi yepiskopu Anselm (1033-1109) idi. O, tam idealist mövqedən çıxış edərək göstərirdi ki, guya real olaraq yalnız ümumi məfhumlar mövcuddur, həmin məfhumlara uyğun olan əşya və hadisələr isə onların sönük, zəif surətləridir.

Realistlərin əksinə olaraq, nominalistlər yalnız əşyaların real surətdə mövcud olduğunu göstərirdilər. Lakin özlərinin bu doğru mülahizələrini əşyalarla məfhum arasında olan əlaqə baxımından səhv izah edirdilər. Məsələn, nominalistlərin başçısı kompyenli Roselin (təx. 1050-1110) belə izah edirdi ki, guya məfhumlar bu əşyalardan kənarda nəinki mövcud deyil, hətta əşyanın xassələrini belə əks etdirmir. Mötədil nominalistlər, yaxud konseptualistlərin fikrincə, real olaraq yalnız əşyalar mövcuddur, onlar hər bir məfhumun əsasını təşkil edir. Məfhumlar isə real surətdə mövcud olan şeylər əsasında ağıl vasitəsilə müəyyən olunur və müvafiq əşyaların xassələrini əks etdirir. Konseptualistlərin başçısı 1079-1142-ci illər arasında yaşamış Pyer Abelyar idi.

Lakin nominalistlərin fikirləri də din xadimlərinin kəskin hücumlarına məruz qalır, onlar özləri ciddi təqib olunurdular.

Orta əsrlərdə sırf dilçiliyə aid mövcud olanlar yalnız latın dili üzrə yazılmış dərsliklər və qrammatikalar idi. Həmin dövrdə Donatın, habelə Prissianın latın dili üzrə təlimatları çox geniş yayılmışdı: hətta yunan dili də unudulmuşdu. Katolik kilsəsinin dili olan latın dilinə isə çoxlu miqdarda praktik məqsəd daşıyan dərsliklər həsr olunmuşdu. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, həmin dərsliklərdə heç

də latın dilinin qrammatik quruluşu təsvir edilmirdi; yalnız bu dillə aid məcburi qaydalar göstərilirdi. Bu ondan irəli gəlirdi ki, latın qrammatikaları üzrə olan təlimatlar, bir qayda olaraq, qrammatikanı düzgün danışmaq və yazmaq sənəti hesab edirdilər.

Orta əsrlərdə latın dilinin belə geniş inışarı dilçilik sahəsində müəyyən mənfi nəticələrə səbəb olurdu. Hər şeydən əvvəl, latın dili ölü dil olduğu üçün onun səs cəhətinə əhəmiyyət verilmirdi. Bu hal, öz növbəsində, fonetikanın tamamilə inkarına aparıb çıxarırdı. Digər tərəfdən, latın dili qrammatik qanunlarının bütün dillər üçün əsas götürülməsi dil hadisələrini məntiq baxımından izah etməyə gətirib çıxarmışdı. Lakin orta əsrlərdə qrammatika sahəsində cüzi olsa da, bəzi yeniliklər yaranmışdı. Məsələn, isim və sifətlərin fərqləndirilməsi, suffikslərin kəşfi bu dövrə aiddir.

* * *

Avropa ölkələrində XIV–XVI əsrlər intibah dövrü hesab olunur. Bu dövrün əsas əlaməti antik modəni irsə olan humanist münasibətdir.

İntibah dövrü dilçiliyinin əsas xüsusiyyəti də, ilk növbədə, qədim yunan və latın mətnləri üzərində aparılan işlə müəyyən edilir. Bu sahədə İohan Reyxlin, Robert Stefanus, onun oğlu Henri Stefanus və b. xidmətlərini xüsusilə qeyd etmək olar.

Bu dövrün əlamətdar cəhətlərindən biri də sami xalqların filologiyasına olan böyük maraq idi. Qədim yəhudi, arami, ərəb və s. dillər sahəsində İohan Reyxlinin xidmətlərini ayrıca qeyd etmək lazımdır. Onun 1506–cı ildə yazdığı “Qədim yəhudi dilinin qrammatikası” diqqəti cəlb edir.

Ərəbşünas alimlərdən Yakov Holius Erpeninin, intibah dövrünün dilçilərindən İosif Yustus Skaligerin (1540–1609) gördüyü işlər diqqətəlayiqdir. Skaliger ilk dəfə olaraq bütün Avropa dillərini qruplaşdırmağa çalışmış və buraya on bir Avropa dili daxil etmişdir.

Bu dövrün dilçiliyində nəzərə çarpan cəhətlərdən biri də, orta əsrlərdən fərqli olaraq, ayrı-ayrı canlı dillərin qrammatikası üzərində geniş iş aparılması idi. 1492–ci ildə çap olunan ispan dili, 1499–cu ildə isə çapdan çıxmış breton dili qrammatikaları həmin dillərin ilk təcrübi qrammatikaları idi.

XVI əsrdə alman, fransız, ingilis, macar, uels, çex, polyak, bask, slavyan dillərinin qrammatikaları yazılmışdı.

İntibah dövründə fonetika sahəsində görülən maraqlı işlərdən biri kimi Danimarka alimi Yakov Madsen Arusun (1538–1586) “İki kitabın hərfləri haqqında” (Bazel, 1586) adlı kitabçasını qeyd etmək olar.

İntibah dövrü, tarixə böyük coğrafi kəşflər və səyahətlər dövrü kimi daxil olmuşdur. Bu kəşflər və səyahətlər zamanı bir sıra yeni dillər məlum olmuş, onlara aid zəngin material toplanmışdır. Həmin materiallar XVII–XVIII əsrlərdə çap olunsada, intibah dövrünün məhsulu idi.

* * *

XVII–XVIII əsrlər dilçilik tarixində böyük tərəqqi ilə səciyyələnir. Məhz bu dövrün dilçiliyi XIX əsrin birinci rübündən etibarən əsil elmi dilçiliyin meydana çıxması üçün zəmin yaratmışdı. XVII–XVIII əsr dilçiliyinin ümumi icmalını vermək üçün aşağıdakı məsələləri izah etmək lazım gəlir: intibah dövrünün davamı kimi təcrübi qrammatika sahəsində görülən işlər; lüğət sahəsindəki işlər; toplanmış zəngin dil materiallarının çapa hazırlanması; dilçilikdə rəasionalizm və sensualizm ideyalarının meydana çıxması; müqayisəli və tarixi dilçilik baxışlarının yaranması. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sahələrdə görülən işlər XIX əsrin dilçilik məktəblərinin təməl daşları kimi qiymətləndirilə bilər.

1. İntibah dövrünün davamı kimi görülən işlərə misal olaraq, İngiltərənin Oksford universitetinin həndəsə professoru Uollisin 1653–cü ildə çapdan çıxmış “İngilis dili qrammatikası” əsərini göstərmək olar. Tam təcrübi səpkidə yazılmış bu əsərdə ingilis dilinin hərtərəfli və dəqiq təsvir olunmuş fonetikası ilə qarşılaşırıq.

XVII əsrdə yaranmış təcrübi qrammatikaların siyahısına Rexeuxenin latış dili (1644), habelə D.Kleynin Litva dili (1653) üçün yazdıqları ilk qrammatikaları daxil etmək olar.

1696–cı ildə Henri Vilhelm Ludolfun latın dilində yazdığı “Rus dili qrammatikası” kitabı həmin dövrün məhsuludur.

XVII–XVIII əsrlərdə Rusiyada kilsə–slavyan dilinin qrammatikası sahəsində də xeyli iş görülmüşdür.

XVIII əsrdə böyük rus alimi M.V.Lomonosovun (1711–1765) “Rusiya qrammatikası” adlı əsəri qrammatik təlim tarixində şəərəfli yer tutur.

XVII əsrdə Danimarka dilinin qrammatikası sahəsində Erik Pondoppidanın, P.Süvün və Henri Hernerin, XVIII əsrdə isə Heysqordun gördüyü işlər də qeyd edilməyə layiqdir.

2. Lügət sahəsində görülən ilk işlərdən italyan (1612), fransız (1694) lüğətlərinin adını çəkmək olar. Bu lüğətlərin prinsipləri əsasında tərtib olunmuş "Rusiya Akademiyası lüğəti" XVIII əsr leksikoqrafiyası sahəsində mühüm hadisədir. 43257 slavyan və rus sözündən ibarət olan bu lüğət məhəlli sözləri və texniki terminləri də əhatə edir. Rusiya Akademiyasının təşkilindən (1783) on bir il sonra buraxılmış bu lüğətin tərtibində o dövrün Derjavin, Fonvizin və b. görkəmli yazıçıları da iştirak etmişdir. XVII-XVIII əsrlərdə etimologiya sahəsində görülən işləri də leksikoqrafiya sahəsinə daxil etmək olar. Menajın 1650-ci ildə Parisdə nəşr olunmuş "Fransız dilinin etimoloji lüğəti", Ferrarinin 1676-cı ildə Paduyada çap olunmuş "İtalyan dilinin mənbələri" adlı əsərləri roman dilləri, Danimarka dilçisi Peder Søvün və İsveç alimi İrenin skandinav dilləri sahəsində etimoloji tədqiqatları maraqlıdır.

3. XVII-XVIII əsr dilçiliyində əlamətdar hadisələrdən biri də toplanmış zəngin materiallar əsasında müxtəlif dillərin lüğətlərinin hazırlanması idi. Belə lüğətlərdən birincisi kimi, 1786-1791-ci illər arasında Peterburqda nəşr olunmuş dörd cildlik lüğəti göstərmək olar. Rus səyyahı və təbiətşünası Simon Pallasın hazırladığı bu lüğət 272 dili əhatə edirdi. İspan rahibi Lorenzo Gervasin 1800-1804-cü illərdə Madriddə nəşr etdirdiyi, 307 dilin materialına əsaslanan "Məlum xalqların dillərinin kataloqu" adlı altı cildlik, 1806-1817-ci illərdə İ.K.Adelunq və İ.S.Faterin təxminən 500 dili əhatə edən "Mitridat, yaxud ümumi dilçilik" adlı dörd cildlik əsərləri də əslində haqqında bəhs olunan dövrün məhsuludur.

4. XVII-XVIII əsr dilçiliyində maraqlı hadisələrdən biri də dilçilikdə rəşionalizm və sensualizm ideyalarının meydana çıxmasıdır.

Məlum olduğu üzrə, həmin dövrün fəlsəfəsində mühüm yer tutan rəşionalizm faktlardan daha çox, aprior anlayışlara əsaslanırdı. Dilçilikdə rəşionalizmin təzahürü kimi A.Arno və K.Lanslonun 1660-cı ildə birlikdə nəşr etdirdikləri "Ümumi rəşional qrammatika" kitabını göstərmək olar. Fransada Por-Royal monastırının rahibləri olan A.Arno məntiqçi, Lanslo isə dilçi idi.

Daha çox təfəkkür qanunlarına əsaslanmasına baxmayaraq, bu əsərin qrammatikanın nəzəri məsələləri üçün ciddi əhəmiyyəti olmuşdur.

Əsər fonetika və qrammatika hissələrindən, qrammatika isə öz növbəsində, morfologiya və sintaksis bölmələrindən ibarətdir.

Əsərdə səs, hərflər, vurğu, heca kimi fonetik; isim, artıqlıq, əvəzlilik, fəli sifət, önlük, zərflər, feil, bağlayıcı, nida kimi qrammatik hadisələrdən bəhs edilir. Maraqlıdır ki, isimlər əsil isimlər və sifətlər olmaq üzrə iki yerə bölünür.

Sintaksis bəhsində ikiüzlü və üçüzlü vahidlərdən danışılır. Bunlardan üçüzlülər subyekt, atribut və bağlamadan, ikiüzlülər isə subyekt və predikatdan ibarətdir.

Əsərdə illüstrativ materialın mənbələri kimi qədim yəhudi, qədim yunan, latın və fransız dillərindən istifadə olunmuşdur.

O dövrün rəşional qrammatikalarından biri də 1675-ci ildə nəşr olunmuş "Məntiq, yaxud düşünmə sənəti" kitabı idi. Həmin əsərin müəllifləri A.Arno və P.Nikol idi.

XVIII əsrin idrak nəzəriyyəsi cərəyanlarından biri də sensualizm idi. Bu cərəyan rəşionalizmin əksinə olaraq, idrakın yalnız duyğu vasitəsilə mümkün olduğunu göstərir və idrak prosesində duyğu üzlərini əsas amil hesab edirdi.

Sensualizm dilçilik sahəsində psixoloji baxışların, xüsusən fərdi psixologizmin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdu. Sensualistlər dildə fərdi cəhətlərə, idiomatik ifadələrə daha çox fikir verirdi. Assosiativ psixologiyanın banilərindən biri olan E.B.Kondilyakin (1715-1780) qrammatikası dilçilikdə sensualizm ideyalarını əks etdirirdi.

5. XVII-XVIII əsr dilçiliyində ən mühüm cəhət, heç şübhəsiz, müqayisəli və tarixi dilçilik baxışlarının meydana çıxması idi.

Dilə tarixi baxış tarix elminin fəlsəfəsinin banisi olan italyan alimi Cambattista Vikonun (1668-1744) tarixi prosesin obyektiv xarakteri haqqında irəli sürdüyü ideyalarla əlaqədardır. Onun tarixiliyi mədəniyyətin inkişafında arxaik dövrlər bərsində dolğun təsəvvür yaradır.

Vikonun fikirləri dilçilikdə tarixi inkişaf ideyasının yaranmasının əsas səbəblərindən idi. XVIII əsrin görkəmli alimləri Jan Jak Russo, Şarl de Bros, Adam Smit, Pristli, Con Horn-Tuk, Herder və b. dillərin tarixi inkişafı problemini üzərində işləmişlər.

Dil tarixinin fəlsəfi məsələləri ilə alman filosofu, maarifçi-yazıçı İohan Qotfrid Herder (1744-1803) daha çox məşğul olmuşdur. Onun 1772-ci ildə nəşr edilmiş "Dilin mənşəyi haqqında tədqiqat" (ruscaya tərcüməsi, 1909), "Köhnə xalq mahnıları" (1778-1779) əsərlərində bütün mədəni sərvətlərin, o cümlədən dilin inkişafı məsələsinə geniş yer verilmişdir.

Dillərin müqayisəli öyrənilməsinə isə qədim hindlilərin dili olan sanskritlə avropalıların tanış olması ilə başlanmışdır. Sanskrit dili haqqında ilk məlumatı italyan taciri Filippo Sasseti vermişdir. Lakin qədim hindlilərin ədəbi dili barəsində ətraflı məlumat ingilis şərqşünası və hüquqşünası Vilyam Consun (1746-1794) adı ilə bağlıdır. Alimin sanskritə aid daha geniş məlumatı öz əksini 1786-cı ildə çap olunmuş “Asiya tədqiqatları” adlı əsərində tapmışdır.

Sanskritlə Avropa dilləri arasındakı oxşarlıq dillərin qohumluğu ideyasının yaranması üçün əsas olmuşdur.

Avropa dilləri ilə sanskritin genealoji əlaqəsi 1767-ci ildə fransız ruhanisi Kerdu tərəfindən qeyd edilmişdi. Həmin il o bu dillərin qohumluğu və indi artıq mövcud olmayan bir kök dildən törəməsi barəsində məruzə hazırlayıb Fransa Akademiyasına göndərmişdi. Lakin o vaxt bu mülahizəyə əhəmiyyət verən olmamışdı.

Dillərin qohumluğu məsələsi ilə məşğul olan XVIII əsr alimlərindən M.Lomonosov, F.Ruhiq, İ.Dubrovki, Gelh və b. adlarını da qeyd etmək olar.

Dil tarixi və dillərin müqayisəsi sahəsindəki tədqiqat işləri, xüsusən F.Şlegelin 1808-ci ildə nəşr edilmiş “Hindlilərin dili və müdrikliyi haqqında” adlı məşhur əsəri müqayisəli-tarixi dilçiliyin təməli kimi çox qiymətlidir.

XIX ƏSRİN ƏSAS DİLÇİLİK MƏKTƏBLƏRİ

1. Müqayisəli-tarixi dilçiliyin əmələ gəlməsi. Müqayisəli-tarixi dilçiliyə dair ilk əsərlər

Bir çox alimlər dilçiliyin bir elm kimi meydana gəlməsini məhz müqayisəli-tarixi dilçiliklə bağlayırlar. Onlar müqayisəli-tarixi dilçiliyə qədər olan dövrü elməqədərki dövr adlandırırlar. Belə mülahizənin nə dərəcədə doğru olub-olmamasından asılı olmayaraq, göstərilən dilçilik məktəbinin dil haqqında elmin tarixində nə qədər böyük rol oynadığını aydın göstərir.

Müqayisəli-tarixi dilçiliyin əmələ gəlməsi dörd böyük alimin: F.Bopp, R.Rask, Y.Qrimm və A.Vostokovun adı ilə bağlıdır. Bu

dilçilər bir-birindən asılı olmayaraq, hind-Avropa dilləri ailəsinin müxtəlif qruplarına aid dillərin müqayisəli qrammatikalarına dair əsərlər yazmaqla dilçilik tarixində yeni bir dövr açmışlar.

Çap olunma tarixinə görə bu dilçilərdən F.Boppun adı birinci çəkilir. 1791-1867-ci illər arasında yaşamış bu böyük alman dilçisi 1816-cı ildə özünün “Yunan, latın, fars və german dillərinin təsrifi ilə müqayisədə və mətnin orijinalında, dəqiq vəznli tərcümədə Ramayana və Mahabharatadan epizodlarla və Vedalardan təfriqlərlə sanskritin tərif sistemi” adlı kitabçasını nəşr etdirir. Burada müqayisə qarşıya bir məqsəd kimi qoyulmamışdı. O, səs və forma qanunauyğunluqlarının meydana çıxarılıb göstərilməsi üçün bir vasitə kimi nəzərdə tutulurdu. F.Boppun əsərində məqsəd dillərin tarixinin öyrənilməsi idi və o öz məqsədinə müqayisə yolu ilə nail olurdu. Adı çəkilən əsəri rəsmən müqayisəli-tarixi dilçiliyin əsası kimi qiymətləndirmək olar.

F.Boppun mühüm əsəri “Sanskrit, zend, erməni, yunan, latın, Litva, köhnə slavyan, qot və alman dillərinin müqayisəli qrammatikası” adlanır. Əsər üç cilddən və altı hissədən ibarətdir. O özünün bu tədqiqatını 1833-1852-ci illər arasında nəşr etdirmişdir. Beş il sonra əsərin yenidən işlənmiş ikinci nəşrinə başlanmış və 1861-ci ildə üçüncü cild çapdan çıxmışdır. 1868-1870-ci illərdə isə əsərin üçüncü nəşri oxuculara təqdim olunmuşdur.

Az vaxt ərzində üç cildlik əsərin üç dəfə nəşr olunması təbii idi. F.Boppun “Müqayisəli qrammatikası” o dövr üçün çox böyük hadisə idi; əsərin 1856-cı ildəki ingilis nəşrinin müqəddiməsində o, İ.Nyutonun “Natural fəlsəfənin riyazi əsasları” və F.Bekonun “Yeni orqanon” əsəri ilə bir cərgəyə qoyulmuşdu.

Göstərilən əsərdə Boppun söz kökü nəzəriyyəsi bir çox cəhətdən diqqəti cəlb edir. Görkəmli alman aliminə görə, hind-Avropa dillərində sözlər ilk dəfə təkhecalı köklərdən yaranmışdır. Təkhecalı köklər isə öz növbəsində, iki yerə bölünür: 1) feil kökləri, 2) əvəzlik kökləri. Birincilərdən feillər və adlar (yəni isimlər və sifətlər); ikincilərdən isə əvəzliliklər və bütün ilkin önlüklər, bağlayıcılar və ədatlar yaranmışdır.

F.Bopp dilləri tipoloji cəhətdən də köklərə görə təsnif etmişdi. Onun fikrincə, üç cür dil vardır:

1. Həqiqi söz kökü olmayan dillər.

2. Birləşmə qabiliyyətinə malik təkhəccalı söz kökləri olan dillər.
3. Üç samitlə səciyyələnən ikiheccalı söz kökləri olan dillər.

Bopp birinci sinfə Çin dili kimi amorf dilləri, ikinciye Hind-Avropa, üçüncüyə isə sami dilləri daxil edirdi.

Müqayisəli-tarixi dilçiliyin yaradıcılarından digəri Rasmus Xristian Raskdır. 1787-1832-ci illər arasında yaşamış bu böyük Danimarka dilçisi, əslində, adı çəkilən dilçilik məktəbinin banisi sayıla bilər. Belə ki, o, "Qədim şimal dili sahəsində tədqiqat və yaxud island dilinin mənşəyi" adlı əsərini F.Boppdan iki il əvvəl (1814) müqayisəli-tarixi üsulla yazmış, lakin ondan iki il sonra (1818) nəşr etdirmişdir.

R.Rask 25 dil bilirdi. Onun ispan, italyan, friz, qədim ingilis, isveç və s. dillərə aid qrammatika kitabları var. Alimin 1811-ci ildə nəşr etdirdiyi "İsland dili üzrə təlimat" adlı əsərində yazdığı aşağıdakı sözlər bu gün üçün əhəmiyyətlidir: "Qrammatikanın vəzifəsi sözləri düzəltmək haqqında göstərişlər vermək yox, sözlərin düzəlməsini və dəyişməsinə təsvir etməkdir" [12, 49]¹.

Müqayisəli-tarixi dilçiliyin görkəmli nümayəndələrindən biri də məşhur alman alimi Yakov Qrimmdir (1785-1863). Alim müqayisəli-tarixi dilçilik üsulu ilə Hind-Avropa dillərinin ən böyük qruplarından olan german dilləri sahəsində tədqiqat aparmışdır. Əsas əsəri dördcildlik "Alman qrammatikası" kitabıdır. Əsərin birinci cildi 1819-cu ildə çapdan çıxmışdır. Bütün dörd cildin nəşri 1837-ci ildə başa çatmışdır.

1822-ci ildə o, müstəqil olaraq "German dillərində samitlərin ilkin dəyişməsi"ni nəşr etmişdir: Hind-Avropa *bh, dh, gh*, german *b, d, g*; Hind-Avropa *b, d, g*, german *p, t, k*; Hind-Avropa *p, t, k*, german *f, th, h*.

Y.Qrimmin iki cildədən ibarət "Alman dilinin tarixi" (1848) adlı kitabı da vardır.

Müqayisəli-tarixi dilçiliyin Rusiyada ilk görkəmli nümayəndəsi Aleksandr Xristoforoviç Vostokov olmuşdur. O, 1781-ci ildə anadan olmuş, 1864-cü ildə Peterburqda vəfat etmişdir. 1841-ci ildən Peterburq EA-nın akademiki olan A.Vostokov rus elmi və mədə-

niyyəti tarixində filoloq, slavyanşünas və şair kimi tanınır. O, 1820-ci ildə yazdığı "Slavyan dili haqqında mülahizələr" adlı əsəri ilə rus müqayisəli-tarixi dilçiliyinin təməlini qoymuşdur.

1831-ci ildə rus dilinin "müfəssəl" və "müxtəsər" qrammatikalarını yazmış, 1858-1861-ci illərdə "Kilsə-slavyan dilinin lüğəti"nin iki cildini nəşr etdirmişdir. A.Vostokov dördcildlik "Kilsə-slavyan və rus dili lüğəti"nin tərtibçilərindən biri və redaktorudur. Onun poetikaya aid əsərləri də vardır.

2. Fəlsəfi dilçilik məktəbi.

V.Humboldt və onun dilçilik görüşləri

Fəlsəfi dilçilik məktəbi və yaxud ümumi dilçiliyin yaranması Almanyanın yetirdiyi ən böyük şəxsiyyətlərdən biri olan Vilhelm fon Humboldtun adı ilə bağlıdır. O, 1767-ci il iyunun 22-də Potsdamda anadan olmuş və 1835-ci ildə Berlin yaxınlığındakı Tegel şəhərində 68 yaşında vəfat etmişdir.

O, filosof, hüquqşünas, ictimai xadim və ədəbiyyatşünas kimi də məşhurdur.

Dilçiliyin fəlsəfi məsələləri öz əksini onun 1836-39-cu illərdə çapdan çıxmış "Yava adasındakı Kavi dili haqqında" kitabının "Bəşər dilləri quruluşunun müxtəlifliyi və onun insan nəslinin mənəvi inkişafına təsiri haqqında" adlı giriş hissəsində tapmışdır.

V.Humboldtun nəzəri mülahizələrini öyrənmək üçün onun "İnkişafın müxtəlif dövrlərinə tətbiq edilməklə dillərin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi haqqında" əsərinin də mühüm əhəmiyyəti vardır.

Məlum olduğu üzrə, dilin fəlsəfi məsələləri ilə V.Humboldtdan çox-çox əvvəllər də məşğul olmuşlar. Lakin böyük alman alimi öz sələflərindən fərqli olaraq, dilçilik fəlsəfəsini elmi əsaslar üzərində qurmuş, öz nəzəri mülahizələrini müqayisəli-tarixi metod zəminində ümumiləşdirmişdir. Məhz buna görə də o, çox haqlı olaraq dilçilik tarixində ümumi dilçiliyin banisi hesab edilir.

V.Humboldtun dilçilik görüşlərinin mahiyyəti nədən ibarətdir?

V.Humboldt, hər şeydən əvvəl, dili bir sistem kimi, üzvi vəhdətdə olan bir bütöv kimi nəzərdə tuturdu.

¹ Burada və sonralar kvadrat mötərizədəki birinci rəqəm sitat gətirilən əsərin ədəbiyyat siyahısındakı nömrəsini, ikinci rəqəm sitatın götürüldüyü səhifəni bildirir.

O bunu səsdən nitqə kimi, dilin bütün səviyyələrinə aid edirdi. Lakin bununla yanaşı, o, dili ayrı-ayrı nitq aktları kimi də başa düşürdü. V.Humboldtun dili bir tərəfdən ayrı-ayrı fərdlərin mənəvi həyatı və təfəkkürü üçün əsas göstərici hesab etməsi, digər tərəfdən isə dilin ayrı-ayrı fərdlərdən yüksəkdə durduğunu qeyd etməsi onun dilçilik görüşlərində əsas cəhətlərdən biri kimi qeyd edilə bilər. Deməli, alman alimi dildə bir-birini tamamlayan iki cəhəti: ictimai və psixoloji cəhətləri göstərmişdi.

V.Humboldtun dilçilik baxışlarındakı mühüm cəhətlərdən biri də bu idi ki, o, dili xalq ruhunun ifadəsi kimi başa düşürdü. Onun fikrincə, xalq təbiət və cəmiyyətlə dil vasitəsilə əlaqədə olur və onu dil prizmasından görür. Beləliklə, V.Humboldta görə, hər bir xalqın mədəniyyət tarixi, ümumən bütün mənəvi fəaliyyəti onun dilində təzahür edir. Fəlsəfi dilçilik məktəbinin banisi yazırdı: "...dil daxili varlıq orqanıdır, daxili özünüanlama və təzahürdə olan varlığın özüdür. Dil öz köklərinin bütün ən incə telləri ilə xalq ruhuna bağlıdır və bu sonuncu dilə nə qədər cəyni nisbətdə təsir edirsə, onun inkişafı bir o qədər qanunauyğun və zəngin olur. Lakin dil özünün qarşılıqlı asılılığı əlaqələrində xalq dil dərrakəsinin yaranışı olduğundan, dilin öz daxili həyatında yaranmasına aid sualları da, cəyni zamanda onun ən əsas fərqlərinin yaranması suallarını da bu nöqtəyi-nəzərə yüksəlmədən əsaslı surətdə həll etmək olmaz".

Əsərin "Dilin daha da yaxından nəzərdən keçirilməsinə keçid" bölməsində o yazırdı: "Xalqın dilinin mənəvi özünəməxsusluğu və onun quruluşu bir-birinə o qədər sirayət edir ki, əgər biri mövcud-dursa, digərini ondan almaq olar. Zehni fəaliyyət və dil yalnız onların hər ikisinin istədiyini ödəyən formaların yaranmasına kömək edir. Dil xalq ruhunun sanki xarici təzahürüdür; xalqın dili onun ruhudur və xalqın ruhu onun dilidir – bundan da güclü olan eynilik təəvvür etmək çətindir" [10, 71].

V.Humboldtun dilçilik görüşləri XIX və XX əsrlərin bir çox dilçilik məktəblərinin əsasını təşkil etmişdir. B.Humboldtun dilin ayrı-ayrı fərdlərin fəvqündə durması haqqındakı fikri əsasında sosioloji dilçilik məktəbi; onun dili vahid sistem hesab etməsindən struktur dilçilik (dilçilikdə strukturalizm) məktəbi; dili ayrı-ayrı fərdlərin təfəkkürü ilə bağlaması ideyasından psixoloji dilçilik cərəyanı; dili təfəkkürün məntiqi formaları ilə bağlamasından məntiqi dilçilik

cərəyanı; onun "dil ayrı-ayrı fərdlərin milli mədəniyyətə münasibətini ifadə edir" fikri əsasında estetik dilçilik (dilçilik estetiizmi) cərəyanı; Humboldtun "Xalq ruhu" anlayışından isə dilçilikdə etnopsixologizm cərəyanı yaranmışdır. Ümumiyyətlə, müasir dilçiliyin elə sahəsini tapmaq çətindir ki, Humboldtun ideyaları oraya təsir etməsin.

* * *

XIX əsrin fəlsəfi dilçilik məktəbini, başqa sözlə, ümumi dilçiliyi yüzilliyin ikinci yarısında İ.N.Madviq (1804-1886), M.Müller (1823-1900), V.D.Vitni (1827-1894), G.Qabelens (1840-1893) kimi alimlər təmsil etmişlər. Düzdür, öz dilçilik görüşlərinə və dilin fəlsəfəsi sahəsindəki xidmətlərinə görə, onları V.Humboldtdla cəyni məktəbə daxil etmək çətindir. Hətta adı çəkilən alimlərdən bəziləri, məsələn, İ.N.Madviq V.Humboldtun səs simvolizminə meyil etməsini bəyənmirdi. Bununla belə, yuxarıda adları qeyd olunan dilçilər ümumi dilçilik məsələləri ilə məşğul olduqlarına görə, biz onları XIX əsrin fəlsəfi dilçilik məktəbinə daxil etməyi mümkün sayırıq.

İ.Madviqin "Dilin mahiyyəti, inkişafı və həyatının tədqiqi üzrə ilk xülasə" (1842), "Dilçilik nədir?", "Qrammatik mənaların mənşəyi və mahiyyəti haqqında" (1856-1857), "Dilçilik qeydləri" (1871) əsərləri nəzəri dilçilik məsələlərinə həsr olunmuş əsərlər kimi dilçilik baxımından maraqlıdır.

XIX əsrin dilçilik nəzəriyyəsi mütəxəssisləri arasında alman alimi Maks Müllərin adı məşhur olmuşdur. Onun "Dil haqqındakı elm üzrə mühazirələr" əsəri böyük şöhrət qazanmışdır.

Ümumi dilçiliyin digər nümayəndəsi Vilyam Duayt Vitni ABŞ-ın tanınmış dilçilərindən, hinduşünaslarından idi. Alimin "Dil və dilin öyrənilməsi" (1867), "Şərqşünaslıq və dilçilik təlimləri" – I-II cildlər (1873-1874), "Dilin həyatı və inkişafı" (1875), "Hindu qrammatikası" (1875) əsərləri çox qiymətli dir.

3. Naturalizm dilçilik məktəbi. A.Şleyxer və onun dilçilik görüşləri. A.Şleyxer müqayisəli-tarixi dilçiliyin nümayəndəsi kimi

XIX əsrin özünəməxsus cəhətlərindən biri də bütün sahələrdə naturalizm baxışlarının özünə yer tapması hesab edilə bilər. Məsələn, fransız pozitivist filosofu Oqüst Kant (1798-1857) və onun davamçıları cəmiyyəti canlı orqanizmlə eyniləşdirib, belə iddia edirdilər ki, hər bir ictimai hadisə təbiət qanunları ilə müəyyən olunur.

Fransız ədəbiyyatşünası İppolit Ten (1828-1893) ədəbiyyatın əsas vəzifəsini təbiətin inikası olmaqda görürdü. O, ədəbiyyatda naturalizm tərəfdarı idi. Dilçilik sahəsində naturalist baxışlar Morits Rappin "Dilin fiziologiyası" (1840) əsərində öz əksini tapmışdı.

Şübhəsiz, dilçilikdə naturalizmin bir məktəb kimi yaranması böyük alman dilçisi **Avqust Şleyxerin** adı ilə bağlıdır.

A.Şleyxer 1821-ci ildə anadan olmuş, cəmi 47 il ömür sürmüşdür. Lakin özünün bu qısa ömründə o, zəngin elmi irs qoymuşdur. "Dillərin müqayisəli tarixinə dair" (1848), "Avropa dilləri" (1850), "Müqayisəli dilçilik tədqiqləri" (1850), "Kilsə-slavyan dilinin morfologiyası" (1852), "Litva dili üzrə təlimat" (1855-1857), "Alman dili" (1859), "Hind-german dilləri müqayisəli qrammatikası kompendiumu" (1861-1862), "Darvin nəzəriyyəsinin dil haqqında elmə tətbiqi" (1863), "İnsanın təbii tarixi üçün dilin əhəmiyyəti haqqında" (1865), "Hind-german dillərinin mün-təxəbatı" (1869) və s. onun dilçilik görüşlərinin ifadə olunduğu əsas əsərləridir.

O hələ 1858-ci ildə, 37 yaşında ikən Rusiya Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü seçilmişdir ki, bu, A.Şleyxerin böyük elmi irsinə verilən qiymət idi.

Alimin naturalist dilçilik görüşləri "Darvin nəzəriyyəsinin dil haqqında elmə tətbiqi", habelə "İnsanın təbii tarixi üçün dilin əhəmiyyəti haqqında" əsərlərindən başqa, onun "Müqayisəli dilçilik tədqiqləri" və "Alman dili" əsərlərində də öz əksini tapmışdır.

A.Şleyxerin naturalist dilçilik görüşlərinin mahiyyəti nədən ibarətdir?

Dili səs materialından yaranmış ən yüksək təbiət orqanizmi hesab edən A.Şleyxer yazır: "Dilin həyatı mahiyyət etibarilə digər

canlı orqanizmlərin – bitki və heyvanların həyatından qətiyyən fərqlənir. Onların hər birinin ən sadə başlanğıcdan ən mürəkkəb formalara kimi böyümə və dillərin əldə etdikləri yüksək formalardan uzaqlaşdıqları və onları itirdikləri qocalıq dövrləri vardır. Təbiətşünaslar bunu geri metamorfoza adlandırırlar" [20, 42].

Naturalizm A.Şleyxerin dilçilik görüşlərində bir sistem təşkil edir. Bu cəhət onun təfəkkür tərkibi və dil quruluşu barəsindəki nəzəri mülahizələrində özünü daha aydın göstərir.

A.Şleyxer təfəkkürü iki tərkibdə başa düşürdü: material və forma. Şleyxerə görə, material məfhum və təsəvvürlərdən, forma isə onların arasındakı qarşılıqlı əlaqədən ibarətdir. Dilə gəldikdə isə o hər bir məfhumu və anlayışı səsle ifadə etmək qabiliyyətinə malikdir və belə ifadəyə mənə deyilir.

A.Şleyxerə görə, həmin mənanın yeni təfəkkürdəki məfhum və təsəvvürlərin, habelə əlaqənin, yeni məfhum və təsəvvürlərin arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin necə ifadə olunması dilin əsil mahiyyətini təşkil edir. Mənə və əlaqənin dillərdə ifadə üsulları ilə əlaqədar olaraq, o, dillərin üç növünü göstərirdi:

1. Elə dillər vardır ki, onlarda mənə öz səs cildini tapır, əlaqə isə səslərlə ifadə olunmur. Deməli, sözlər yalnız söz köklərindən ibarət olur və heç bir dəyişikliyə uğramadan müxtəlif qrammatik vəzifələri yerinə yetirə bilər. Belə dillər indiki terminlərlə monosilabik (*təkhecalı, amorf, formasız, kök, cəzri və s.*) dillərə uyğun gəlir (məsələn, Çin dili).

A.Şleyxerə görə, bu cür dillər kristallara oxşayır.

2. Bəzi dillərdə həm mənanın, həm də əlaqənin öz əsas cildləri vardır. Deməli, sözlər yalnız köklərdən ibarət olmur. Onlarda söz köklərinin ifadəsi olan səslərlə yanaşı, əlaqənin ifadəçisi olan səslər (şəkilçilər) də vardır. Beləliklə, sözlər kök və qeyri-kök olmaqla müxtəlif hissələrə bölünür. Lakin mənə və əlaqənin səs mövcudluğuna əsaslanan bu dillərdə sözün hissələri arasında əlaqə zəif olur: hər bir halda sözü bir-birindən fərqlənən müstəqil hissələrə ayırmaq mümkündür. Belə dillər yeni terminlərlə aqlütinativ və yaxud iltisaqi (şəkilçili) dillərə (məsələn, türk dilləri) uyğun gəlir.

Bu cür dilləri A.Şleyxer bitkilərə oxşadır.

3. Elə dillər də vardır ki, onlarda mənə və əlaqə səslərlə ifadə olunur; lakin bu dillərdə mənə və əlaqə möhkəm qarşılıqlı əlaqədə olduğundan, söz vahid bir bütöv kimi dərk edilir. Belə dillər flektiv,

yaxud insirafi dillərə (məsələn, Hind-Avropa dilləri) uyğun gəlir. A.Şleyxerə görə, bu cür dillər heyvan orqanizminə oxşayır.

Dillərin inkişafındakı dövrləri də A.Şleyxer təbiətdəki dövrlərlə bağlayırdı. O yazır: "Təbiət cisimləri sistemindəki üç növ – kristal, bitki, heyvanat yerin inkişafındakı üç dövrü əks etdirir". Daha sonra A.Şleyxer göstərir: "Bizim tarixi inkişaf prosesində mineral orqanizmi birinci, bitkini ikinci, heyvanatı üçüncü dövr kimi izah etməyə tam haqqımız var" [10, 38].

Beləliklə, A.Şleyxerin fikrincə, dillərin inkişaf prosesinin birinci mərhələsini kök dillər, ikinci mərhələsini aqlütinativ dillər, üçüncü mərhələsini isə flektiv dillər təşkil edir. Hegelin triadası ilə səs-ləşən bu təsnifatda A.Şleyxer bir-birinə keçmə şəklində olan inkişaf görürdü. Onun fikrincə, birinci növdən olanlar inkişaf edərək ikinciyə, ikincilər isə üçüncüyə çevrilir. Dillər öz ibtidasını birinci növdən götürür və inkişaflarını üçüncü növdə başa vurur.

Bəs nə üçün belə keçidlər indi nəzərə çarpmır? Bu suala cavab vermək üçün A.Şleyxer dillərin inkişafında iki dövr (tarixəqədərki və tarixi dövr) idcyasını irəli sürür və bunu Hegel dialektikası əsasında izah edir.

Naturalizmin banisinə görə, tarixəqədərki dövrdə dildə ruh hakim idi. Ruh inkişaf etdikcə dillər də inkişaf edir kəmiyyət dəyişmələri keyfiyyət dəyişmələri ilə nəticələnirdi. Dillərdə çiçəklənmə, inkişaf mövcud idi.

Tarixi dövrdə isə ruh dili tərk etmiş, beləliklə, hər cür inkişaf kəsilmişdi. Dillərdə dağılma, qocalma dövrü başlanmışdı.

A.Şleyxerin inkişaf prosesindəki iki dövr haqqında aşağıdakı qeydləri qoyulan suala verilən idealist cavab üçün səciyyəvidir: "Tarixi dövrdə dillərin tarixi öz-özlüyündə dillərin ruhun təzyiqi nəticəsində dağılması tarixidir. Dildə bütünlüklə bəşəriyyətin və hər bir xalqın ruhu bizə öz-özündən kənardalığında görünür. Bax beləcə də, dünyəvi ruh təbiətdə bizə öz-özündən kənardalığında görünür... Odu ki, ruh özünə qayıdarkən, özü üçün özündəliyi başlayır, özündən kənardalığı yox olur... Yer tarixində insanaqədərki dövr nədirsə, insanın tarixindəki tarixəqədərki dövr də odur... Birinci dövrdə ruh təbiətlə, təbiət isə səsə bağlı idi, beləliklə, orada, təbiət səltənətində, burada, dil səltənətində yaradıcılıq vardı. Bizim dövrümüzdə vəziyyət başqadır... Artıq insandakı dünyəvi ruh özündən kənardalıqdan özünə qayıtdıqdan sonra o (təbiət – A.A.), heç bir

yeni şey yaratmır; bəşəri ruh... özünə, tarixə qayıdandan bəri onun konkret növünün, dilin qeyri-şüuri yaranmasının məhsuldarlığı kəsilmişdir" [10, 39].

* * *

A.Şleyxer bütöv bir sistem təşkil edən yeni dilçilik məktəbi yaratmaqla bərabər, əsasını F.Bopp, R.Rask, Y.Qrimm və A.Vostokovun qoyduğu müqayisəli-tarixi dilçiliyin görkəmli nümayəndəsi olmuşdur.

Onun müqayisəli-tarixi dilçilik sahəsindəki xidmətləri 1861-1862-ci illər arasında nəşr etdirdiyi "Hind-german dillərinin müqayisəli qrammatikası kompendiumu" və ölümündən sonra 1869-cu ildə nəşr edilmiş "Hind-german dillərinin muntəxəbatı" əsərlərində öz əksini tapmışdır. A.Şleyxerin müqayisəli-tarixi dilçilik sahəsindəki xidmətlərini belə xülasə etmək olar:

1. O, qohum dillərin səs və forma uyğunluqlarının müqayisəsini mütləq ortaq çıxış hallarının tapılmasına təbə edirdi.

2. Filologiya adlandırdığı fonetikaya A.Şleyxer çox böyük diqqət yetirirdi. O, sözün səs tərkibini forma və vəzifə ilə bir cərgəyə qoyurdu.

3. İlk dəfə olaraq A.Şleyxer Hind-Avropa dillərinin təsnifini şəcərə (nəsil ağacı) əsasında izah etmişdi. Onun fikrincə, Hind-Avropa kökdili iki böyük budağa, bu budaqlar yarım budaqlara, onlar daha kiçik yarım budaqlara, nəhayət, ayrı-ayrı dillərə ayrılır.

4. Böyük alim Hind-Avropa kökdilini bərpa etmiş və həmin dildə bir təmsil yazmışdı.

A.Şleyxer müqayisəli-tarixi dilçiliyin inkişafında bütöv bir mərhələ (bu, adətən, birinci dövrün ikinci mərhələsi adlanır) təşkil edir.

4. Psixoloji dilçilik məktəbi. Bu məktəbin əsas nümayəndələri və onların dilçilik görüşləri

XIX əsrin nəzəri dilçilik məktəblərindən ən mühümü olan psixoloji dilçilik məktəbinin yaranması Avropada, ilk növbədə, görkəmli alman dilçisi H.Şteyntalın (1823-1899), Rusiyada isə böyük rus dilçilərindən A.A.Potebnyanın (1835-1891) adı ilə bağlıdır.

Berlin universitetinin professoru olmuş Heyman Şteyntal dilçilik tarixində sırf nəzəriyyəçi kimi məşhurdur. O, konkret dillər sahəsində tədqiqat aparmamış, bütün elmi yaradıcılığı boyu dilçilik nəzəriyyəsi və tarixi məsələləri ilə məşğul olmuşdur. Onun dilçilik nəzəriyyəsinə aid “Dillərin təsnifi dil ideyasının inkişafı kimi” (1850), “Dilin mənşəyi” (1851), “Qrammatika, məntiq, psixologiya, onların prinsipləri və qarşılıqlı əlaqələri” (1855), “Dilin fəlsəfəsi” (1858), “Dillərin quruluşunun ən mühüm tiplərinin xarakteristikası” (1860), “Psixologiyaya və dilçiliyə giriş” (1871) kimi məşhur əsərləri vardır.

O, “B.Humboldtun dilçiliyə dair əsərləri və Hegel fəlsəfəsi” (1848), “Məntiqə xüsusi diqqət yetirməklə yunanların və romalıların dövründən bəri dilçilik tarixi” (1863) adlı əsərlərini dilçilik tarixinə həsr etmişdir.

H.Şteyntalın M.Lasariusla birlikdə yazdığı, “Xalq psixologiyası haqqında mülahizələr” əsəri 1965-ci ildə Voronejdə rus dilində nəşr edilmişdir.

H.Şteyntalın psixoloji dilçilik görüşləri “Qrammatika, məntiq, psixologiya, onların prinsipləri və qarşılıqlı əlaqələri” adlı əsərində geniş şəkildə öz əksini tapmışdır.

Məşhur alman dilçisinin görüşləri, hər şeydən əvvəl, alman filosofu və psixoloqu İohan Fridrix Herbartın (1776–1841) psixoloji görüşlərinə əsaslanır. Herbartın görə, təsəvvürlərin yaranması mexaniki surətdə appersepsiya¹ və assosiasianın psixi qanunlarına əsaslanır. Başqa sözlə, ruhun həyatı təsəvvürlərin hərəkətindən ibarətdir. Şüurdan kənar edilmiş təsəvvürlər, qeyri-şüuri ruhi fəaliyyət sahəsi təşkil edərək, şüura olan təsirlərini qoruyub saxlayır. Deməli, şüurun hər bir yeni hadisəsi anlanılmamış təsəvvürlərin mövcud ehtiyatının təsiri altında olur.

H.Şteyntalın psixoloji dilçilik görüşlərini belə xülasə etmək olar; o yazır: “Dilçiliyin predmeti *dildir*, yaxud *ümumiyyətlə, dildir*, yəni qavranılmış daxili, psixi, mənəvi hərəkətlərin, vəziyyətlərin və əlaqələrin məxrəclənmiş səslər vasitəsilə ifadəsidir. Bununla birlikdə biz fərqləndiririk: *nitq, danışq*, yəni hazırkı zamanda icra edilən, yaxud icra edilən kimi düşünülməyən dil təzahürü.

Danışq qabiliyyəti, yəni bir tərəfdən məxrəclənmiş səsçixarma kimi fizioloji qabiliyyət, digər tərəfdən dildən əvvəl gələn və dil vasitəsilə ifadə edilməli olan daxili aləmin birləşmiş məzmunu.

Dil materialı, yəni danışq prosesində nitq qabiliyyəti ilə yarıdılan, daim ilk dəfə ifadə olunmaq üçün yaradılan həmin daxili predmetin ifadəsi olmalı olanın... hər dəfə işlədilən ünsürləri.

Hər hansı konkret dil, yaxud *ayrıca dil* hər hansı bir xalqın dil materialının məcmuyudur [20, 108].

1. Dil nitq (danışq), danışmaq qabiliyyəti, dil materialı, habelə nitq qabiliyyətinin konkret realizasiyası və nitq fəaliyyətinin məhsulu kimi konkret dildən ibarətdir. Dilçiliyin predmeti isə bu çox-terkibli dildir.

2. Dilin daxili və xarici formaları vardır. Onun daxili forması predmet təfəkkürünə aid təsəvvürlərin¹ dildə olan təsəvvürlərindən ibarətdir. Dilin daxili forması tarixi kateqoriya olub, zaman daxilində dəyişikliklərə uğrayır. H.Şteyntala görə, dilin daxili forması üç mərhələdən ibarətdir. Birinci və ikinci mərhələlər tarixəqədərki, üçüncü mərhələ isə tarixi dövrə aiddir. Üçüncü mərhələdə, alimə görə, söz-adların meydana gəlməsi prosesi baş verir. O bu mərhələni dilin daxili formasının çiçəklənməsi dövrü adlandırır. Tarixi dövrdə sonralar daxili forma tədricən dil şüurunu tərk edir.

3. Dil, ümumiyyətlə götürdükdə, psixofiziki sistemdir. Bu sistem vahid bir prinsipə əsaslanır. Həmin prinsipə görə, dillərin vəhdətinin və fərdiliyinin əsasını xalq ruhunun vəhdəti və özünəməxsusluğu təşkil edir.

4. Dilin mahiyyəti və mənşəyi eyni problemlərdir. H.Şteyntala görə, bu ondan irəli gəlir ki, dil daim və eyni qaydada insan ruhundan yaranır. Psixoloji dilçilik məktəbi üçün səciyyəvi olan fərdi psixologiya, xalq psixologiyası kimi məsələlər H.Şteyntalla M.Lasariusun nəşr etdirdikləri “Xalqların psixologiyası və dilçilik jurnalı”nda hər iki alimin birlikdə yazdıqları əsərlərdə şərh edilmişdir.

¹ H.Şteyntal obyektiv aləmin əşya və hadisələrinə aid təsəvvürləri predmet təfəkkürünə aid təsəvvürlər hesab edir.

¹ Appersepsiya – ilkin təsəvvürlərə və ya təcrübəyə əsaslanan qavrayış

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, psixoloji dilçilik məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri də **A.A.Potebnya** olmuşdur. Xarkov universitetinin professoru kimi elmi-pedaqoji fəaliyyət göstərmiş bu böyük alim rus dili, folkloru və şəri sahəsində də görkəmli mütəxəssisdir.

Dilçilik nəzəriyyəsi, o cümlədən psixoloji dilçilik məsələləri onun "Fikir və dil" (1862), "Rus dili səslərinin tarixinə dair" (1876), "Filologiya elmləri nəzəriyyəsi üzrə mühazirələrdən" (ölümündən üç il sonra, 1894-cü ildə nəşr edilmişdir), "Filologiya elmləri nəzəriyyəsi üzrə qeydlərdən" (1905-ci ildə nəşr edilmişdir) əsərlərində şərh olunmuşdur.

A.A.Potebnyanın doktorluq dissertasiyası olan "Rus qrammatikası üzrə qeydlərdən" adlı tədqiqatı onun elmi yaradıcılığında mühüm yer tutur. Dörd cildəndən ibarət olan bu əsərin birinci iki cildi 1874-cü, üçüncü cildi 1899-cu, nəhayət, dördüncü cildi 1941-ci ildə nəşr olunmuşdur.

Psixoloji dilçilik məktəbi üçün səciyyəvi olan elmi fikirlərini A.A.Potebnya "Fikir və dil" əsərində şərh etmişdir. Həmin əsər "Xalq maarifi nazirliyinin jurnalı"nda dərc edilmişdir (CXIII-CXIV hissə, II ş., 1862). Alimin ölümündən sonra 1913-cü ildə bu əsər "Dil və xalq" adı ilə, habelə "Millətçilik haqqında" adlı məqalələri təkmilləşdirilmiş halda Xarkovda üçüncü dəfə nəşr olunmuşdur.

A.A.Potebnyanın psixoloji dilçilik görüşlərini qısaca olaraq, belə xülasə etmək olar:

1. Dil təfəkkürün ifadə vasitəsi yox, yaranma vasitəsidir. "Dil yalnız fikrin yaranmasının şəklini dəyişdirmə vasitəsi (yaxud, daha dəqiqi, vasitələr sistemi) kimi mövcuddur; onu hazır fikrin ifadəsi kimi başa düşmək mümkün deyil" [1, 391]. "Fikir və dil" əsərində A.A.Potebnya göstərirdi: "Dil sahəsi təfəkkür sahəsi ilə heç də uyğun gəlmir. İnsanın inkişafının ortasında fikir sözlə bağlı ola bilər: lakin ilk vaxtlar o, görünür, bu səviyyədə olmur, mücərrəddiyyənin yüksək dərəcəsində isə ya onun tələblərinə cavab verə bilmədiyinə görə, ya da hissiyyatdan aralana bilmədiyi, yalnız ixtiyari işarədə xarici istinadgah axtardığı üçün onu (sözü – A.A.) tərk edir" [1, 391]. A.A.Potebnya öz mülahizəsinə rəssamın, heykəltəraşın, musiqişünasın yaradıcılıq fikrini nümunə göstərir.

2. Dil fəaliyyətdir, bu fəaliyyət dilin yeniləşməsi, onun inkişafı prosesidir. Dil arasıkəsilməz söz yaradıcılığı axını deməkdir. Sözlərin yaranması prosesi assimilyasiya, appersepsiya və assosiasianın psixi qanunları ilə idarə olunan təsəvvürlərin yaranma prosesidir.

3. Söz üç tərkib hissəsindən ibarətdir: səs (yaxud səslər kompleksi), işarə (yaxud təsəvvür) və mənə. A.A.Potebnya belə hesab edir ki, işarə sözün ilkin mənasında bərqərarlıdır.

O, sözdə iki mənə: yaxın və sonrakı mənələri qeyd edir və göstərir ki, sözün yaxın mənası xalqa, sonrakı mənası isə... şəxsə aiddir.

4. Nitq söyləməklə eynidir. Deməli, sözün varlığı yalnız nitqlə bağlıdır. Təcrid olunmuş söz hər cür vəzifədən məhrumdur, onun heç bir leksik və qrammatik mənası yoxdur. Beləliklə, sözün nitqdə mənasında özünü göstərən ən kiçik dəyişiklik yeni sözün yaranmasına səbəb olur. Nəticə etibarilə, A.A.Potebnyaya görə, çoxmənalılıq, yeni polisemantik sözlər mövcud deyil.

5. Ünsiyyət prosesində tam anlaşma mövcud deyil. Fərdi psixoloji mövqedən çıxış edən böyük rus dilçisinə görə, appersepsiya və assosiasianın psixi qanunları, eşidilən sözlər adamlarda müxtəlif təəssüratlar, xatirələr yaradır, sözün mənası isə onların əsasında doğulur. "Fikir və dil" əsərində oxuyuruq: "Yeni surət hər bir qəlbə əvvəlki qavrayışların başqa bir uyumunu, başqa-başqa hisslər tapır və hər birində başqa-başqa kombinasiyalar yaradır". Yenə həmin əsərdə göstərilir: "Odur ki, hər cür anlama eyni zamanda qeyri-anlamadır, fikirdəki hər bir razılıq, eyni zamanda qeyri-razılıqdır" [1, 393].

6. Bununla əlaqədar olaraq, mənə dəyişikliyi olmadan tərcümə mümkün deyil. Bir dilin sözü o biri dilinki ilə eyni əşya və hadisələri bildirsə belə, eyni deyildir.

7. Dilin mənşəyi nitqin hazırkı proseslərinin psixoloji müşahidəsi ilə əlaqədardır.

8. Sözlərdə, ağızlarda yaşayan əfsanələrin, rəvayətlərin öyrənilməsi vacibdir. Çünki onlar insanları müəyyən bir cəmiyyət daxilində birləşdirir. "Xalqın mövcud olmasının yeganə, əvəzolunmaz, zəruri şərti dil birliyi".

A.A.Potebnyanın qrammatik formanın mahiyyəti, hökm və cümlə, müxtəlif nitq hissləri və s. haqqında da maraqlı fikirləri vardır.

5. Gənc qrammatiklər. Onların əsas nümayəndələri.

Gənc qrammatiklərin dilçilik görüşləri

XIX əsrin 70-80-ci illərindən başlayaraq, bir qrup gənc dilçi alim, birinci növbədə, A.Şleyxeri tənqid etməyi öz elmi fəaliyyətləri üçün əsas götürdü. Onlar Leypsiq universitetinin professorları idilər və dilçilikdə yeni bir məktəbin – Leypsiq dilçilik məktəbinin əsasını qoymuşdular. Köhnə dilçilik nəslinin görkəmli nümayəndələrindən Fridrix Sarnke istehza ilə onları “Junggrammatiker” (“Gənc qrammatiklər”) adlandırırdı. Leypsiq məktəbinin istedadlı nümayəndələrindən Karl Bruqman bu sözü yaratmaqda olduqları yeni dilçilik məktəbi üçün ad seçdi və beləliklə, Leypsiq dilçilik məktəbi gənc qrammatiklər dilçilik məktəbi kimi məşhurlaşdı.

Qeyd edək ki, gənc qrammatiklərin öz dövrlərinin dilçilik elmi fikrinə təsiri heç bir dilçilik məktəbi ilə müqayisəyə gəlmir. Bu, əslində, bütöv bir dilçilik cərəyanı idi, demək olar ki, bütün ölkələrə yayılmışdı; gənc qrammatiklərin dilçilik görüşləri indi də bir çox ölkələrdə dilçilik elmi sahələrinin əsasını təşkil edir.

A.Leskin, B.Delbryuk, G.Paul, G.Osthof və K.Bruqman gənc qrammatiklərin görkəmli nümayəndələrindəndir.

Adı çəkilən bu alimlərin hamısı alman dilçiləridir. Lakin yuxarıda qeyd edildiyi kimi, gənc qrammatizm çox geniş yayılmış bir dilçilik cərəyanı idi və onun bütün dünyada (məsələn, Fransada M.Breal (1832-1915); Danimarkada V.Tomsen (1842-1927), K.Verner (1846-1896); Rusiyada F.F.Fortunatov, F.M.Buslayev; İtaliyada Q.İ.Askoli (1824-1907); Hollandiyada N.Van Veyk (1880-1941) və b. nümayəndələri, tərəfdarları və davamçıları var idi. Fəlsəfi dilçilik məktəbinin nümayəndələrindən olan Amerika dilçisi V.D.Vitni də gənc qrammatiklərdən hesab edilir.

Gənc qrammatizm ideyalarının inkişafında alman dilçilərindən İ.Şmidt (1843-1901), A.Bessenberger (1851-1922), G.Hirt (1865-1936) və b. adlarını qeyd etmək olar.

Avqust Leskin 1840-cı ildə Kil şəhərində doğulmuş, 1916-cı ildə Leypsiqdə vəfat etmişdir. Berlin və Münxen Elmlər Akademiyalarının akademiki, 1876-cı ildən isə Peterburq EA-nın müxbir üzvü olmuşdur. Kil, Leypsiq, Yena və Hettingen universitetlərində

təhsil almışdır. Əsasən Hind-Avropa dilçiliyi, habelə baltik və slavyan dilləri üzrə tədqiqat aparmışdır.

Bertold Delbryuk 1842-ci ildə Putbus şəhərində anadan olmuş, 1922-ci ildə Yenada vəfat etmişdir. Berlin və Halle şəhərlərində təhsil almışdır. Əsas etibarilə sanskrit və müqayisəli dilçilik sahələri üzrə mütəxəssis olmuşdur. Qrammatikanın sintaksis şöbəsi ilə daha çox məşğul olduğuna görə digər gənc qrammatiklərdən fərqlənir. F.Vindişlo birlikdə yazdığı beşcildlik “Sintaktik tədqiqatlar” (1871-1888) və K.Bruqmanla yazdığı “Hind-Avropa dillərinin müqayisəli qrammatikasının əsasları” adlı ikicildlik əsəri məşhurdur (kitabın sintaksis bölməsini B.Delbryuk yazmışdır).

Gənc qrammatizmin tanınmış nəzəriyyəçisi **German Paul** Maqdeburqludur. 1846-cı ildə anadan olmuş, 1921-ci ildə Münhendə vəfat etmişdir. O, “Alman dilinin lüğəti” və beşcildlik “Alman dilinin qrammatikası” kimi bir sıra məşhur əsərlərin müəllifidir. Gənc qrammatiklərin nəzəri baxışlarının əsas ifadəçisi olan “Dil tarixi prinsipləri” (1880) əsərini də o yazmışdır. Bu əsər 1960-cı ildə rus dilində nəşr edilmişdir.

“Morfoloji tədqiqatlar” kitabının giriş hissəsini (gənc qrammatiklərin prinsiplərinin manifestini) **German Osthof** (1847-1909) və **Karl Bruqman** (1849-1919) birlikdə yazmışlar.

K.Bruqmanın “Yunan dilinin qrammatikası” (1885), “Dilçiliyin müasir vəziyyətinə dair” və s. əsərləri də vardır.

Gənc qrammatiklərin dilçilik görüşləri əsas etibarilə G.Paulun “Dil tarixi prinsipləri”, G.Osthof və K.Bruqmanın “Morfoloji tədqiqatlar”, K.Bruqmanın “Dilçiliyin müasir vəziyyətinə dair” və B.Delbryukun “Dilin tədqiqatının əsas məsələləri” adlı əsərlərində ifadə olunmuşdur.

Gənc qrammatiklərə görə, dil psixofiziki və ya psixofizioloji fəaliyyətdir. A.Şleyxerin dili canlı orqanizm hesab edən tezisinə qarşı çevrilən bu fikir dilçilərin əsas diqqətini ümumxalq dilinə və dialektlərin öyrənilməsinə cəlb edirdi. Dilin eyni zamanda fizioloji hadisə hesab edilməsi dilçiliyin fizioloji fonetika sahəsi üçün geniş üfüqlər açdı. Özlərinə qədər olan dilçiliyi gənc qrammatiklərin adından G.Osthof və K.Bruqman “Morfoloji tədqiqatlar”ın girişində belə izah edirdilər: “Heç kəs inkar edə bilməz ki, əvvəlki dilçilik öz tədqiqatının obyektinə – Hind-Avropa dillərinə insan

dilinin, ümumiyyətlə, necə yaşayıb inkişaf etməsi, nitq fəaliyyətində hansı amillərin mövcud olması və bu amillərin bir yerdə dil materialının sonrakı inkişafı və dəyişməsinə necə təsir göstərmələri haqqında heç bir təsəvvür yaratmadan yanaşırdılar. Dili xüsusi bir şövqlə, *danışan insanı* isə çox az tədqiq edirdilər” [19, 147]. Onlar yazırlar: “Gənc qrammatizm” istiqamətinin mühüm metodik prinsipləri aşağıdakı iki müddədir:

Birincisi, mexaniki surətdə fəaliyyət göstərdiyindən hər bir səs dəyişməsi *istisna bilməyən qanunlar üzrə baş verir...*

İkincisi, formaların assosiasiyası, yəni analogiya üzrə yeni dil formalarının yaranmasının təzə dillərin həyatında çox mühüm rol oynaması aydın olduğundan, qədim və ən qədim dövrlərdə dilin zənginləşməsi üçün bu üsulun əhəmiyyətini tərəddüd göstərmədən etiraf etmək lazımdır; həm də nəinki ümumiyyətlə, etiraf etmək, eyni zamanda, bu izah prinsipindən sonrakı dövrlərdəki dil hadisələrinin izahında istifadə edilən şəkildəki kimi istifadə etmək lazımdır” [20, 154].

Gənc qrammatiklər öz elmi fəaliyyətləri üçün əsas götürdükləri bu prinsiplərə sadıq qalmış, Hind-Avropa dillərində mövcud olan bir sıra möhkəm fonetik qanunlar kəşf etmişlər.

Onlar dillərin fonetik inkişafını dörd prinsipə: istisna bilməyən möhkəm səs qanunları, analogiya, alınma sözlər və sonrakı törəmələr (neologizmlər) prinsipləri ilə izah edirdilər. Bu prinsiplər müqayisə-tarixi dilçiliyin iş üsulu kimi indi də öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

Gənc qrammatiklərin nəzəri dilçilik görüşlərində fərdilik və psixologizm əsas yer tuturdu. Danışan fərd, gənc qrammatiklər üçün əsas tədqiqat obyektı idi. Bunu G.Paul da xüsusi olaraq qeyd edir: “Dil real surətdə yalnız fərddə mövcuddur” [10, 104], “Həqiqi realığa ancaq fərdin dili malikdir” [10, 104].

Gənc qrammatiklər tarixiliyə çox böyük üstünlük verirdilər. Onlar tarixə əsaslanmayan dilçiliyi elm hesab etmirdilər. G.Paul yazırdı: “Bütün dilçilik tarixidir”.

Nəhayət, onlar dil faktlarını sistem daxilində yox, ayrı-ayrılıqda tədqiq etməyi xoşlayırdılar. Gənc qrammatiklərin fikrincə, yalnız bu halda dil faktlarını hərtərəfli və dərinlən tədqiq etmək olar. Bu iki sonuncu prinsip dilçilik tarixində gənc qrammatiklərin tarixiliyi və atomizmi termini ilə məşhurdur.

Gənc qrammatiklərin bir sıra nöqsanları vardır ki, onlardan ikisini xüsusilə qeyd etmək lazımdır:

1. Gənc qrammatiklərin mühüm nöqsanı məhz onların atomizmi və tarixiliyi idi. Onların atomizmi və tarixiliyi dilin sistem kimi tədqiqinə imkan vermirdi və beləliklə, dilin tədqiqi ayrı-ayrı təcrid olunmuş dil faktlarının tarixini izləməklə məhdudlaşırdı. Bu, eyni zamanda, dilin səs quruluşunu yalnız fizioloji fonetikanın tədqiq obyektinə çevirir və beləliklə, dil sisteminin qanunauyğunluqları istisnasız səs qanunlarına güzəştə gedilirdi.

2. Dilçilik elmi yalnız fonetika və qrammatika ilə məhdudlaşdırılırdı. Dilçiliyin digər sahələri, məsələn, leksikologiya, üslubiyat və s. tədqiqatə cəlb edilmirdi. XIX əsrin sonunda gənc qrammatikləri tənqid edən dilçilik məktəblərinin göstərdikləri əsas nöqsan da məhz bundan ibarət idi.

6. Moskva və Kazan dilçilik məktəbləri.

Bu məktəblərin əsas nümayəndələri.

Onların dilçilik görüşləri

XIX əsrin 70-80-ci illərində Rusiyada iki böyük dilçilik məktəbi – Moskva və Kazan dilçilik məktəbləri fəaliyyət göstərirdi. Nəzəri cəhətdən hər iki məktəb o zaman Avropada əsas dilçilik cərəyanı olan gənc qrammatiklərin ideyaları ilə səsleşirdi. Xüsusən müqayisəli-tarixi dilçilik, tarixilik, psixologizm, fonetik qanunlar və fizioloji fonetika üzrə bu məktəblər gənc qrammatizm ilə bağlı idi. Lakin Moskva və Kazan dilçilik məktəblərini gənc qrammatiklərdən fərqləndirən bir sıra xüsusiyyətlər də var idi ki, bunlar rus dilçilik məktəblərinin müstəqilliyini təmin edir.

Bu iki rus dilçilik məktəbi də bir-birindən fərqlənir; həm də bu fərq yalnız coğrafi cəhətdən, yəni adı çəkilən məktəbləri təmsil edən dilçilərin bir-birindən uzaqda olan şəhərlərdə işləmələrinə görə deyildi. Moskva və Kazan dilçilik məktəbləri öz linqvistik baxışlarının mahiyyətinə görə də bir-birindən seçilir.

Moskva dilçilik məktəbinin banisi **Filip Fyodoroviç Fortunatov** hesab olunur. Görkəmli rus dilçisi 1848-ci ildə anadan olmuş və iyirmi yaşında ikən Moskva universitetini bitirmişdir. 1871-73-cü

illərdə F.F.Fortunatov Almaniya, Fransa və İngiltərədə olmuş, Riq-veda və Avestanı öyrənmiş, A.Leskinin, M.Brealın mühazirələrini dinləmişdir. 1876-cı ildən Moskva universitetində öz elmi irsinin əsasını təşkil edən mühazirələrini oxumuş, nəhayət, Rusiya Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü seçildəndən (1898) dörd il sonra Peterburqa köçüb ömrünün axırına kimi (1914) akademiya rus dili və ədəbiyyatı şöbəsində elmi işlə məşğul olmuşdur.

F.Fortunatovun nəzəri dilçilik görüşlərinin əsasını, yuxarıda qeyd edildiyi kimi gənc qrammatiklərin dilçilik baxışları təşkil edirdi. Dil haqqında o özünün "Müqayisəli dilçilik (ümumi kurs)" əsərinin "Dilşünaslığın vəzifələri və onun başqa elmlərlə əlaqəsi" bölməsində yazır: "Dilşünaslıqda öyrənilən predmet hər hansı bir dil, hər hansı bir dil qrupu deyil, ümumiyyətlə, insan dili və onun tarixidir" [19, 308]. Daha sonra o yenidən qeyd edir: "Mən dedim ki, dilçiliyin predmeti öz tarixində mövcud olan insan dilidir" [19, 309].

Göründüyü kimi, gənc qrammatiklərin tarixiliyi F.Fortunatovun dilçilik görüşlərində də öz ifadəsini tam şəkildə tapmışdır. F.Fortunatovun adı çəkilən əsərinin "Dildə səs cəhətinin əhəmiyyəti" bölməsində isə biz, gənc qrammatiklərin psixologizmi ilə qarşılaşırıq.

Müqayisəli-tarixi dilçilik sahəsində də F.Fortunatov istedadlı gənc qrammatik kimi fəaliyyət göstərmişdir. Lakin onu gənc qrammatiklərdən kəskin surətdə fərqləndirən cəhətlər də vardır. Bunlardan başlıcası, F.Fortunatovun qrammatik formalizmi idi. Məlumdur ki, "qrammatik formalizmin əsasında qrammatik forma anlayışı durur" [13, 225].

Qrammatik forma kimi F.Fortunatov yalnız sözün morfoloji formasını nəzərdə tutur. Onun ənənəvi nitq hissələri əvəzinə irəli sürdüyü sözlərin qrammatik sinifləri ideyası da məhz buna əsaslanır. O, yazır: "Ayrı-ayrı sözlərdə formanın olması ayrı-ayrı bütöv sözlərin formal, yaxud qrammatik siniflərini əmələ gətirir..." [18, 157]. Onun fikrincə, "ayrı-ayrı sözlərin qrammatik sinifləri çox ümumi və az ümumi ... ola bilər" [18, 157]. Fortunatov daha çox ümumi qrammatik siniflərin iki növünü göstərmişdir: 1) sözdəyişmə formalı olan sözlər və 2) sözdəyişmə formalı olmayan sözlər. Bunlardan birincilər, öz növbəsində, üç yerə ayrılır: 1) təsriflənən sözlər, 2) hallanan sözlər. 3) sifətlər – hallanan sözlər

(cinsə görə uzlaşma ilə). Hallanan sözlər isə iki cürdür: "1) Şəxs isimləri, necə deyirlər, şəxs əvəzlilikləri..., 2) qeyri-şəxsi isimlər..." [18, 163]. Sonuncular da iki növdə olur: "a) İsim adlar (yəni ad sözlər) və b) isim – qeyri-şəxsi əvəzliliklər (yəni qeyri-şəxsi əvəzlilik əsaslı əvəzliliklər)" [18, 163].

Sözdəyişmə formalı olmayan sözlərə F.Fortunatov infinitiv, feli bağlama, *depo*, *palto* tipli sözləri və zərfləri daxil edir. Onun fikrincə, sifət – hallanan sözlər (cinsə görə uzlaşma ilə) sinfi feli sifətlərdən, sifətlərdən, yiyəlik əvəzliliklərindən və sıra saylarından ibarətdir. Nəhayət, hallanan sözlər sinfi isimləri, qeyri-şəxs əvəzliliklərini, miqdar saylarını əhatə edir.

F.Fortunatov dilləri morfoloji cəhətdən təsnif edərkən də özünün bu qrammatik formalist konsepsiyasına əsaslanmış və dillərin beş növünü göstərmişdir: 1) aqlütinativ dillər (Ural-Altay dilləri); 2) flektiv-aqlütinativ dillər (sami dillər); 3) flektiv dillər (Hind-Avropa dilləri); 4) kök dillər (Çin, siam və s. dillər); 5) polisintetik dillər (Amerika hindularının dilləri) [bax: 18, 153–154, 181].

Sintaksis sahəsində F.Fortunatov qrammatikanın bu şöbəsinin tədqiqat obyektinə olan münasibətinə görə fərqlənir. Onun fikrincə, sintaksisin tədqiq etməli olduğu problem cümlə yox, söz birləşmələridir.

Ümumiyyətlə, sintaksis sahəsində də onun dilçilik baxışları, ilk növbədə formalizmə əsaslanır. Hazırda F.Fortunatovun qrammatik formalizm konsepsiyasına münasibət müxtəlifdir. Müasir strukturalizmin əsas məktəblərindən olan qlossematiklər F.Fortunatovun qrammatik formalizmini onun ən böyük xidmətlərindən hesab edirlər. Bəzi dilçilik tarixi mütəxəssislərinə (Y.V.Loya) görə isə qrammatik formalizm F.Fortunatov məktəbinin əsas nöqsanıdır [13, 225].

Dillərin tipoloji təsnifi məsələsində bir cəhət – Hind-Avropa dillərinə daxil olmayan dil ailələri barəsində F.Fortunatovun fikri bizim üçün maraqlıdır. Adı çəkilən əsərinin həmin məsələyə həsr olunmuş bölməsində o yazır: "İndi, qısaca olaraq, qeyri-Hind-Avropa dillərinin geneoloji təsnifini göstərirəm. Hər şeydən əvvəl, Avropa və Asiyadakı beş dil ailəsini qeyd edək; o dil ailələrini ki, bəzi alimlərin fikrinə görə, onlar müxtəlif dərəcədə olsa da, öz aralarında qohumdurlar və necə deyirlər, Ural-Altay dillərinin bir ümumi ailəsini təşkil edirlər. Bu beş dil ailəsi məhz aşağıdakılardır:

1) somoyed (Avropada və Asiyada); 2) fin (Avropada); 3) türk-tatar, yaxud türk (Avropada və Asiyada); 4) monqol (Asiyada); 5) tunqus, yaxud mancır (Asiyada)” [18, 51].

Qeyd edək ki, bu dil ailələrinin qohumluğu məsələsi indi də aktual dilçilik problemlərindən biri olaraq qalır.

Moskva dilçilik məktəbinin nümayəndələri içərisində F.Fortunatovun şagirdlərini – V.K.Porjezinski, A.A.Şaxmatov, D.N.Üşakov, M.N.Peterson, V.N.Şepkin və A.M.Peşkovskini xüsusilə qeyd etmək olar.

* * *

Kazan dilçilik məktəbi nəinki XIX əsr rus dilçiliyində, ümumiyyətlə, dünya dilçiliyində böyük xidmətləri olan **Boduen de Kurtene**nin adı ilə bağlıdır. Bu dilçilik məktəbinin banisi olan böyük rus və polyak dilçisi İvan Aleksandroviç Boduen de Kurtene 1845-ci ildə anadan olmuşdur.

O, 1875-ci ildən ömrünün sonuna (1929) kimi Kazan, Yuryev (indiki Tartu), Krakov, Peterburq və Varşava universitetlərində işləmişdir. Boduenin səkkizillik elmi-pedaqoji fəaliyyəti (1875–1883) Kazan universiteti ilə bağlı olmuşdur. Bu illərdə o, N.V.Kruşevski, V.A.Boqoroditski, S.K.Buliç, A.İ.Aleksandrov, V.V.Radlov və b. kimi müəllim və istedadlı tələbələrin dərnəyini təşkil etmiş, az vaxt ərzində həmin dərnək dünya dilçiliyi tarixində şərəfli yeri olan Kazan dilçilik məktəbinin özəyi olmuşdur.

Elmi yaradıcılığının müxtəlif dövrlərində gənc qrammatiklərin nəzəri cəbhəsində dayansa da, Boduen de Kurtene tamamilə müstəqil dilçi olmuşdur. Onun elmi görüşlərinin mahiyyəti nədən ibarətdir?

1. Boduen de Kurtene gənc qrammatiklərin, habelə Moskva məktəbinin tarixilik prinsipini qəbul etməmişdi. O, 1870-ci il dekabrın 17–19-da Peterburq Universitetində Hind-Avropa dillərinin müqayisəli qrammatikası kafedrası üzrə oxuduğu “Dilşünaslıq və dil haqqında bəzi ümumi qeydlər” adlı giriş mühazirəsində deyirdi: “Mən yuxarıda qeyd etdim ki, dilşünaslıq dilin həyatını onun bütün təzahürlərində tədqiq edir, dil hadisələrini əlaqələndirir, onları faktlar şəklində ümumiləşdirir, dilin inkişafı və mövcud olması qanunlarını müəyyənləşdirir və bu zaman fəaliyyət göstərən qüvvələri axtarır” [19, 363].

Alim özünün “Dilçiliyin vəzifələri” adlı əsərində də tarixi aspekti dilçiliyin əsas vəzifəsinə daxil etmir. Bu əsərində o yazırdı: “Adından da göründüyü kimi, dilçilik dilin, yaxud insan nitqinin bütün müxtəliflikləri ilə dərk edilməsi və elmi tədqiqidir” [19, 376].

2. Boduen dilçiliyin müxtəlif növlərini göstərmişdir ki, onlar müəyyən dərəcədə F. de Sössürün sinxronik və diaxronik dilçilik ideyalarına uyğun gəlsə də, daha çox dialektik məzmunla malikdir. Kazan dilçilik məktəbinin banisi özünün dilçiliyin müxtəlif aspektləri barəsindəki fikri ilə məşhur İsveçrə alimini təxminən 40 il qabaqlamışdır. Boduen yazır: “Hər şeydən əvvəl, *təmiz dilşünaslıq*, öz-özünə olan dilşünaslıq fərqləndirmək lazımdır. O dilşünaslıq ki, predmeti öz ümumiliyində, necə deyirlər, bəşər həyatının təzahürləri kateqoriyasına uyğun gələn, müəyyən dərəcədə eynicinsli faktların məcmuyunu olan dildir; və o tətbiqi dilşünaslıq ki, predmetini təmiz dilçilik dəlillərinin digər elm sahələrindən olan məsələlərə tətbiqi təşkil edir” [19, 365].

Alimə görə, təmiz dilçilik özü də iki şöbədən ibarətdir: “**A.** Artıq formalaşmış dillərin müsbət əlamətlərinin hərtərəfli təhlili; **B.** Bəşəri sözün başlanğıcı, dillərin ibtidai təşəkkülü haqqında tədqiqat və onların fasiləsiz mövcudiyyətinin ümumi psixi-fizioloji şərtlərinin öyrənilməsi” [19, 365].

3. Dilçilik tarixində ilk dəfə olaraq, fonem nəzəriyyəsi yaratmaq Boduen de Kurteneyə nəsib olmuşdur. O, fonemə xüsusi məqalə həsr etmişdir [19, 388–389]. Dilçilik tarixində fonemin psixoloji və morfoloji baxımlardan ilk izahını da o vermişdir. Bu izahlar sonralar iki fonoloji məktəbin – Moskva və Leninqrad fonoloji məktəblərinin əmələ gəlməsi üçün əsas olmuşdur.

4. Fonem, morfem, sintaqm, leksem, qrafem, kinem, akusma, kinakem və s. terminləri dilçiliyə ilk dəfə o gətirmişdir [13, 232–233].

Ümumiyyətlə, Boduen de Kurtene öz dövrünün dilçiliyində şöhrətli yer tutmuş, Paris dilçilik cəmiyyətinin ömürlük üzvü, Fin-Uqor cəmiyyətinin, Krakov Elmlər Akademiyasının həqiqi, Rusiya Akademiyasının isə müxbir üzvü olmuşdur.

Kazan dilçilik məktəbinin digər görkəmli nümayəndəsi **Nikolay Vyacheslavoviç Kruşevski** (1851–1887) idi. Çox az ömür sürsə də, istedadlı dilçi özünün “Dil haqqında elmin öçərki” (1883)

adlı əsərində, sonralar F. de Sössürün “Ümumi dilçilik kursu”nda irəli sürdüyü bir sıra mühüm dilçilik ideyalarını vermişdir.

Kazan dilçilik məktəbinin nümayəndələrindən olan **Vasili Vasilyeviç Radlov** (1837–1918) və **Vasili Alekseyeviç Boqoroditski** (1857–1941) türk dilləri sahəsində də elmi tədqiqat işi aparmışlar.

XX ƏSRDƏ DİLÇİLİK

1. Gənc qrammatiklərin tənqidi.

“Sözlər və şeylər” məktəbi.

H.Şuxardt. Dilçilikdə estetik idealizm.

K.Fossler. Neolinqvistika, onun əsas nümayəndələri

XX əsrin dilçilik məktəbləri keçən yüzilliyin ən böyük dilçilik cərəyanı olan gənc qrammatiklərə qarşı qızğın mübarizədə yaranmışdır. XIX əsrin sonlarında təşəkkül tapmağa başlasalar da, məhz bizim əsrdə formalaşan həmin dilçilik məktəblərinə, ilk növbədə, “sözlər və şeylər”, habelə linqvistik idealizm, nisbətən sonrakı illərdə yetişmiş neolinqvistika dilçilik məktəbləri daxildir. Bu məktəbləri birləşdirən cəhət onların gənc qrammatikləri tənqid etmələridir. Doğrudur, onların tənqidində çoxlu oxşar cəhətlər vardır. Lakin bu oxşar cəhətlərdən biri daha güclüdür və ondan ibarətdir ki, gənc qrammatiklər qrammatika ilə məşğul olmuş, onlar isə dilçiliklə məşğuldurlar.

“Sözlər və şeylər” məktəbinin banisi məşhur Avstriya dilçisi **Hüqo Şuxardt** (1842–1928) hesab olunur. H.Şuxardtın nəzəri fikirləri onun əsasən dövrü mətbuatda dərc olunmuş əsərlərində ifadə olunmuşdur. Lakin bu kiçik həcmli əsərlərində o özünə qədər dilçilik tarixində olmayan, tamamilə yeni müstəqil nəzəri fikirlər irəli sürmüşdür ki, bu da onu mənsub olduğu elmin tarixində əbədləşdirmişdir.

“Sözlər və şeylər” məktəbi öz adını, R.Meringerin 1909-cu ildən nəşr etməyə başladığı “Sözlər və şeylər” (“Wörter und Sachen”) jurnalının adından almışdır. Lakin bu məktəbin ideyalarının ilk nümunələrinə biz H.Şuxardtın hələ 1870-ci ildə Leypsiq universitetində

oxuduğu sınaq mühazirəsində rast gəlirik. Leskin, Paul və Bruqmanın da dinlədikləri həmin mühazirədə o özünün “dillərin coğrafi tarazlaşması” nəzəriyyəsini irəli sürmüşdü.

“Sözlər və şeylər” məktəbinin əsas müddəaları H.Şuxardtın “Fonetik qanunlar haqqında (gənc qrammatiklərin əleyhinə)”, “Şeylər və sözlər”, habelə “Dil, təfəkkür və ümumi dilçilik haqqında qeydlər” əsərlərində irəli sürülmüşdür [21, 269].

Həmin müddəalar nədən ibarətdir?

1. H.Şuxardt gənc qrammatiklərin fonetik, qanunlar barəsindəki iddiasını qəbul etmirdi. Özünün “Fonetik qanunlar haqqında (gənc qrammatiklərin əleyhinə)” adlı əsərində o yazırdı: “Necə deyirlər, gənc qrammatiklər məktəbinin yeganə, qeyd-şərtsiz və mübahisəsiz hesab edilə bilən nailiyyəti onların fonetik qanunların pozulmazlığı haqqında olan tezisləridir” [20, 271]. Həmin tezis barəsində Avstriya aliminin fikri belədir: “Mənə goldikdə isə, əksinə, fonetik qanunların pozulmazlığı təlimini mən səbəbiyyət qanunu ilə əlaqədar olaraq, elmin gələcək inkişafı üçün tormoz hesab edirəm” [20, 275].

2. Gənc qrammatiklər etimologiya ilə sözlərin səs cildinin dəyişməsi tarixini bir tutur və bunu istisnalıq bilməyən səs qanunları əsasında izah edirdilər. H.Şuxardt isə etimologiyayı, eyni zamanda, sözlərin ifadə etdikləri şeyləri, ümumiyyətlə, mədəniyyət tarixinin konkret halda lazım olan bütün məlumatlarını əsas götürürdü. Səs uyğunluqlarını tapıb meydana çıxarmağı əsas vəzifə hesab edən gənc qrammatiklərdən fərqli olaraq, H.Şuxardt söz və şeyin əlaqəsinin izahını əsas vəzifə sayırdı. “Şeylər və sözlər” əsərində o yazırdı: “Şeylər və sözlər arasındakı əlaqələrin izahı tədqiqatın bu sahəsinin metodikasının ən mühüm hissəsidir; o bizə işləməli olduğumuz şəraiti dərk etməyi öyrədir” [20, 286].

3. H.Şuxardt dili danışan fərdin məhsulu saydığından, fərdin xarakterini, mədəniyyətini, yaşını, yaşayış tərzini və s. dilə təsir edən əsas amillərdən sayırdı. Onun fikrincə, məhz bunların təsiri ilə dil üslubu yaranır və imitasiya (bənzərlik) yolu ilə ümumiləşir [20, 269].

4. Gənc qrammatiklərdən fərqli olaraq, dil dəyişmələrini H.Şuxardt fizioloji fonetikada yox, çarpazlaşma və əcnəbi ünsürlərin təsirində görərək yazırdı: “Elə bir dil yoxdur ki, o, çarpazlaşmalardan və əcnəbi ünsürlərdən azad olsun” [20, 269].

5. Gənc qrammatiklərin dillərin qohumluğu prinsipinə qarşı H.Şuxardt özünün “dillərin coğrafi tarazlaşması” ideyasını irəli sürürdü. Neolinqvistika məktəbində xüsusən dərin və geniş şəkildə irəli sürülən bu tezisə görə, dillərin yaxınlığı və yaxınlaşması coğrafi mühitlə sıx əlaqədədir.

* * *

XX əsrin gənc qrammatiklərə qarşı çıxan dilçilik məktəblərindən ikincisi, dilçilikdə estetik idealizm və yaxud linqvistik idealizm məktəbidir. Bəziləri bu məktəbi sadəcə olaraq, estetizm (ifrat fərdiyyətçilik) adlandırırlar.

Dilçilikdə estetik idealizm məktəbinin banisi alman dilçisi və ədəbiyyatşünası **Karl Fossler**dir (1872-1949). Alimin dilçilik görüşləri onun əsasən “Dilçilikdə pozitivizm və idealizm” (1904), “Dil yaradıcılıq və inkişaf kimi” (1906) əsərlərində öz əksini tapmışdır. K.Fossler öz nəzəri görüşlərini “Fransanın mədəniyyəti və dili” əsərində konkret bir dilə tətbiq etmişdir.

K.Fosslerin dilçilik görüşlərini belə xülasə etmək olar:

1. K.Fossler dili fərdi mənəvi yaradıcılıq aktı hesab edirdi. O yazırdı: “Öz mahiyyətinə görə hər bir dil ifadəsi fərdi mənəvi yaradıcılıqdır”. K.Fossler hər cür uzusun (normativ qaydanın) əleyhinə çıxaraq göstərirdi ki, “hətta ən zavallı və miskin insan vücudlarında belə, öz azad dilinin ilahi qığılcımı közərir. Dünyanın heç bir qaydası (uzusu) onu tapdalaya bilməz. Ən zavallı dil köləsi öz qəlbinin hansısa gizli bir guşəsində yenə də müstəqildir və tutuquşu səviyyəsinə endirilə bilməz. Ən kədərli gerçəklik belə, mənəvi azadlığın ən qiymətli erməğanı kimi yalnız qanun və qayda, uzus və köləlik görən pozitivizmin boş və yalançı fəlsəfəsindən min dəfə fərəhlidir” [20, 127-128]. O, dildə yaradıcılıqdan kənar bir şey görmürdü, hər cür qeyri-yaradıcılıq, təkrarı tutuquşuluq sayaraq yazırdı: “Kiminsə nitqini təkrarlamaq tutuquşu işidir, odur ki, onların heç bir üslubu yoxdur, heç bir dil mərkəzi yoxdur. Onlar, necə deyərlər, şəxsləndirilmiş dil qaydasını, xalis passivliyi ifadə edirlər; onlar nitqi təkrarlayırlar, lakin ondan yaradıcılıqla faydalanmağa qadir deyillər. Düzdür, hər kəsdə tutuquşudan nəse bir şey var; bu bizim dil zəkamızda boşluqdur, qeyri-fəallıqdır... harada ki boşluq başlanır, orada dil zəkası qurtarır...” [20, 296].

2. Bununla əlaqədar olaraq, K.Fossler dilçiliyi əslində üslubiyyətə bərabər tuturdu. Bu münasibətlə o yazırdı: “Dili qanun və qaydalar baxımından qiymətləndirmək ona qeyri-elmi yanaşmaq deməkdir. Beləliklə, sintaksis əslində elm deyil, o dərəcədə ki, morfologiya və fonetika da elm deyildir. Qrammatik fənlərin bütün bu məcmuyu yorulmaq bilməyən pozitivistlərin düzəltdiyi hüdudsuz qəbiristanlıqdır ki, orada məqbərələrdə dilin hər növdən olan ölü tikələri bir yerdə, ya da ki, tək-tək halda dəbdəbə içində yatıb dincəlir, məqbərələrsə kitabələrlə təchiz olunmuş və nömrələnmişdir. Bu pozitivist filologiyanın qəbir havasında kim təngnəfəs olmamışdır! Sintaksisdən üslubiyyətə körpü düzəltmək ölüləri təzədən diriltmək deməkdir” [20, 297].

3. K.Fossler ünsiyyət vasitəsi kimi dili yox, dil zəkasının ümumiliyini əsas hesab edirdi. O yazırdı: “Əgər insanlar dil vasitəsilə bir-birlərlə əlaqə yaratmağa qabildirlərsə, bu heç də dil materialının, yaxud dil quruluşunun, ya da ki, dil qanunlarının ümumiliyi nəticəsində deyil, dil zəkasının ümumiliyi sayəsində baş verir. Əslində, dialektlərin və s. ümumiliyi heç mövcud da deyil. Bu anlayışlar da çox və az dərəcədə özbaşına təsnifat nəticəsində meydana çıxmışdır və pozitivizmin sonrakı səhvləridir” [20, 296].

4. K.Fosslerə görə, dilə iki cəhətdən yanaşmaq olar. Bu barədə onun fikri belədir: “...Biz iki müxtəlif moment tapmışıq ki, onlara uyğun olaraq, dili müşahidə etmək və müəyyənləşdirmək lazımdır:

1) Mütləq tərəqqi, yaxud sərbəst yaradıcılıq momenti.

2) Nisbi tərəqqi yaxud, necə deyərlər, qanunauyğun inkişaf və qarşılıqlı surətdə şərtləşdirilmiş kollektiv yaradıcılıq momenti” [20, 300].

K.Fossler dilçiliyin idealist sistemini bu momentlərə görə müəyyənləşdirir. O yazır: “Beləliklə, biz dilçiliyin yeni və öz mahiyyəti etibarilə ardıcıl idealist sisteminə: 1) xalis estetik, 2) estetik-tarixi təlim sisteminə gəlib çıxırıq.

Birincisi yalnız monoqrafik ola bilər. O ayrı-ayrı formaları öz-özlüyündə və bir-birindən asılı olmayan halda onların xüsusi fərdiliyi və özünəməxsus məzmunu baxımından tədqiq edir. İkincisi isə yekunlaşdırmalı və quraşdırmalıdır. Onun vəzifəsinə müxtəlif xalqların və dövrlərin dil formalarını tədqiq etmək daxildir; əvvələn, xronoloji cəhətdən dövrlərə və mərhələlərə görə, ikinci, coğ-

rafi cəhətdən xalqlara və irqlərə görə, nəhayət, “xalqların fərdiliyinə” və “mədəni qohumluğa görə” [21, 300–301]. Lakin K.Fossler bu ikilikdə dualizm görmürdü. O göstərir ki, “bizim estetik və tarixi dil təlimi bölgümüz filologiyaya dualizm gətirmir. Bizim ələmimizdə estetik və tarixi [təlimlər] bir-birinə qarşı qoyulmur” [20, 301].

5. G.Paulun “hər bir dilçilik tarixidir” tezisinin əksinə olaraq, K.Fossler belə hesab edirdi ki, hər bir dilçilik estetik dilçilikdir. O yazırdı: “G.Paulun “hər bir dilçilik tarixidir” müddəasının əvəzinə biz özümüzün “hər bir dilçilik estetik dilçilikdir” müddəamızı irəli sürməliyik. Əgər dilçilik yalnız tarixi olsaydı, o, mahiyyəti tarixilik olan təbii-tarixi elmlərdən əsla fərqlənməzdi. Yalnız öz estetik səciyyəsi nəticəsində o, mədəniyyət elmləri dairəsinə aid olur” [21, 130].

6. K.Fossler dil formalarının dəyişməsinin səbəbini yalnız bəşər ruhunda görür və həmin dəyişmələri estetik səbəblərlə izah edirdi. O yazırdı: “Fonetika, akustika, danışq üzlərinin fiziologiyası, antropologiya, etnologiya, təcrübi psixologiya və daha nə bilim, hansılar – yalnız təsviri köməkçi fənlərdir, onlar bizə yalnız dilin inkişaf etdiyi şəraiti göstərə bilər, bu inkişafın səbəbini isə heç cür yox.

Səbəbsə öz yorulmaz fərdi intuisiyanı ilə bəşər ruhudur... filologiyanın hakim mütləq padşahı isə yalnız estetika ola bilər. Əgər başqa cür olsaydı, filologiyayı çoxdan arxivə vermişdilər...” [20, 297].

K.Fossler estetik idealizm məktəbinin nümayəndələri kimi Y.Lerx və L.Şpitserin adlarını çəkmək olar.

* * *

Gənc qrammatizmlə mübarizədə yetişən dilçilik məktəblərindən üçüncüsü, **neolinqvistika** və yaxud **məkani dilçilik məktəbidir**. Əvvəlkilərlə müqayisədə bu məktəb xeyli sonralar, əsrimizin 20-ci illərində formalaşmışdır; baniləri italyan dilçiləri M.Bartoli, C.Bertoni və V.Pizani hesab olunur.

Neolinqvistika dilçilik məktəbinin əsas müddəaları həmin məktəbin görkəmli nümayəndələrindən C.Bonfantenin “Neolinqvistikanın mövqeyi” [20, 302–323] əsərində öz konkret ifadəsini tapmışdır. Həmin əsərdə gənc qrammatiklərlə neolinqvistlər arasında 51 əsas nəzəri fərq göstərilir. Onlardan ən mühümləri aşağıdakılardır:

1. Gənc qrammatiklərdən fərqli olaraq, neolinqvistlər dilə dil kimi, daha doğrusu, estetik ifadələrin məcmuyunu kimi baxırlar. C.Bonfante yazır: “Gənc qrammatiklər üçün dil qrammatikadan, hallanma, təsəvvürlənmə, səs və s. qəbilindən olan kateqoriyaların kataloqundan başqa bir şey deyil. Neolinqvistlər üçün dil dildir, yəni estetik ifadələrin məcmuyudur” [20, 323].

2. Gənc qrammatiklərdən fərqli olaraq, neolinqvistlər dilçilik coğrafiyası ideyasını irəli sürürlər. C.Bonfante yazır: “Gənc qrammatiklər dilçilik coğrafiyasını və məkani (areal) dilçiliyi tamamilə inkar edirlər: onlar *in abstracto* zamandan və məkandan kənar *dilçilərdir*. Neolinqvistlər təsdiq edirlər ki, hər bir sözün nəinki öz tarixi, həm də (forma, səs, cümlə, məsəl kimi) öz coğrafiyası vardır. Odur ki, onlar dil hadisələrinin coğrafi yerləşməsinə diqqətlə öyrənirlər [20, 317].

3. Neolinqvistlər semantikanı əsas götürürlər. C.Bonfante yazır: “Gənc qrammatiklər (həm köhnələri, həm də təzələri) bacardıqca fonetikanı irəli verirlər, neolinqvistlər isə semantikanı. O semantikanı ki, bütün dilçilik coğrafiyası ona əsaslanır, onu neolinqvistlər həqiqi mədəni, yəni dilin əsil linqvistik hissi hesab edirlər. Fonetika təcrübi və fizioloji bir elm kimi dilçiliyə daxil deyil” [20, 315].

4. Material toplamağı özlərinə vəzifə seçən gənc qrammatiklərdən fərqli olaraq, neolinqvistlər bəşər ideyasına üstünlük verirlər. C.Bonfante yazır: “Pozitivist olan gənc qrammatiklər, ümumiyyətlə, alimin vəzifəsini yalnız material toplamaqda və lazım olan materialı asanlıqla tapmaq mümkün olan məlumat kitabları – qrammatikalar, dərsliklər, lüğətlər, linqvistik atlaslar və s. hazırlamaqda görürlər. İdealist olan neolinqvistlər isə təsdiq edirlər ki, nə qədər dəqiq və geniş olsa da, material toplamaq heç bir zaman öyrənilən məsələnin sərhədindən kənara çıxan bəşər ideyasının canlı qığılcımı olmadan problem həll edə bilməz” [20, 311]. C.Bonfante bəşər ideyasının canlı qığılcımı deyərək, müvafiq sözü, ifadəni, yaxud məsələni ilk dəfə işlədən yunanlının, latınlının, yaxud ingilisin daxili dramını nəzərdə tutur [21, 311].

5. Gənc qrammatiklərdən fərqli olaraq, neolinqvistlər dil dəyişmələrini, əsasən, etnik qarışıqlarla izah edirlər. C.Bonfante yazır: “Gənc qrammatiklər hər bir dilə ayrı-ayrılıqda baxırlar; güman

edirlər ki, o, amansız və labüd qanunlar tərəfindən idarə olunur və yaxud ona kölə kimi tabe olur. Neolinqvistlər Leonardo, Humboldt və Askoli kimi belə fikir edirlər ki, dil dəyişiklikləri əksər hallarda etnik qarışımlar, əlbəttə irqi yox, mədəni, yəni mənəvi qarışımlar nəticəsində baş verir” [20, 319].

Neolinqvistlərlə gənc qrammatiklər arasında olan bəzi nəzəri mübahisələrdə birincilər bir çox hallarda H.Şuxardt və K.Fosslerin mövqeyində dururlar. Məsələn, K.Fossler kimi, onlar da dili estetik yaradıcılıq hesab edir, dilin “tarixi” konsepsiyası deyərək xalqın mübarizəsinin, dinin, ədəbiyyatın, adət və ənənənin dil ilə əlaqəsini başa düşür [20, 304]; H.Şuxardt kimi, fonetik dəyişmələrin fizioloji mənşeyini qəbul etmir [21, 302–303], sözlərin tarixi deyərək, ekstralinqvistik amilləri nəzərdə tuturlar [20, 309–310] və s.

2. Sosioloji dilçilik. F. de Sössür və onun dilçilik görüşləri. Sosioloji dilçilik məktəbinin digər nümayəndələri

Sosioloji dilçilik və yaxud psixoloji sosiologizm özünə qədər olan dilçilik məktəblərindən kəskin surətdə fərqlənir. Dilçilik tarixində cəmiyyətdə zamana fransız dilçilik məktəbi kimi də tanınan psixoloji sosiologizmin banisi və məşhur nümayəndəsi bizim yüzilliyin görkəmli dilçilik simalarından olan İsveçrə dilçisi **Ferdinand de Sössür** (1857–1913) hesab edilir. İlk gənclik illərində müqayisəli-tarixi dilçiliyin əvəzsiz nümunələri olan əsərlər yazmış Sössür dilçilik tarixində tamamilə yeni bir dövr açmışdır. Mübaligəsiz demək olar ki, ölümündən sonra 1916-cı ildə onun Ş.Balli və A.Seşe tərəfindən hazırlanmış nəşr edilmiş “Ümumi dilçilik kursu” əsəri dilçilik tarixində ən böyük və əlamətdar bir hadisə olmuşdur. Həmin əsərin əsasını F. de Sössürün 1910–1911-ci tədris ilində Cenevrə universitetində oxuduğu mühazirələr təşkil edir.

F. de Sössürün və onun “Ümumi dilçilik kursu” adlı əsərinin indi böyük şöhrət tapmasının əsas səbəbi, heç şübhəsiz, dilçilikdə yeni cərəyan olan strukturalizmin öz tədqiqatında dilə məhz F. de Sössür kimi yanaşmasıdır. Başqa sözlə, “Ümumi dilçilik kursu” özlüyündə strukturalizmin təməl daşını təşkil edir.

F. de Sössürün dil haqqındakı təlimində əsas yeri dil və nitqin fərqləndirilməsi tutur. Necə deyirlər, dili o, üç tərkibdə başa düşür: nitq fəaliyyəti (langage), nitq (parole) və dil (langue). Sonuncular nitq fəaliyyəti daxilində mövcuddur. F. de Sössürə görə, dil “nitqdən” təcrid edilmiş nitq fəaliyyətinə bərabər ictimai hadisədir. İsveçrə dilçisinin nəzəri konsepsiyasında nitq və dil binar oppozisiya kimi əsas yer tutur və geniş surətdə izah edilir. Nitq haqqında danışarkən F. de Sössür göstərir ki, nitq adamların danışdıqlarının cəmidir. Onun fikrincə, nitq iki cəhəti: a) danışanların ifadəsindən asılı olan fərdi kombinasiyaları; b) bu kombinasiyaların yerinə yetirilməsi üçün vacib olan, bərabər surətdə əməl edilən danışq aktlarını [16, 42–43] birləşdirir. Bu iki cəhəti göstərdikdən sonra F. de Sössür yazır: “Beləliklə, nitqdə kollektiv olan heç bir şey yoxdur, onun meydana çıxması fərdi və anidir [16, 42–43]. Dili isə o belə izah edir: “Dil – bu bir xəzinədir ki, nitq təcrübəsi vasitəsilə ictimai kollektivə mənsub olanlara çökdürülür. Bu, potensial surətdə hər bir beyində, yaxud daha yaxşı deyilsə, bütöv fərdlər məcmuyunun beyinlərində mövcud olan qrammatik sistemdir, çünki dil bütövlüklə onların heç birində mövcud olmur, o, bütönlüklə yalnız kütlədə mövcud olur” [16, 38].

F. de Sössürün nitq və dil haqqındakı qeydlərindən aydın olur ki, o, dil ilə nitqi tamamilə bir-birindən fərqləndirir. Onun fikrincə görə, nitq ayrı-ayrı fərdlərə mənsubdursa, dil həmin fərdlərin hamısına mənsubdur; nitqdə kollektivlik yoxdursa, dil bütönlüklə kollektivin malıdır. Deməli, bu və ya digər dili bilmək üçün həmin dildə danışmaq zəruri deyildir. Dil öyrənilən, tədqiq edilən bir hadisədir, o müəyyən bir elmin tədqiqat obyektidir.

F. de Sössür göstərir: “Nitqdən xüsusiləşdirilən dil məhz xüsusi öyrənilməsi mümkün olan predmetdən ibarətdir” [16, 38]. Öz fikrini sübut etmək üçün o deyir: “Biz ölü dillərdə danışmırıq, lakin biz onların orqanizminə çox yaxşı yiyələnə bilirik” [16, 38].

Nitq və dilin bu mühüm fərqlərini göstərməklə bərabər, F. de Sössür onların arasındakı əlaqədən də bəhs etmişdir. Onun fikrincə, dil və nitq bir-birilə möhkəm əlaqədədir və qarşılıqlı surətdə bir-birini şərtləndirir. Nitqin aydın olması və özünün bütün təsirini göstərməsi üçün dil vacibdir, nitq öz növbəsində, dilin bərqərar olması üçün vacibdir; tarixən nitq mövcudluğu həmişə dildən əvvəl olur.

F. de Sössürün nitq və dili bir-birindən fərqləndirməsi onun dil haqqındakı təlimində, təbii olaraq, bir sıra əlavə məsələlərin də özünə yer tapmasına səbəb olmuşdur. Həmin məsələlərdən biri, bəlkə də birincisi, onun dil haqqındakı elmi iki növə ayırmasıdır. F. de Sössürə görə dilçilik elmi iki növdə mövcuddur: sinxronik dilçilik və diaxronik dilçilik. Sinxronik dilçilik dillə məşğul olan statik, daxili dilçilik sahəsi, diaxronik dilçilik isə nitqlə məşğul olan dinamik, xarici dilçilik sahəsidir. Sinxronik dilçilik barəsində o yazır: "Sinxronik dilçilik yanaşı mövcud olan və sistem əmələ gətirən ünsürləri bağlayan məntiqi və psixoloji əlaqələri yeni bir kollektiv şüurun dərk etdiyi kimi öyrənərək məşğul olacaqdır" [16, 103]. Diaxronik dilçilik haqqında onun fikri belədir: "Diaxronik dilçilik əksinə, ardıcılıq qəbilində bağlanan əlaqələri, eyni bir kollektiv şüur tərəfindən qavranılmayan, bir-birini əvəz edən, lakin sistem əmələ gətirməyən ünsürləri öyrənəcəkdir" [16, 103].

Buradan tamamilə aydın olur ki, F. de Sössür müəyyən bir sistem təşkil edən dili sinxronik, nitqi isə diaxronik dilçiliyin obyekt kimi götürür. Göründüyü kimi, alim özünün dil haqqındakı təlimini məntiqi ardıcılıqla quraraq, dil ilə nitqi bir-birindən fərqləndirdiyi kimi, dilçiliyin özünü də onların tədqiq obyektlərindən asılı olaraq iki yerə ayırmışdır. Başqa məsələlərdə olduğu kimi, burada da F. de Sössür öz fikrini misallarla əsaslandırır. Bu baxımdan onun alman dilindən gətirdiyi misal maraqlıdır. Məlum olduğu kimi, alman dilindəki *Ich war* ("mən idim") forması əvvəllər *Ich was* şəklində işlənmişdir.

Deməli, *Ich was* forması tarixən *Ich war* formasına çevrilmişdir. Həmin dəyişikliyin səbəbini F. de Sössür belə izah edir: məlum olduğu üzrə, alman dilində birinci şəxsin təkindən fərqli olaraq onun cəmində *Wir waren* ("biz idik") forması işlənir. Bununla əlaqədər olaraq, ayrı-ayrı adamlar *waren* formasına uyğun olaraq *was* formasını da *war* şəklində işlətmislər ki, bu da öz növbəsində dil deyil, nitq faktı olmuşdur. Lakin həmin forma tez-tez təkrar edilərək kollektiv tərəfindən qəbul olunmuş və beləliklə, dil faktına çevrilmişdir.

F. de Sössür sinxronik və diaxronik dilçiliyi bir-birindən fərqləndirərkən, bir sıra digər məsələlərə də toxunmuşdur. Məsələn, o, dil faktlarının eyni zamanda həm sinxronik, həm də diaxronik baxımlardan öyrənilməsini qeyri-mümkün hesab etmişdir. Onun fikrincə,

iki nöqteyi-nəzərin (sinxronik və diaxronik) qarşı-qarşıya qoyulması mütləqdir və heç bir güzəştə dözmür [16, 90].

F. de Sössür sinxronik dilçiliyi daha mühüm və vacib hesab edir, onun fikrinə görə, danışan kütlə üçün yalnız o, əsil və yeganə reallıqdır.

Qeyd edildiyi kimi, sinxronik dilçiliyin obyektidir. F. de Sössürə görə, dil "ideyalar ifadə edən işarələr sistemidir" [16, 40]. Dil işarəsi haqqında isə İsveçrə dilçisinin fikri belədir: "Dil işarəsi əşya və adı deyil, anlayış və akustik obrazı əlaqələndirir. Həmin bu sonuncusu maddi səs, təmiz fiziki bir şey deyil, səsə psixi izidir, duyğu üzlərimizlə aldığımız təsəvvürdür; o, hissi obrazdır və əgər biz onu "maddi" adlandıırıqsa, bu o zaman olur ki, yalnız biz onu assosiasiyaanın ikinci momentinə – ümumiyyətlə, daha mücərrəd olan anlayışa qarşı qoyuruq" [17, 77-78]. F. de Sössür dil işarəsinin mühüm əlamətlərini göstərmişdir. Alimə görə, dil işarəsinin ən mühüm əlaməti onun ixtiyariliyidir. Belə mülahizə ilk baxışda ziddiyyətli görünür: əgər dil işarələri ixtiyaridirsə, nə üçün dildə gözlənilməz, qəfil dəyişikliklər baş vermir? F. de Sössür bu suala cavab olaraq, dörd əsas göstərir.

Birincisi, dildə gözlənilməz, qəfil dəyişikliklərin baş verməməsinin səbəblərindən ən mühümü məhz dil işarəsinin ixtiyariliyidir. Madam ki dil işarələri ixtiyari xarakterdədir, deməli, onun dəyişdirilməsinə heç bir ehtiyac yoxdur. **İkincisi**, dil işarələrinin sayca çox olması da dildə gözlənilməz dəyişikliklərin baş verməsinə ciddi müqavimət göstərir. **Üçüncüsü**, dildə ona görə qəfil dəyişikliklər baş vermir ki, dil sistemi olduqca mürəkkəbdir. Nəhayət, **dördüncüsü**, dil kollektivin malıdır. Dildən hamının istifadə etməsi də dildə gözlənilməz, qəfil dəyişikliklərin yaranmasına mane olur.

F. de Sössürün dilçilik təlimində mənə və dəyərlik (mənalılıq) xüsusi yer tutur. Hər iki anlayış, xüsusən mənalılıq anlayışı dil sistemi ilə bağlıdır. F. de Sössür göstərir ki, söz sistemin tərkibinə daxil olarkən nəinki mənaya, daha çox dəyərliyə bürünmüş olur. "Deməli, sözün dəyərliyi onun ifadə etdiyi obyektə münasibətinə görə deyil, başqa sözlərə, onların həmin dildəki mənalara münasibətinə görə müəyyən edilir... dəyərlik sistemin funksiyasıdır; dəyərlik həmin dilin sisteminə dil faktının mənası deməkdir" [21, 103].

F. de Sössürün dil təlimində ziddiyyətli cəhətlər də vardır. Məsələn, o, bir tərəfdən dili ictimai hadisə, digər tərəfdən dil işarəsini psixi vahid hesab etmişdir. Bundan başqa, dil və nitq, işarənin gerçəklə münasibəti sahələrində də onun təlimində bəzi ziddiyyətlər və aydın olmayan cəhətlər vardır [11, 148].

* * *

Sosioloji dilçilik, yaxud fransız dilçilik məktəbinə A.Meye, J.Vandriyes, Ş.Balli, A.Seşe kimi tanınmış dilçilər də daxildir¹. Adı çəkilən dilçilərdən **Antuan Meye** (1866–1936) xüsusilə qeyd ediləməlidir.

Müqayisəli–tarixi dilçilik sahəsində görkəmli mütəxəssislərdən sayılan A.Meye dilçilik tarixində çox böyük elmi irs qoyub getmişdir. Onun müxtəlif dilçilik məsələlərinə dair 24 kitabı və 540 məqaləsi vardır.

A.Meyenin sosioloji dilçilik baxışları onun “Tarixi dilçilik və ümumi dilçilik” (I hissə – 1921, II hissə – 1937) kitabında və “Ümumi dilçilik tədqiqatlarının müasir vəziyyəti” məqaləsində öz əksini daha çox tapmışdır. Onun sosioloji dilçilik baxışlarının əsasını dil dəyişmələrinin ictimai amillərlə bağlı olması təşkil edir.

3. Strukturalizm və onun əsas məktəbləri: funksional dilçilik, qlossematika və deskriptiv dilçilik

Əgər XIX əsrin əsas dilçilik cərəyanı gənc qrammatizm hesab edilirsə, bizim yüzilliyin yeni mühüm dilçilik istiqaməti strukturalizm sayıla bilər. Bu dilçilik cərəyanı və ya istiqaməti Ferdinand de Sössürün “Ümumi dilçilik kursu” əsərində irəli sürülən linqvistik ideyalarla, xüsusən dilin sistem səciyyəsinə olması ideyası ilə bağlıdır.

Dilin strukturası strukturalizm üçün mühüm məsələdir. Bu cərəyanın nümayəndələri ənənəvi dilçiliyin də tədqiqat obyektı olan dil strukturasını ümumiyyətlə, dilçiliyin, o cümlədən dilçilik nəzəriyyəsinin əsası hesab edirlər.

¹ Ş.Balli və A.Seşeni Cenevrə dilçilik məktəbinə də daxil edirlər [12, 38–84].

Hazırda dünyada strukturalizm dilçilik cərəyanı, əsasən, üç dilçilik məktəbi: Praqa funksional dilçilik məktəbi, Danimarka qlossematikası və Amerika deskriptiv dilçilik məktəbi ilə təmsil edilir.

* * *

Praqa funksional dilçilik məktəbi adından göründüyü kimi, Çexoslovakiyada yaranmışdır. Məktəbin tarixi ümumi dilçilik və ingilis dili mütəxəssisi Vilem Mateziusun 1926–cı ildə təşkil etdiyi “Praqa dilçilik dərnəyindən” başlayır. V.Skalička, F.Travniček, B.Havranek, rus dilçilərindən N.Trubetskoy [1890–1938], S.Karsevski (1884–1955) və R.Yakobson, habelə V.Mateziusun şagirdləri İ.Baxek, B.Trnka funksional dilçilik məktəbinin tanınmış nümayəndələridir.

Funksional dilçilik məktəbinin nümayəndələrini digər strukturalist məktəblərdən fərqləndirən mühüm və səciyyəvi cəhət bundan ibarətdir ki, onlar struktur dilçilik metodlarını eyni zamanda dilin inkişafına da tətbiq edirlər. Haqqında danışdığımız məktəbin dilçilik konsepsiyası slavyanşünasların birinci qurultayı münasibətilə 1929–cu ildə çap olunmuş “Praqa dilçilik dərnəyinin tezisləri”ndə [11, 123–140] öz əksini tapmışdır. Funksional dilçiliyin mahiyyəti V.Mateziusun “Dilçilikdə biz haraya gəlib çıxdıq”, V.Skaliçkanın “Kopenhagen strukturalizmi” və “Praqa məktəbi”, habelə B.Trnka və başqalarının “Strukturalizm məsələləri üzrə müzakirəyə dair” məqalələrində konkret təhlil edilmişdir.

Altı hissədən ibarət “Praqa dilçilik dərnəyinin tezisləri” dilin sistem olmasından irəli gələn metod problemi, linqvistik sistemin öyrənilməsindən meydana çıxan vəzifələri, müxtəlif funksiyaları yerinə yetirən dillərin tədqiq problemləri, dilçilik coğrafiyasının prinsipləri və onların etnoqrafik coğrafiyaya tətbiqi, slavyan leksikoqrafiyasının metodu problemləri, funksional dilçiliyin slavyan dillərinin mədəniyyəti və tənqidi üçün əhəmiyyəti kimi bir sıra məsələləri əhatə edir.

Funksional dilçiliyin əsas müddəalarını aşağıdakı kimi xülasə etmək olar:

1. Funksional dilçilik məktəbinə görə, “İnsan fəaliyyətinin məhsulu olmaqla dilin, eyni zamanda, məqsəd istiqaməti vardır. Nitq fəaliyyətinin ünsiyyət vasitəsi kimi təhlili göstərir ki, danışanın daha aydın nəzərə çarpan daha adi məqsədi ifadədir. Odur ki, linqvistik

təhlilə funksional baxımdan yanaşmaq lazımdır. Bu baxımdan, dil hər hansı bir müəyyən məqsədə xidmət edən ifadə vasitələri sistemidir” [11, 123].

2. Funksional dilçilik məktəbinə görə, sinxronik və diaxronik dilçiliklər qarşılıqlı əlaqəyə malikdir. “Tezislər”də yazılır: “Dilin funksional sistem olması haqqındakı təsəvvür keçmiş dil vəziyyətinin təkamüllərinin müəyyənləşdirilməsindən, yaxud təsvir edilməsindən asılı olmayaraq nəzərə alınmalıdır... Digər tərəfdən, sinxronik təsvir də təkamül anlayışını bütünlüklə kənar edə bilməz, çünki dilin sinxronik öyrənilən bölməsində də meydana olan mərhələnin formalaşma prosesindəki mərhələ ilə əvəz olunması anlamı vardır.” [11, 124].

3. Funksional dilçilik məktəbinə görə müqayisəli metodun tətbiqində yeni imkanlar vardır. Belə ki, müqayisəli metoddan lingvistik sistemlərin quruluşu qanunlarının və onların təkamülünün meydana çıxarılmasında istifadə etmək olar [11, 124].

Bu ümumi cəhətlərdən başqa, funksional dilçilik məktəbi dilin səs aspektinin öyrənilməsində akustik cəhətin vacibliyini, səs obyektiv fiziki fakt, təsəvvür və funksional sistemin ünsürü kimi fərqləndirilməsinin zəruriliyini nəzərdə tutur. Qeyd edək ki, fonologiya bir elm kimi, elm sahəsi kimi Praqa funksional dilçiliyinə borcludur.

Funksional dilçilik məktəbinin nümayəndələrinə görə, dil xarakteristikasının əsas göstəriciləri dil təzahürlərinin intellektuallığı və effektivliyidir. Bu göstəricilər ya bir-birilə, ya da biri digəri üzərində üstünlük qazanır [11, 129]. Onların fikrincə, dil təzahürləri bunlardır: bir tərəfdən, dinləyənə görə-görməməsindən asılı olmayaraq, şifahi təzahür forması, digər tərəfdən, yazılı təzahür forması [11, 130].

“Tezislər”də funksional dilçilər ədəbi dil və şeir dili barəsində də öz mövqelərini izah etmişlər.

* * *

Strukturalizmin əsas məktəblərindən biri də Danimarka və yaxud Kopenhagen qlossematikası məktəbidir. Viqo Brondal və xüsusən Lüi Yelmslev bu məktəbin görkəmli nümayəndələri hesab olunur. Məktəbin adı, bir tərəfdən qlossematikanın vətəni olan ölkənin və

onun paytaxtının adı ilə, digər tərəfdən isə onun nümayəndələrinin belə bir iddiası ilə əlaqədardır ki, yeni məktəb bütünlüklə ənənəvi dilçiliyə qarşı qoyulduğuna görə o, qəbul olunmuş latın lingvistikası (dilçilik) terminindən fərqli başqa bir ada malik olmalıdır. Bu münasibətlə, yunanca *dil* mənasında işlənən *glosse* sözündən yeni *qlossematika* terminini yaratmışlar.

Qlossematizmin əsas ideyaları öz əksini V.Brondalın “Struktural dilçilik” (1939) məqaləsində, xüsusən L.Yelmslevin “Ümumi grammatikanın prinsipləri” (1928), “Hal kateqoriyası” (1937), “Dilçilik nəzəriyyəsinin əsasları” (1943) əsərlərində, habelə “İdarə anlayışı”, “Dil və nitq”, “Dilçilikdə struktur təhlil metodu” adlı məqalələrində tapmışdır. H.Uldallın “Qlossematikanın əsasları” əsəri də dilçilik və fəlsəfə baxımından maraqlıdır.

Qlossematiklərin dilçilik konsepsiyası üçün əsasən iki cəhət səciyyəvidir, onlar dilçilikdə diaxronik aspekti qəbul etmir və bütün dillər üçün ümumi dilçilik nəzəriyyəsi yaratmaq üçün konkret dil materialını nəzərə almırlar.

Aydın ki, bu cəhətə görə, onlar öz müəllimləri F. de Sössürdən də kəskin surətdə fərqlənirlər. Bunun səbəbini L.Yelmslev özünün “Dil və nitq” məqaləsində izah edərək göstərir ki, F. de Sössürün dilçilik görüşlərində öz dövrü ilə əlaqədar olaraq, keçmişlə əlaqəni itirməmək üçün bəzi güzəştlər var və onlardan biri məhz dilçilikdə diaxronik aspektdir [11, 111].

L.Yelmslevə görə hər bir dilin strukturuna beş əsas xüsusiyyət daxildir:

1. Dil məzmun və ifadədən ibarətdir.
2. Dil ardıcıl sıradan (yaxud məndən) və sistemdən ibarətdir.
3. Məzmun və ifadə kommutasiya¹ vasitəsilə bir-birilə əlaqədardır.
4. Məndə və sistemdə müəyyən münasibətlər var.
5. Məzmun və ifadə arasındakı uyğunluq bir sahənin müəyyən ünsürü ilə digər sahənin müəyyən ünsürü arasındakı müstəqil uyğun-

¹ L.Yelmslev kommutasiya haqqında yazır: “İki bildirənin qarşılıqlı dəyişimi bildirilənə müvafiq ünsürlərinin dəyişiminə səbəb olursa, yaxud bildirilənə iki ünsürü qarşılıqlı dəyişiklik bildirənin müvafiq ünsürlərinin dəyişiminə səbəb olursa, onda kommutasiya bir paradigma daxilində iki bildirənin ünsürləri arasında yer tutur” (12, 112-113).

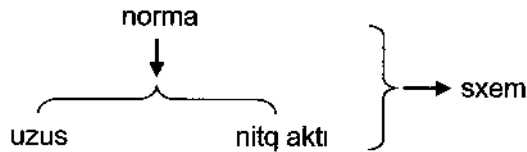
luq deyil, lakin daha kiçik tərkib hissələrinə bölünə bilər. İşarələrin belə tərkib hissələrindən biri, məsələn, fonemlərdir. Öz-özlüyündə məzmunu olmayan, lakin məzmunu olan (məsələn, sözləri), vahidlər əmələ gətirə bilən fonemləri mən təksimlər adlandırırdım” [11, 110].

L.Yelmslevə görə, dilə üç cür: a) ictimai icradan və maddi nümayişdirmədən (manifestasiyadan) asılı olmayaraq müəyyən olunan xalis forma; b) manifestasiya təfəsilatlarından asılı olmayaraq məlum ictimai reallıqda müəyyən olunan maddi forma, c) məlum ictimai kollektivdə qəbul olunmuş və müşahidə edilən manifestasiya faktları ilə müəyyən olunan vərdislər məcmusu kimi yanaşmaq olar.

Bu üç yanaşmanı ciddi surətdə fərqləndirmək lazımdır.

Dili: “a) xalis forma kimi *sxem*, b) maddi forma kimi *norma*, c) vərdislər məcmusu kimi *uzus* adlandıracağıq” [11, 113].

L.Yelmslevə görə, *sxem* nitq aktı, *uzus* və *norma* tərəfindən tələb olunur, onlarla məşruttur. *Norma* isə *uzus* və *nitq aktı* tələb edir, yəni *norma* *uzus* və *nitq aktı* arasında interdependensiya (qarşılıqlı asılılıq) var; onlardan hər biri digərinin varlığını tələb edir [11, 116–117]. Deyilənləri L.Yelmslev belə bir cədvəllə göstərir:

L.Yelmslev yazır: “*Sxem*, *norma*, *uzus* və *nitq aktı* eyni bir müstəvi üzərində yerləşmir... bunlar müəyyən sərhədlərlə ayrılır ki, biz onları meydana çıxarmalı və təsvir etməliyik” [11, 118].

F. de Sössürün dilçilik təlimi ilə öz linqvistik konsepsiyasının əlaqəsini o belə aydınlaşdırır: “Verilmiş təhlil göstərdi ki, Sössürün dil [*langua*] təlimində, bizcə, qiymətli və həqiqətən yeni olan odur ki, biz onu *sxem* adlandırdıq”. Bu nəticə bizi *sxem* və *uzus* arasındakı fərqi əsas semiotik bölgü hesab etməyə gətirib çıxarır. Düşünürük ki, bu bölgü, fikrimizcə, yalnız ilk yaxınlaşma, tarixən çox mühüm, nəzəri cəhətdən isə hələ mükəmməl olmayan dil və nitq qarşı-qarşıya qoyulmasını əvəz edə bilərdi” [11, 120].

Danimarka qlossematikasının konkret izahı baxımından funksional dilçiliyin nümayəndələrindən V.Skaliçkanın “Kopenhagen strukturalizmi” və “Praqa məktəbi” məqaləsi maraqlıdır. V.Skaliçka strukturalizmin bu iki məktəbi arasında səkkiz fərq göstərir. Həmin fərqlər əslində qlossematizmin tənqidindən ibarətdir.

* * *

Strukturalizmin əsas məktəblərindən biri də Amerika deskriptiv¹ dilçiliyi hesab olunur. Frans Boas (1858–1942) və Leonard Blumfild (1887–1949), Blok, Treyser, Sepir, Hokit və Hərris həmin məktəbin tanınmış nümayəndələridir. Amerika deskriptiv dilçiliyinin nəzəri əsasları, ilk növbədə, F.Boasın “Amerika hindularının dilləri üzrə təlimata giriş”, L.Blumfildin “Dil” (1933) və Z.Hərrisin “Struktural dilçilikdə metod” (1951) əsərlərində şərh olunmuşdur. D.Qlisonun rus dilinə tərcümə edilmiş “Deskriptiv dilçiliyə giriş” kitabı (1959) deskriptiv dilçiliyin elementar kursu kimi maraqlıdır.

Z.Hərrisin əsəri əsasında deskriptiv dilçiliyin mahiyyətini və tədqiqat üsullarını belə izah etmək olar:

1. Deskriptiv dilçilik nitqin müəyyən əlamətlərinin nizamlılığı ilə məşğul olur. Bu struktur dilçilik məktəbi üçün distribusiyaya əlaqələrinin böyük əhəmiyyəti vardır. Z.Hərris yazır: “Deskriptiv dilçilik (terminoloji mənada) tədqiqatın elə xüsusi sahəsidir ki, o, bütünlüklə nitq fəaliyyəti ilə deyil, nitqin müəyyən əlamətlərinin müntəzəmlikləri ilə məşğul olur. Bu müntəzəmliklər tədqiq edilən nitqin əlamətlərinin distribusiyaya əlaqələrindən, yəni bu əlamətlərin bir-biri ilə münasibətdə söyləmlər sərhədində təkrarlığından ibarətdir” [11, 209–210]. Z.Hərrisə görə, “deskriptiv dilçilikdə tədqiqatın əsas məqsədi... yerləşmə (distribusiyaya) qaydası əlaqəsi, yaxud nitq prosesində onun müxtəlif hissələrinin və ya əlamətlərinin bir-biri ilə münasibətdə bölünməsidir” [11, 210].

2. Deskriptiv dilçilik iş üsulu kimi elementlərin bərqərar edilməsini və həmin ünsürlərin bir-birinə münasibətdə distribusiyasının müəyyənləşdirilməsini əsas götürür. Z.Hərris yazır: “Aşağıda təsvir edilən prosedurun xam nitq materialından başlamış qrammatik strukturların müəyyənləşdirilməsinə qədər bütün sxemi iki

¹ İngiliscə “təsviri” mənasındadır.

başlıca prinsipin iki cür tətbiqinə: ünsürlərin meydana çıxarılması və onların bir-birilə münasibətdə distribusiyasının müəyyənləşdirilməsinə əsaslanır” [11, 211]. O bu prosedurun ardıcılığını da göstərir: “Əvvəlcə diferensial fonoloji elementlər bərqərar edilir və onların arasındakı əlaqələr tədqiq olunur. Sonra morfoloji ünsürlər müəyyənləşdirilir və onların arasındakı əlaqələr tədqiq edilir” [11, 211].

3. Deskriptiv dilçilik əlahiddə götürülmüş dil və yaxud dialektlə məşğul olur. Z.Hərris yazır: “Deskriptiv dilçilik üçün tədqiqat sahəsi dil və ya dialektdir” [11, 213].

4. Deskriptiv dilçilik öz müddəalarını sözlərlər əsasında tədqiq edir. Z.Hərris yazır: “Deskriptiv təhlildə hər bir müddəə üçün tədqiqat sahəsi həmin dildəki tək və bitmiş sözlərdir” [11, 215.]

5. Deskriptiv dilçilikdə elementin əhatəsi, anlayışı da mühüm yer tutur. Z.Hərrisə görə, “Elementin əhatəsi, yaxud mövqeyi onun bərqərar edilməsi zamanı istifadə olunan həmin o prosedur bazasında bərqərar edilən elementlərin qonşuluğundan (sözlər hüdunda) ibarətdir” [11, 218].

6. “Deskriptiv dilçilik metodları ilə aparılmış tədqiqatlarda, lingvistik elementlər tədqiq edilən dil davranışının konkret xüsusiyyətləri ilə assosiasiya edilir və bu elementlər arasındakı əlaqələr öyrənilir” [11, 219].

Göründüyü kimi, deskriptiv dilçilik xüsusən öyrənilməmiş dillərin tədqiqi işində praktik əhəmiyyətə malikdir və o, möhz bu tələbat nəticəsində yaranmışdır.

4. Riyazi dilçilik təlimləri

Dilin insan həyatının bütün sahələri, habelə cəmiyyətlə sıx bağlılığı onunla məşğul olan elmin müxtəlif elm sahələri ilə möhkəm əlaqələrinin yaranması üçün əsas verir. Məlum olduğu kimi, dilçilik hələ qədim zamanlarda fəlsəfə və məntiq elmləri ilə o qədər bağlı idi ki, müəyyən mənada fəlsəfənin bir bölməsi kimi izah edilə bilərdi. Keçən yüzillikdə və bizim əsrin birinci yarısında dil haqqındakı elm psixologiya, fizika, sosiologiya, fiziologiya kimi elmlərin müxtəlif sahələri ilə yaxından bağlı olmuşdur. Hazırda dilçilik riyaziyyat elminə mənsub anlayış və üsullardan geniş surətdə isti-

fadə edir. Bununla əlaqədar olaraq, riyazi dilçilik deyilən yeni termin yaranmışdır. Riyazi dilçiliklə məşğul olan alimlər onu dilçilik elminin müstəqil bir sahəsi hesab edirlər. Bəzi dilçilər isə ümumiyyətlə, belə bir elm sahəsini qəbul etmirlər. V.A.Zveginsevin aşağıdakı qeydləri bu cəhətdən maraqlıdır: “Qeyd etmək lazımdır ki, dəqiq üsullardan istifadənin ... təqdim olunan və iki istiqamətdə təsvir edilən problemlərin (leksikostatistika, dillərin tipoloji təsnifatına kvantativ yanaşma, tətbiqi dilçilik və s. – A.A.) bütün məcmusunu bəzən riyazi dilçilik ümumi adına daxil edir, onu hətta xüsusi “həmsərhəd” fənn kimi ayırırlar. Bu, uğursuz və dolaşıqlığa aparan bir termdir. Dilçilikdə başqa metodlarla yanaşı, dəqiq metodlardan istifadə, əlbəttə, xüsusi elm yaratmır; o, daha çox, yalnız dilçilik problemlərinin genişlənməsi ilə əlaqədardır. Daha sonra hazırda dilçiliyin dəqiq elmlərlə ittifaqından danışarkən, onları yalnız riyaziyyat fənləri kimi deyil, eyni zamanda bir çox digər elmlər – fizika (akustika), elektronika, kibernetika, rabitə nəzəriyyəsi və s. kimi başa düşürlər. Çox vaxt riyaziyyat o dərəcədə lazım olur ki, o “bütün elmlərin xidmətçisi” (A.Eynşteynin təbiri) olmaqla, həmin elmlərin formal aparatını düzəldir. Bu səbəblərin gücünə “riyazi dilçilik” termini hazırkı vaxtda özünü yox edir” [11, 434].

Bəzi alimlər nəinki riyazi dilçiliyi, hətta riyazi dilçilik metodlarının dilə tətbiqini də qəbul etmirlər. Məsələn, akad. V.M.Jirmunski deyir: “Dil bir bütöv kimi səmərəli riyazi işləmə üçün əlverişli predmet deyil.”¹

Uorren Platin bu məsələ barəsində dilçilərin 1962-ci ildə keçirilmiş doqquzuncu beynəlxalq konqresinə təqdim etdiyi icmalında aşağıdakı qeydlər də maraq doğurur: “Hər cür ədədlərin və riyazi əməliyyatların (dil) ünsürləri sisteminin təsvirinə cəlb edilməsindən alınan nəticələri daha “dəqiq” və daha “elmi” etməsi barəsindəki təsəvvür tamamilə səhvdir... Riyazi, xüsusən cəmiyyət modellərinin düzəldilməsi ilə əlaqədar olan əsas təhlükələrdən biri bundan ibarətdir ki, riyazi aparatdan ağına-bozuna baxmadan istifadə labüd olaraq mənasız və pozucu nəticələrə aparır. Buna görə də aydın başa düşmək lazımdır ki, dilçiliyin riyaziyyat vasitəsilə zən-

¹ В.М.Жирмунски. О целесообразности применения в языковедении математических методов – сб. ст. “Лингвистическая типология и восточные языки”. М., 1965, стр.112.

ginləşməsinin ilkin şərti yalnız riyaziyyatın müvafiq sahələrini bilmək deyil, bundan başqa, eyni zamanda həll edilməsinə riyazi metodların yönəlməli olduğu dilçilik problemlərinin mahiyyətini dərinlən anlamaqdır" [11, 133].

Lakin riyazi metodların dilə tətbiqi artıq keçilmiş mərhələ hesab edilə bilər. Bu sahədə R.Yakobson, K.Şennon, N.Xomski kimi dilçilərin əsərlərini xüsusilə qeyd etmək olar.

R.Yakobson (1896–1982) çox geniş tədqiqat marağı olan dilçilərdəndir. Poetika, xüsusən rus şəri, slavyan dilləri sahəsində maraqlı tədqiqatları var. O, universalizmlər linqvistikası, yaxud universalizm dilçilik məktəbinin görkəmli nümayəndəsidir. Riyazi dilçilik sahəsində "Dilçilik və rabitə nəzəriyyəsi" adlı əsəri maraqlıdır.

N.Xomskinin "Sintaktik strukturlar" adlı əsəri də riyazi dilçilik ruhunda yazılmışdır.

Riyaziyyatın dilçiliyə tətbiqi aşağıdakı sahələri əhatə edir: leksika–statistika və yaxud qlottoxronologiya; riyazi modelləşdirmə; daha doğrusu, statistika, ehtimal nəzəriyyəsi, çoxluqlar nəzəriyyəsi, məlumat nəzəriyyəsi və s. üzrə riyazi dilçilik modellərinin yaradılması, məlumatın avtomatik işlənməsi, təsnifi, yayılması və s.

Göstərilən sahələr üzrə istər xaricdə, istərsə də ölkəmizdə bir sıra tədqiqat işləri aparılmışdır və aparılır.

RUS DİLÇİLİYİ

1. Rus dilçilik məktəbi. Ölkədə dil quruculuğu və dilçilik

Rus dilçiliyi dil haqqındakı elmin bütün inkişafında tamamilə yeni mərhələ olmuşdur.

Bu dilçilik birdən–birə yaranmamışdır. Onun Moskva və Kazan, habelə Peterburq dilçilik məktəbləri ilə birbaşa əlaqələri vardır. Əslində rus dilçiliyinin yaranmasında və inkişafında adı çəkilən məktəblərin yetirmələri olan V.A.Boqoroditski, A.M.Peskovski, L.V.Şerba kimi elmi işə sovet quruluşundan əvvəl başlamış dilçilər yaxından iştirak etmişlər.

* * *

1950–ci ilə qədər rus dilçiliyində geniş yayılmış istiqamətlərdən biri N.Y.Marrın dil haqqında yeni təliminin yaratdığı istiqamət idi.

Nikolay Yakovleviç Marr 1865–ci ildə Gürcüstanın Kutaisi şəhərində anadan olmuş, yarım əsrlik hərtərəfli elmi fəaliyyət görmüşdür. Görkəmli şərqşünas və dilçi N.Y.Marr 1934–cü ildə Sankt–Peterburqda vəfat etmişdir. Qafqaz xalqlarının dili, tarixi, arxeologiyası və etnoqrafiyası sahələrində uğurlu işləri olan alim 1912–ci ildən əvvəlcə Rusiya EA, sonralar SSRİ EA–nın akademiki olmuşdur. Onun elmi və təşkilati bacarığı sovet hakimiyyəti illərində xüsusilə genişlənmişdir.

N.Y.Marr dilçilik sahəsində yeni bir məktəb yaratmışdır. Həmin məktəb "Yafəs nəzəriyyəsi", yaxud da "Dil haqqında yeni təlim" adlanır. Alimin guya dialektik materializm nəzəriyyəsi əsasında yaratdığı "yeni təlim əslində həmin nəzəriyyəni təhrif edir. N.Y.Marr doğru olmayaraq, dili sinfi, üstqurum xassəli hadisə hesab edirdi.

"Dil haqqında yeni təlim" in əsas müddəalarından biri elmi dilçiliyin böyük nailiyyətlərindən olan müqayisəli–tarixi dilçiliyi tamamilə inkar etmək idi. Marr, ümumiyyətlə, dillərin qohumluğunu qəbul etmirdi. O, dillər arasındakı inkaredilməz yaxınlığı bu dillərin eyni mənşədən olmaları kimi deyil, tamamilə fərqli bir mövqedən izah edirdi. Belə ki, dillərin yaxınlığını izah etmək üçün o özünün "dörd ünsür nəzəriyyəsinə" irəli sürmüşdü. Bu "nəzəriyyəyə" görə bütün dillərin lüğət ehtiyatının əsasında dörd ünsür: *sal, ber, yon, roş* ünsürləri durur. "Öz inkişaflarında dillər vahid qlottoqonik prosesin (dillərin mərhələvi təsnifi) müxtəlif mərhələlərində yerləşir və o cümlədən, yafəsi dillər heç də qapalı dil ailəsi, yaxud dil qrupu deyil, elə bir qəbildən olan mərhələdir ki, bütün dillər həmin mərhələdən keçməlidir. Dillərin bir mərhələdən digər mərhələyə keçməsi onların çarpazlaşması (bu, bütün dil dəyişmələrinin yeganə səbəbidir) nəticəsi olaraq və bununla ictimai–iqtisadi formasiyaların əvəz edilməsini əks etdirərək qəfil bir proses kimi sıçrayış yolu ilə olur. Dillərin çarpazlaşması və vahid qlottoqonik prosesin digər mərhələsinə sıçrayış yolu ilə keçmə zamanı həmişə "yeni keyfiyyət", yəni tamamilə yeni bir dil meydana çıxır" [11, 286].

Məlumdur ki, Marrın bu mülahizələri həqiqətə uyğun deyil. Lakin onun dilçilik sahəsində irəli sürdüyü mülahizələr içərisində əhəmiyyətli olanları da vardır. Məsələn, dil və cəmiyyət, dil və təfəkkür, dillərin tipologiyası problemlərinin öyrənilməsinin vacibliyi, bu problemlərin perspektivli olması barədə Marrın fikri öz qiymətini itirməmişdir.

N.Y.Marrdan sonra rus dilçiliyinin əsas nümayəndələrindən biri İ.İ.Meşşaninov olmuşdur.

İvan İvanoviç Meşşaninov 1883-cü ildə Başqırdistanın Ufa şəhərində anadan olmuş və 84 illik zəngin bir ömür yaşamışdır. O, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adını almış ilk rus dilçisidir. Öz əsərləri ilə ümumiyyətlə, dilçilik elmini zənginləşdirən alim, dillərin inkişafının əsas dövrlərini aydınlaşdırmış, onların sintaktik tipologiyası nəzəriyyəsini yaratmışdır. Cümlə, nitq hissələri, cümlə üzvləri barəsində onun qiymətli mülahizələri vardır.

İ.İ.Meşşaninovun əsərləri içərisində “Общее языкознание” (“Ümumi dilçilik”) (1940), “Члены предложения и части речи” (“Cümlə üzvləri və nitq hissələri”) (1945); “Структура предложения” (“Cümlə strukturu”) (1963) və s. mühüm yer tutur. Onun “Халдоведение. История древнего Вана” (“Xaldşünaslıq. Qədim Van tarixi”) adlı məşhur əsəri 1927-ci ildə Bakıda nəşr edilmişdir.

Görkəmli alimin dilçilik kadrlarının yetişməsində də böyük xidmətləri vardır. Azərbaycan MEA-nın akademiki M.Şirəliyev və Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü Ə.Dəmirçizadə, ilk növbədə, İ.İ.Meşşaninovun yetişdirmələridir.

İ.İ.Meşşaninov iki dəfə SSRİ Dövlət mükafatı (1943, 1946) almışdır.

Rus dilçilik elmini yaradan və inkişaf etdirən görkəmli dilçilərdən biri də akademik **Lev Vladimiroviç Şerba** (1880-1944) olmuşdur. Çox doğru deyilir ki, “Şerbanın məktəbi özünün çoxsaylı ardıcılıqları ilə dil haqqında rus dilçilik elminin formalaşmasına mühüm təsir göstərmişdir” [13, 244].

L.V.Şerbanın tədqiqat dairəsi çox geniş idi. O, dilçiliyin: 1) ümumi məsələləri, 2) fonetika və orfoepiya, 3) qrammatika, 4) yazı, orfoqrafiya, transliterasiya və transkripsiya, 5) xarici dillərin tədrisi metodikası, 6) leksikoqrafiya, 7) fransız dili, 8) “Puşkin şerinin dili” kimi sahələrində qiymətli elmi iş aparmışdır [13, 244-245].

Bu sahələrin, demək olar ki, hamısında o, özünəməxsus qiymətli ideyalar irəli sürmüşdür. Lakin fonetika, daha doğrusu, fonologiya sahəsində Şerbanın gördüyü işlər tarixi baxımdan xüsusən qiymətlidir.

Fonologiyanın əsas problemi olan fonem Şerbanın elmi fəaliyyətində mühüm yer tutur. Onun fonem konsepsiyası rus dilçiliyində xüsusi bir məktəbin, Leninqrad fonoloji məktəbinin əsasını qoymuşdur.

Fonem nəzəriyyəsi onun “Fransız dilinin fonetikasi” əsərində öz əksini çox yığcam şəkildə tapmışdır. L.V.Şerba yazır: “Beləliklə, biz görürük ki, canlı danışqda, adətən, bizim düşündüyümüzdən xeyli artıq miqdarda cürbəcür səslər tələffüz olunur ki, bunlar da hər bir müəyyən dildə sözləri və onların formalarını fərqləndirmək qabiliyyətinə malik olan, yəni insan ünsiyyəti məqsədlərinə xidmət edən, nisbətən böyük olmayan səs tiplərində birləşir. Ayrı-ayrı danışq səsləri haqqında danışarkən elə bu səs tipləri nəzərdə tutulur. Biz onları fonem adlandıracağıq” [22, 18].

L.V.Şerbanın fonem çalarlıqları barəsindəki fikirləri də öz orijinallığı ilə fərqlənir. O göstərdi ki, fonemin reallaşdığı qeyri-tipik olan müxtəlif səslər fonemin çalarlıqlarıdır. L.V.Şerba yazır: “Bir fonemin çalarlıqları içərisində, adətən, həmin fonem üçün müxtəlif səbəblərə görə biri tipik olur: o, ayrıca şəkildə tələffüz olunur və məhz yalnız o bizim tərəfimizdən danışq ünsürü kimi dərk edilir. Yerdə qalan bütün çalarlıqlar isə normal surətdə bizim tərəfimizdən həmin tipik çalarlıqdan fərqli şəkildə dərk edilmir və onları eşitməyi öyrənmək üçün qulağın xüsusi fonetik təlimi lazımdır. Sadə olsun deyə, həmin tipik çalarlıq fonem adlandırılacaq və yalnız vacib olduqda, həmin anlayışlar fərqləndiriləcəkdir” [22, 13]. L.V.Şerbanın fonem konsepsiyasını hazırda onun şagirdləri L.R.Zinder və M.İ.Matuseviç davam və inkişaf etdirirlər.

Dilçiliyin ümumi məsələləri üzrə də L.V.Şerbanın maraqlı və orijinal fikirləri vardır. Məsələn, o, dil hadisələrinin üç cəhətini qeyd edirdi: 1) *nitq fəaliyyəti*, 2) *dil materialı*, 3) *dil sistemi*. *Nitq fəaliyyəti* deyərkən, Şerba danışq və anlama mexanizmini başa düşürdü. Alim onu psixi-fiziki hadisə kimi qiymətləndirirdi.

Dil materialı, Şerbaya görə, mətnlərdir, daha doğrusu, “eyni bir ictimai qrupun həyatının bu və ya digər dövründə müəyyən konkret şəraitdə bütün deyilənlərin və anılanların məcmusudur” [12, 104].

Nəhayət, *dil sistemi*, alimin fikrinə, dil materialından dilçilərin meydana çıxardıqları lüğət və qrammatikalardır [13, 245].

Rus dilçilik elminin inkişafında böyük xidmətləri olan alimlərdən biri də V.V.Vinoqradovdur.

Viktor Vladimiroviç Vinqradov 1895-ci ildə Rusiyanın Zaraysk şəhərində anadan olmuş, 74 yaşında Moskvada vəfat etmişdir.

V.V.Vinoqradov dilçiliyin müxtəlif sahələrində mühüm elmi işlər görmüş məşhur rus dilçisidir. Onun daha çox məşğul olduğu, əslində banisi olduğu dilçilik sahələrindən biri bədii dil, üslubiyyat, bədii nitq nəzəriyyəsi məsələləridir. Həmin məsələlər öz həllini onun "О языке художественной литературы" ("Bədii əsərlərin dili haqqında") (1959); "Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика" ("Üslubiyyat. Poetik dil nəzəriyyəsi. Poetika") (1963), "Язык Пушкина" ("Puşkinin dili") (1935), "Наука о языке художественной литературы и ее задачи" ("Bədii ədəbiyyatın dili haqqında elm və onun vəzifələri") (1958) və s. əsərlərində tapmışdır.

V.V.Vinoqradovun elmi yaradıcılığında ədəbi dil problemi və rus ədəbi dili tarixi məsələləri də mühüm yer tutur. O özünün "Основные проблемы изучения, образования и развития древнерусского литературного языка" ("Qədim rus ədəbi dilinin təşəkkülü və inkişafının öyrənilməsinin əsas problemləri") (1958); "Проблемы литературных языков и закономерностей их образования и развития" ("Ədəbi dillər, onların yaranması və inkişafı qanunauyğunluqları problemləri") (1967); "Очерки по истории русского литературного языка XVII-XIX вв." ("XVII-XIX əsrlər rus ədəbi dili tarixi öçerkləri") (1938) əsərlərini həmin məsələyə həsr etmişdir.

V.V.Vinoqradovun qrammatik təlim sahəsindəki xidmətləri xüsusilə qeyd edilməyə layiqdir. Onun "Русский язык. Грамматическое учение о слове" ("Rus dili. Söz haqqında qrammatik təlim") (1947) əsəri nəinki rus dilinin morfologiyası sahəsində, ümumiyyətlə, morfoloji nəzəriyyə sahəsində mühüm hadisə hesab edilə bilər. Bu əsərə görə V.V.Vinoqradov 1951-ci ildə Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür.

Rus dilinin sintaktik quruluşunun öyrənilməsi tarixinə, habelə həmin quruluşun tədqiqinə həsr etdiyi əsərlərində V.V.Vinoqradov sintaksisin müasir elmi təlimini vermişdir. Onun "Вопросы изучения словосочетаний" ("Söz birləşmələrinin öyrənilməsi məsələləri")

(1954); "Из истории изучения русского синтаксиса" ("Rus dili sintaksisinin öyrənilməsi tarixindən") (1958) əsərləri bu baxımdan qiymətlidir.

Məlumdur ki, V.V.Vinoqradov frazeologiyayı bir elm kimi ayıran ilk alimlərdəndir. Bundan başqa, ayrı-ayrı sözlər və ifadələrin tarixi üzrə olan etüdlərin tarixi leksikologiyanın xüsusi bir bilik sahəsi kimi ayrılmasına kömək etmişdir [13, 107]. Bu baxımdan onun "Об основных фразеологических единицах в русском языке" ("Rus dilində frazeoloji vahidlərin əsas tipləri haqqında") (1947), "Из истории лексикологии" ("Leksikologiya tarixindən") (1956), "Основные типы лексических значений слова" ("Sözün leksik mənasının əsas tipləri") (1953) və s. əsərləri məşhurdur.

Söz yaradıcılığının müstəqil bir sahə kimi müəyyənləşdirilməsi və nəzəri cəhətdən izah edilməsi də ilk növbədə V.V.Vinoqradovun adı ilə bağlıdır. Onun "Словообразование в его отношении к грамматике и лексикологии" ("Söz yaradıcılığı qrammatika və leksikologiya ilə münasibətdə") (1952) adlı əsəri həmin məsələyə həsr edilmişdir.

250-dən artıq qiymətli elmi əsərin müəllifi olan V.Vinoqradov rus dilçilik elminin inkişafında böyük rol oynamışdır.

2. Azərbaycan dilçiliyi

Azərbaycanda inkişaf etmiş elmlərdən biri də dilçilik elmidir. Azərbaycanın görkəmli alimləri çox qədim zamanlardan başlayaraq, xalqın mədəniyyət və maarifi ilə möhkəm bağlı olan bu elm sahəsinə böyük maraq göstərmiş, Şərqi geniş yayılmış dillərinin tədqiqi ilə məşğul olmuşlar. XI əsrin görkəmli alimlərindən Əbu Zəkəriyyə Yəhya ibn Əli Xətib Təbrizinin üslubiyyətə aid çoxlu əsərləri olmuşdur. XIII əsrdə Elxanilər dövləti dövründə Azərbaycan dilinə aid qiymətli əsərlər yazılmağa başlanmışdır. Cəmaləddin ibn Mühənnanın XIV əsrdə yazdığı "Hiliyatül-lisan və həlibətül-bəyan" adlı məşhur əsəri Azərbaycanda yaradılmışdı. Həmin dövrlərdə Hüsəmin yazdığı "Təhfeyi-Hüsəmin" əsərindən farsca-azərbaycanca lüğət kimi istifadə edilirdi. Hüsəmin öz lüğətini nəzmlə yazmışdı. Məsələn:

Bu lüğət, o zaman Azərbaycan dilində yazılmış ilk dərslik kimi mədrəsələrdə tədris olunurdu.

Azərbaycan dilçiliyinin inkişafının ikinci dövrü XIX-XX əsrlərə aiddir. Bu dövrdə Azərbaycan xalqının artıq bir millət kimi təşəkkül etməsi bütün sahələrdə dirçəlişə, yeniliyə səbəb olduğu kimi, özünü dilçilik sahəsində də göstərdi. 1839-cu ildə M.Kazım-bəyin Kazanda nəşr edilmiş “Общая грамматика турецко-татарского языка” (“Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası”) əsəri yalnız Azərbaycan dilçiliyində deyil, bütün türkologiyada böyük və yeni bir hadisə idi. Həmin əsərdə Azərbaycan dili ilk dəfə Avropa qrammatikaları dəbində təqdim edilmişdi.

Əfşarın “Fənni-sərf və nəhv” adlı qiymətli əsəri də həmin dövrün qrammatika kitablarındanır.

XIX əsrdə leksikoqrafiya sahəsində də diqqəti cəlb edən işlər görülmüşdür. Lazar Budaqovun 1869, 1871-ci illərdə Peterburqda nəşr olunmuş ikicildlik “Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, со включением употребительнейших слов арабских и персидских и с переводом на русский язык” adlı 1225 səhifəlik iri formatlı əsəri qiymətli leksikoqrafik mənbə olub, bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

Mirzə Əli Bakılının “Təcrid-ül-lüğət” əsəri də həmin dövrdə yazılmış əsərlərdəndir.

XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində yazılmış digər əsərlər də Azərbaycan dilini öyrənmək istəyənlər üçün vəsait kimi nəzərdə tutulmuşdu. L.Budaqovun “Практическое руководство турецко-татарско-азербайджанского наречия” (M., 1857), M.A.Vəzirovun “Учебник татарско-азербайджанского наречия” (СП б., 1861), Q.Makarovun “Татарская грамматика Кавказского наречия” (Тифлис, 1848), N.Nərimanovun “Самоучитель татарского языка для русских” (Баку, 1908), M.D.Məmmədovun “Самоучитель татарского языка азербайджанского наречия” (Эривань, 1913), S.S.Qəniyevin “Полнейший самоучитель татарского языка кавказско-азербайджанского наречия” (Баку, 1904) kitabları belə dərsliklərdəndir.

XIX əsrdə Azərbaycanda başqa dillərə aid əsərlər də yaranmışdı. A.Bakıxanovun fars dilinin qrammatik quruluşuna aid yazdığı “Qanuni-Qüdsi” əsəri “Giriş”dən və “Hərflər”, “Kəlmələr” və “Cümlə” adlanan üç fəsildən ibarətdir.

* * *

Azərbaycanda dilçiliyin əsas inkişafı XX əsrin ikinci yarısı və sonrakı illərlə bağlıdır. Ölkəmizdə dilçilik 1920-1930-cu illərdə universitetdə və 1923-cü ildə yaradılmış Azərbaycanı öyrənən tədqiq-təəbbö cəmiyyətində mərkəzləşirdi. Sonralar SSRİ EA-nın Zaqafqaziya filialının Azərbaycan şöbəsi, daha sonra Azərbaycan filialı respublikamızda dilçiliyin inkişafında böyük xidmətlər göstərmişdir.

1920-ci illərdə Azərbaycanda dilçilik öz qarşısına daha çox praktik məqsədlər qoymuşdu. Savadsızlığın aradan qaldırılması, təlim-tədris işlərinin yüksəldilməsi üçün hər şeydən əvvəl, əlifba, orfoqrafiya, terminologiya kimi tətbiqi məsələlərlə məşğul olmaq lazım gəlirdi. 1926-cı ildə fevralın 26-dan martın 6-na kimi Bakıda keçirilmiş Birinci Ümumittifaq Türkologiya qurultayının iclaslarında da əsas yeri bu məsələlər tuturdu. O dövrün dilçiliyi B.Çobanzadə, X.Səid, F.Ağazadə, A.Tağızadə, İ.Həsənov, A.Şərifov, Q.Bağırov və Ə.Babazadənin səyi ilə yaradılırdı.

Azərbaycanda dilçiliyin inkişafı onun bütün sahələrində özünü göstərirdi.

Azərbaycanda daha böyük tarixi və ənənəsi olan dilçilik sahəsi dilimizin fonetik-leksik və qrammatik quruluşunu əhatə edən müasir dil sahəsi, daha doğrusu, Azərbaycan dilinin fonetikasi, leksikologiyası, morfologiyası və sintaksisidir. Bu sahə məktəb qrammatikaları əsasında yaranırdı. 1924-cü ildə altı müəllif tərəfindən yazılıb (müəllifləri: İsmayıl Hikmət, A.Şaiq, Seyid Mir Qasımzadə, Cavad Axundzadə, Cabbar Əfəndizadə, Mustafa Tofiq) nəşr edilmiş “Türkcə sərf-nəhv” (bu kitaba “Komisiyon sərfi” də deyilirdi), B.Çobanzadə və F.Ağazadənin “Qrammer” (1929), İ.Həsənov və A.Şərifovun “Qrammer” (1930-1936) kitabları bu qəbildəndir.

Müasir Azərbaycan dilinin əsil elmi kurs kimi yaradılması, birinci növbədə M.Hüseynzadənin adı ilə bağlıdır. Onun “Müasir Azərbaycan dili (sövtiyyat, şəkliyyat)” (1948) əsəri Azərbaycan dilçiliyinin çox böyük nailiyyəti hesab oluna bilər.

Müasir Azərbaycan dili sahəsi xüsusən 1950–1960-cı illərdə çox sürətlə inkişaf etmişdir. 1951, 1959, 1960-cı illərdə EA-nın Ədəbiyyat və Dil İnstitutu “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitablarını nəşr etmişdir. Bu illər ərzində dilimizin fonetik, leksik və qrammatik quruluşuna onlarla qiymətli monoqrafiya, dərslik və iri həcmli məqalələr həsr edilmişdir. Onlara M.Şirəliyevin mərkəzi və respublika mətbuatında müasir Azərbaycan dilinə aid çap olunmuş əsərlərini, fonetika üzrə Ə.Dəmirçizadənin “Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi” (1960), A.Axundovun “Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi” (1973), “Azərbaycan dilinin fonetikasi” (1984), leksikologiya üzrə S.Cəfərovun “Azərbaycan dilinin leksikası” (1958), “Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı” dərsliklərini, morfologiya üzrə “Azərbaycan dilinin qrammatikası” (II hissə) (1960), Ə.Abdullayevin “Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr” (1964), və b. monoqrafiya və dərsliklərini misal göstərmək olar.

Azərbaycanda daha çox inkişaf edən dilçilik sahələrindən biri dialektologiyadır. Hələ 20-ci illərdə, universitetin türkologiya kafedrasına rəhbərlik edən P.İ.Aşmarin 1924-cü ildə türk şivələrinin toplanması metodikasına aid məqalə yazmış, proqram hazırlayıb çap etdirmişdi. M.Şirəliyev Azərbaycanda xüsusi dialektologiya məktəbi yaratmışdır. Azərbaycan dialektologiyası onun rəhbərliyi ilə böyük uğurlar qazanmış, ümumdünya miqyasına çıxmışdır. Həmin institut tərəfindən hazırlanmış bircildlik “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”, M.Şirəliyevin “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” (I nəşri 1962, II nəşri 1967) və digər sanballı əsərləri dialektoloji aləmdə tanınan əsərlərdir. Azərbaycan dilinin 2 cildlik dialektoloji lüğəti latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası ilə Türkiyədə nəşr edilmişdir.

Azərbaycan dilçiliyinin dil tarixi sahəsində qazandığı nailiyyətlər də böyükdür. Dilçiliyin bu sahəsi Azərbaycanda yalnız 20-ci illərin axırlarından yaranmağa başlamışdır. 1928-ci ildə B.Çobanzadənin “M.F.Axundov və azəri ləhcəsi”, A.Tağızadənin “Türk dilçiliyi və əski türk dilləri” əsərləri dil tarixi sahəsinə aid ilk nümunələr olmuşdur. Ə.Dəmirçizadənin “Azərbaycan ədəbi dili tarixi xülasələri (XX əsrə qədər)” (1938), “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili” (1959) monoqrafik tədqiqatları və çoxlu məqalələri Azərbaycan ədəbi dili tarixinin yaranmasında böyük rol oynamışdır.

Tarixi qrammatika sahəsində H.Mirzəzadənin xidmətləri də qeyd edilə bilər. Onun “Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası” (1962), “Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi” (1968) kimi irihəcmli əsərləri Azərbaycan dili tarixi qrammatikasının bir elm sahəsi kimi əsasını qoymuşdur.

Azərbaycanda böyük ənənəsi və tarixi olan leksikoqrafiya Azərbaycan dilçiliyinin böyük uğur qazanmış sahələrindən biridir. 1940–1946-cı illərdə H.Hüseynovun redaktorluğu ilə nəşr olunmuş 4 cildlik “Rusca-azərbaycanca lüğət”in Dövlət mükafatı alması Azərbaycan leksikoqrafiyasının xidmətlərinə verilən qiymətin ifadəsidir. Azərbaycan leksikoqrafiyası bir elm kimi Ə.Orucovun adı ilə bağlıdır. 1928-ci ildə B.Çobanzadənin “Lüğət və onun təşkili”, Vəli Xulufunun “Lüğət işi” məqalələri ilə həyata gələn leksikoqrafiyamız öz inkişafını Ə.Orucovun əsərlərində tapmışdır. O, tərtib etdiyi və ya redaktoru olduğu lüğətlərdən başqa, leksikoqrafiyanın nəzəri məsələlərinə aid məqalələr də yazmışdır. Onun tərtib etdiyi “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”nin I cildi 1966-cı ildə çapdan çıxmışdır. Sonuncu IV cild isə 1987-ci ildə nəşr olunmuşdur.

Respublikamızda yaranmış ümumi dilçilik sahəsi də az vaxt ərzində inkişaf etmişdir.

Dilçiliyimiz üslubiyyat, etimologiya və s. sahələrdə də müvəffəqiyyətlər qazanmışdır. Azərbaycanda dilçilik elmi hazırda elə bir səviyyəyə gəlib çatmışdır ki, yerli kadrlar yalnız Azərbaycan dilini deyil, müxtəlif mənşəyə mənsub olan dilləri də öz tədqiqat planlarına daxil etmişlər. Respublikamızda rusistika, germanistika, Qafqaz, habelə İran dilləri sahəsində mühüm işlər görülmüşdür.

Xüsusən rus, german, roman, ərəb və fars dilləri sahəsində ciddi tədqiqat işləri aparılmışdır. M.Tağıyev və F.Hüseynovun rus dili frazeologiyasına, V.Məmmədliyəvin ərəb dili morfologiyasına, H.Mahmudovun fars dili sintaksisinə, S.Babayev və M.Qarayevanın ingilis, F.Veysəlovun alman, K.Dadaşovun fransız dili fonetikalarına həsr etdikləri əsərlər Azərbaycan dilçiliyinin necə sürətlə inkişaf etdiyini aydın göstərir.

1. Т.А.Амирова, Б.А.Олховиков, Ю.В.Рождественский. Очерки по истории лингвистики. М., 1975.
2. Античные теории языка и стиля, под общей редакцией О.М.Фейденберг. М.-Л., 1936.
3. Aristotel. Poeziya sənəti haqqında məqalələr (tərcümə və şərhlər Aslan Aslanovundur). Bakı, 1974.
4. О.С.Ахманова. Основные направления лингвистического структурализма, М., 1955.
5. Ф.М.Березин. Очерки по истории языкознания в России (конец XIX – начало XX в.). М., 1969.
6. Р.А.Будагов. Соссюр и соссюрианство. М., 1954.
7. Л.А.Булаховский. Александр Афанасьевич Потебня. Киев, 1952.
8. А.В.Десницкая. О лингвистической теории Августа Шлейхера. "Вопросы языкознания". 1971, № 6.
9. В.А.Звегинцев. История арабского языкознания. М., 1958.
10. В.А.Звегинцев. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях, ч. I, М., 1964.
11. В.А.Звегинцев. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях, ч. II, М., 1965.
12. В.И.Кодухов. Общее языкознание. М., 1974.
13. Я.В.Лоя. История лингвистических учений. М., 1968.
14. Новое в лингвистике. Выпуск I. М., 1960.
15. Г.Пауль. Принципы истории языка. М., 1960.
16. Ф.Соссюр. Курс общей лингвистики. М., 1933.
17. В.Томсен. История языковедения до конца XIX в. М., 1938.
18. Ф.Ф.Фортунатов. Избранные труды, т. I, М., 1956.
19. Хрестоматия по истории русского языкознания. М., 1973.
20. Хрестоматия по истории языкознания XIX-XX веков. М., 1956.
21. А.С.Чикобава. Проблема языка как предмета языкознания, М., 1959.
22. Л.В.Щерба. Фонетика французского языка, М., 1957.

DİLİN NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

DİLİN FƏLSƏFİ MƏSƏLƏLƏRİ

1.Dilin mahiyyəti və vəzifələri. Dil və nitq

Dilin mahiyyəti və vəzifələri məsələsi dil haqqında elmin əsas məsələsidir. Əslində, dilçilik elminin tarixi boyu mövcud olan bütün dilçilik məktəbləri ilk növbədə, məhz bu suala verdikləri cavaba görə bir-birindən fərqlənmiş və müxtəlif dilçilik məktəbləri hesab edilmişlər. Dilin mahiyyəti və vəzifələri nədən ibarətdir?

Bu suala indiyədək müxtəlif cavablar verilmişdir. V.Humboldt, A.Şleyxer, H.Şteyntal, A.A.Potebnya, G.Paul, F.F.Fortunatov, İ.A.Boduén de Kurtenc, H.Şuxardt, K.Fossler, F. de Sössür və b. dilçilər dilin mahiyyəti barədə bir-birindən fərqlənən mülahizələr söyləmişlər. Şübhə yoxdur ki, bu mülahizələrin hər biri dili müəyyən bir cəhətdən izah etməyə xidmət göstərir.

"Dil nədir?" sualına, hər şeydən əvvəl, belə cavab vermək olar: Dil ictimai hadisədir.

Məlum olduğu kimi, cəmiyyətə xidmət edən bütün hadisələr ictimai hadisə adlanır. Dil də cəmiyyətə xidmət etdiyi üçün onun ictimai hadisə adlanması tamamilə təbiiyədir. Lakin cəmiyyətə xidmət edən hadisələr çoxdur. Məsələn, bazis, üstqurum və s. Dilin onlardan fərqlənməsinin izahı onun mahiyyətinin və vəzifələrinin izah edilməsi deməkdir.

Dilin ictimai hadisə olmaq etibarilə spesifikasiyasının mahiyyəti nədən ibarətdir?

Dilin mahiyyətini və vəzifələrini müəyyənləşdirməli olan bu sualın dilçilik ənənəsinə əsaslanan ən geniş yayılmış və əksər alimlər tərəfindən qəbul edilmiş cavabı belədir:

1. Dil insanlar arasında ən vacib ünsiyyət vasitəsidir.
2. Dil təfəkkürün ifadə vasitəsidir.

Deməli, bazis cəmiyyətə iqtisadi, üstqurum ideoloji cəhətdən qulluq göstərsə, dil kommunikativ, yeni ünsiyyət, habelə ekspresiv, yeni düşünmək vasitəsi olmaq cəhətdən xidmət edir.

İnsanlar arasında dilin ən vacib ünsiyyət vasitəsi olması o deməkdir ki, insanlar, ilk növbədə, dil vasitəsilə bir-birləri ilə əlaqə saxlayır və öz fikirlərini bir-birlərinə çatdırırlar. "İlk növbədə" ifadəsi burada təsadüfən işlənməmişdir. Belə ki, dil insanlar arasında yeganə ünsiyyət vasitəsi deyil. İnsanlar arasında ünsiyyət dildən əlavə, başqa vasitələrlə də olur. Məsələn, him-cim, əl-hərəkət "dili" belə vasitələrdəndir. Onların köməyi ilə insanlar öz fikirlərini bir-birlərinə başa sala bilərlər. Lakin əl-hərəkət "dilinin" işlənmə sahəsi olduqca məhduddur və ondan daha çox emosional ünsiyyət vasitəsi, dilə köməkçi bir vasitə kimi istifadə edilir.

İnsanlar arasında ünsiyyət vasitələrinə misal olaraq, işıqforları, dənizçi "dilini" (bayraqlarla danışmaq) və s. də göstərmək olar. Piktografik yazıların qalıqları olan reklam və məlumat səciyyəli şəkilləri də insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi hesab etmək mümkündür. Məsələn, çörək və bulka şəkilləri undan hazırlanmış məhsullar satılan mağazanı, saat şekli saatsaz dükənini, avtobus, trolleybus şəkilləri, müvafiq olaraq, avtobus və trolleybus dayanacaqlarını bildirməyə xidmət edir.

Müxtəlif elm sahələrində, deyək ki, kimya, riyaziyyat, fizika və s.-də istifadə olunan müxtəlif işarələr həmin elm sahələrinin mütəxəssisləri arasında, bir növ ünsiyyət vasitəsi rolunu oynayır. Morze əlifbasından da, bəzən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edirlər.

Lakin bütün bunlar dilin əhatə etdiyi ünsiyyət dairəsi qarşısında olduqca məhduddur işlənmə sahəsinə malikdir. Məhz buna görə də çox doğru olaraq, dil, insanlar arasında ən vacib, ən mühüm ünsiyyət vasitəsi sayılır.

Dilin *ekspressiv* vəzifəsinə, təfəkkürü ifadə edən alət olmaq, düşünmək vasitəsi olmaq vəzifəsinə gəldikdə isə bu o deməkdir ki, insanlar, ilk növbədə, dil vasitəsilə düşünür və öz fikirlərini dil vasitəsilə ifadə edirlər.

"İlk növbədə" ifadəsi burada da təsadüfən işlənmir. Belə ki, təfəkkür bəzi hallarda dil olmadan da ifadə oluna bilər. Məsələn, rəssam bəzən böyük bir hekayənin mövzusu olan əhvalatı bir rəsm tablosunda verməyə nail olur. Müəyyən obrazlı bir fikir musiqi

vasitəsilə də ifadə edilə bilər. Eyni sözləri heykəltəraşlıq sənətinə də aid etmək olar.

Lakin bunların da fikri ifadə etməyin ən mühüm ilkin aləti olan dillə müqayisədə çox məhduddur işlənmə dairəsi vardır. Geniş xalq kütlələrinin sərvəti olan dil, onlar üçün fikrin yeganə ifadə vasitəsi, ifadə alətidir.

* * *

Əlbəttə, dil yer üzündə, insanlar arasında mücərrəd, ümumi bir şey kimi mövcud deyil. Dil bir çox ictimai hadisələrdən onunla fərqlənir ki, o heç bir halda ümumbəşəri olmayıb, daim milli səciyyə daşıyır. Dil bir ünsiyyət vasitəsi, fikri ifadə vasitəsi olmaq etibarilə müxtəlif xalqların, millətlərin dili kimi mövcuddur. Bu cəhətdən, dil deyərək, nəzərə Azərbaycan dili, rus dili, ingilis dili kimi konkret dillər gəlir. Hazırda yer üzündə 3000-ə yaxın dil vardır. Onlar bəzən böyük ərazidə yaşayan sayca çox böyük xalqlara, bəzən də sayı bir neçə yüz olan kiçik etnik qruplara mənsub olur. Lakin bu ayrı-ayrı dillər özləri də yekcins bir bütöv, vahid təşkil edən tam şəkildə deyildir. Məsələn, Azərbaycan dili dedikdə, biz özünün spesifik xüsusiyyətləri ilə fərqlənən müxtəlif linqvistik hadisələrlə qarşılaşırıq. Bu hal bütün dillərə aiddir.

Doğrudan da konkret bir hadisə olmaq etibarilə dil nədir? Daha doğrusu, dil nə tərkibdə olan şeydir?

Məlumdur ki, biz hər hansı bir dili öyrənməyə başlarkən, ilk növbədə, həmin dilin lüğətini və qrammatikasını tapırıq. Belə çıxır ki, dil elə lüğətdən, yeni sözlərdən və qrammatikadan ibarətdir. Lakin sözlük və qrammatika ilə yanaşı biz həmin dilə aid mətnlər də əldə edirik. Bəlkə, dil elə həmin mətnlərdən ibarətdir? Lakin dili bilmək üçün o dildə danışmağı da, o dildə deyilənləri başa düşməyi də bacarmaq lazımdır. Dil ünsiyyət vasitəsidirsə, bu dili bilmək ən mühüm şərt olmalıdır. Deməli, dil əslində nitq fəaliyyətindən, daha konkret desək, nitq aktından ibarətdir. Həqiqətənmi belədir?

Bu suallar təbii olaraq, dilçilikdə bir neçə problemin konkret izahını tələb edir. Onlardan daha mühümü *dil* və *nitq* probleimidir.

Dil və nitq məsələsi dilçilikdə yeni məsələ deyil. Termin kimi bunlar nəinki dilçilik elmində, hətta adi danışmaq lüğətində çoxdan mövcuddur. Dil və nitq bir-birindən fərqləndirməyin zərur-

riliyi üçün dilçilər çoxlu səbəblər olduğunu göstərir. Dil ilə nitqi fərqləndirən bəzi amilləri qarşı-qarşıya qoyma halında aşağıdakı cədvəldəki kimi göstərmək olar:

1. Daimilik	1. Dəyişkənlik
a) analogiya	a) anomaliya
b) yenidən hasil etmək	b) yaradıcılıq
c) statika	c) dinamika
ç) məntiqilik (ümumbəşəriyyət)	ç) millilik (fərdilik)
d) potensiallıq (mümkünlük)	d) gerçəklik (realizə edilməlik)
2. Hazırkılıq	2. Keçmişlik
a) sinxroniklik	a) diaxroniklik
b) panxroniklik ("zamandan xaricdəlik")	b) tarixilik
c) qayda	c) qanun (ənənə)
3. Məntiqilik	3. Psixolojiyyət
a) ümumilik	a) xüsusiyyət
b) obyektivlik	b) subyektivlik
c) rəşionallıq	c) emosionallıq
ç) tərəkür forması	ç) tərəkür prosesi
d) mürərrədlik	d) konkretlik
4. İctimaiyyət	4. Fərdilik
a) normalıq	a) üslubluq
b) neytrallıq	b) üslubilik
c) ümumxalqlıq	c) dialektlik
5. Sistem	5. Proses
a) qrammatika	a) leksika
b) morfologiya	b) sintaksis
c) paradiqmatika	c) sintaqmatika
ç) mnemoniklik	ç) qavranılmalıq
d) məntiqi-riyazi modellik	d) statistik modellik [11, 118–119].

Bu antinomik halları çoxaltmaq da olar [11, 119]. Lakin bizim dil kimi başa düşdüyümüz obyektiv hadisədə nəzərə çarpan bu ziddiyyətli cəhətlər dil anlayışında bir-birinə qarşı duran və eyni zamanda bir-birinə bağlanan, bir-birilə dialektik vəhdət təşkil edən iki anlayışın mövcudluğunun göstərilməsinin zəruri olduğunu demək üçün əsas verir.

Dil və nitqin ayrı-ayrı anlayışlar olmasını elmi problem kimi dilçilik tarixində ilk dəfə F. de Sössür irəli sürmüş və konkret surətdə izah etmişdir (bu barədə dərsləyin birinci bölməsində məlumat verilmişdir) (bax: səh. 52–53).

Dil və nitq məsələsində F. de Sössürün idealizmi nədən ibarətdir? Dil haqqında görkəmli İsveçrə dilçisinin fikri məlumdur: "Dil – bu bir xəzinədir ki, nitq təcrübəsi vasitəsilə ictimai kollektivə mənsub olanlara ötürülür. Bu, potensial surətdə hər bir beyində, yaxud daha yaxşı deyilsə, bütöv fərdlər məcmuğunun beyinlərində mövcud olan qrammatik sistemdir, çünki dil bütövlüklə onların heç birində mövcud olmur, o bütövlüklə yalnız kütlədə mövcud olur". Bəs dilə bərabər olan bu qrammatik sistem nədən ibarətdir? F. de Sössürə görə bu, öz-özünə qapanmış işarələr sistemidir. Göründüyü kimi, İsveçrə dilçisi dili maddilikdən tamamilə məhrum edir. Əslində isə rus dilçiliyində geniş yayılmış fikrə görə, "dil insanların ünsiyyətinə xidmət edən və konkret fikirdən, hissdən və arzudan təcrid olunaraq kollektivin şüurunda inikas edən maddi vahidlər sistemidir" [11, 27]. "Ünsiyyət vasitələri imkan (potensiya) vəziyyətində dildir. Həmin vasitələr hərəkət (realizasiya) vəziyyətində nitqdır. Ümumi (dil) əlahiddə, xüsusi olanla (nitq) ifadə olunur və onunla... həyata keçirilir. Əlahiddə, xüsusi olan (nitq) ümuminin (dilin) çoxlu konkret formalarından biridir" [11, 28].

Dil və nitq barəsində rus dilçiliyində bir-birindən fərqlənən fikirlər də vardır. Bəzi dilçilərə görə, "dil ünsiyyət vasitəsi kimi müstəqim müşahidəyə gəlmir. Yalnız ayrı-ayrı fərdlərin nitqini: onların nitq fəaliyyətini və bunun nəticəsi olan *mətni* müşahidə etmək olar. Müşahidələrimizi bir-birinin üstünə gələndə, biz, mətnlər məcmusunu əldə edirik. Lakin bu, dil deyil, dil materialıdır (Şerbanın terminologiyasına görə) ki, onlar lüğətlərdə və qramma-

tikadan məlumat kitablarında, qismən və bəzən də dəqiq olmayaraq yazılıb təsbit edilir” [11, 120].

Rus dilçilərindən T.P.Lomtevə görə, dil konstruktiv linqvistik, *nitq* isə təbii linqvistik obyektlər sahəsinə aiddir [21, 87].

Dil ilə *nitqi* başqa cür fərqləndirənlər də vardır. Dərs vəsaitlərinə daxil olmuş bir fikrə görə, dil və *nitqi* qrammatik qayda ilə, bu qaydaya aid verilən misal, yaxud da lüğətdəki sözlə həmin sözün müxtəlif mətnlərdə müxtəlif mənə çalarlıqları ilə saysız işlənmə hallarını fərqləndirdiyimiz kimi fərqləndirmək lazımdır. *Nitq* dilin yaşama formasıdır. *Dil nitqdə fəaliyyət göstərir* və *“bilavasitə nitqdə”* verilmişdir. Lakin *nitqdən* təcrid olunmuş halda o, *mücərrəd bir mahiyyətdir*.

Dildə *mücərrədlik*, ümumilik, qaydalılıq o qədər güclü olur ki, o, bəzən *nitqin* mövcud “qaydadankənər” momentlərinə uyğun gəlmir. Uşaq dilinə aid qrammatik qaydalar “müntəzəmliyi” bu cəhətdən maraqlıdır. K.Çukovskinin “От двух до пяти” (“İki yaşından beş yaşacan”) kitabında belə hallara aid maraqlı misallar var.

Dil və *nitqin* bu problematik məsələləri ilə yanaşı, mübahisə doğurmayan cəhətləri də vardır. Məsələn, *nitq* bir linqvistik hadisə olmaq etibarilə müxtəlif mənalarda işlənir və onun müxtəlif növləri və təzahür formaları mövcuddur.

Dilçilikdə *nitqin* üç terminoloji mənası geniş yayılmışdır. Hər şeydən əvvəl, eyni bir dil kollektivinin üzvləri ilə əlaqə üçün danışanın dildən istifadəsi *nitq* adlanır. Digər tərəfdən, *nitq* dil vasitəsilə ünsiyyət növü mənasını bildirir. Nəhayət, *nitq* deyərkən, sintaktik quruluşun növlərindən biri nəzərdə tutulur. Bu mənada *nitq* sırf qrammatik, daha doğrusu, sintaksisə aid bir termin kimi işlədilir.

Nitq psixologiya elminin də tədqiqat obyektlərindəndir. Psixoloji baxımdan *nitqə* verilən tərif dil və *nitq* problemi cəhətindən maraqlıdır: *“Nitq, insanlar arasında dil vasitəsilə həyata keçirilən fikir mübadiləsi və ünsiyyət prosesidir. Nitqin yardımı ilə insanlar öz fikirlərini bir-birinə bildirir, bir-birinə təsir göstərir, hisslərini ifadə edirlər”* [17, 168].

2. Dil və təfəkkür. Söz və məfhum. Hökm və cümlə məsələləri. Məntiqi və qrammatik kateqoriyalar haqqında anlayış

Dilin mahiyyətindən və vəzifələrindən danışılarkən, qeyd edilmişdi ki, dil cəmiyyət daxilində ən vacib ünsiyyət vasitəsi olmaqla yanaşı, insanların düşünmə vasitəsi, təfəkkürün ifadə olunma alətidir. Dilin mahiyyətindəki bu cəhət dil və təfəkkür probleminin dilçilik nəzəriyyəsi üçün nə qədər böyük əhəmiyyətə malik olduğunu aydın göstərir.

Təfəkkür nədir? Məlum olduğu kimi, *“təfəkkür, maddi aləmin cisim və hadisələri arasındakı əlaqə və münasibətlərin insan beyində məqsədə yönəlmiş, ümumiləşmiş və vasitəli inikasından ibarət psixi prosesdir”* [17, 149].

K.Marks dili real praktik şüur adlandırır. F.Engels yazır: *“...Təfəkkür və şüurun nə olduğu, bunların haradan əmələ gəldiyi sual edilsə, görürük ki, bunlar insan beyninin məhsuludur, insan özü də müəyyən təbii şəraitdə və onunla birlikdə inkişaf etmiş təbiət məhsuludur. Buna görə də özlüyündə aydındır ki, nəticə etibarilə, yenə təbiət məhsulu olan insan beyni məhsulları, təbiətin qalan rabitəsinə zidd deyil, ona uyğundur”*.

Varlığın insan beynində ümumiləşmiş inikası olan təfəkkür yalnız dil sayəsində mövcud olur. Odur ki, təfəkkür ilə dil arasında qırılmaz vəhdət və əlaqə vardır; həm də dil təfəkkürün mövcud olması üçün əsasdır.

F.Engels göstərir ki, “əvvəlcə əmək, sonra isə onunla birlikdə üzvlərinə ayrılan *nitq* iki başlıca stimol olmuşdur ki, onların təsiri ilə meymunun beyni tədricən insan beyninə çevrilmişdir” [20, 74].

Dil və təfəkkür problemi ilə dərinlən məşğul olan alimlərdən V.Z.Panfilov yazır: *“...Dialektik materializm baxımından şüurun, ruhun ikinci və materiyanın birinci olması bir də onda meydana çıxır ki, təfəkkür baş beynin maddi fizioloji prosesləri ilə qırılmaz əlaqədə mövcud olmaqla yanaşı, yalnız dil əsasında və dil vasitəsilə yarana bilir və yaranır. Bununla bağlı olaraq, dialektik materializm təsdiq edir ki, dildən kənarda təfəkkür mümkün deyil, dil və təfəkkür öz təşəkküllərində və öz mövcud olmalarında bir-birindən ayrılmazdır”* [18, 118].

Rus dilçiliyi dil və təfəkkürün qırılmaz əlaqəsi və vəhdəti məsələsində (nitqin hansı formada olmasından asılı olmayaraq) böyük rus təbiətşünas materialisti İ.M.Seçenovun dil və təfəkkürün əlaqəsi barəsindəki fikrini əsas götürür. İ.M.Seçenovun təfəkkürün təbiəti və öz-özünə düşünmə barədə maraqlı müşahidələri vardır: “Uşaq fikirləşərkən, həmin vaxt ərzində o, mütləq danışır. Beş yaşlı uşaqlarda fikir sözlərlə və pıçıltılı danışığıla, yaxud da ən azı, dilin və dodaqların hərəkəti ilə ifadə olunur. Bu, fəvqəladə dərəcədə çox (ola bilsin ki, hər vaxt, lakin müxtəlif dərəcələrdə) yaşlı adamlarda da olur. Ən azı mən özümdən bilirəm ki, mənim fikrim lap çox vaxt örtülü və hərəkətsiz ağızda lal danışığıla, yəni ağız boşluğunda dil əzələlərinin hərəkətləri ilə müşayiət olunur. Bütün hallarda başqalarına hər hansı bir fikri çatdırmaq istəyəndə, onu əvvəlcə mütləq pıçıldaıram. Hətta mənə belə gəlir ki, mən heç vaxt bilavasitə sözlə fikirləşməyirəm, mən həmişə fikirlərimi danışığ formasında müşayiət edən əzələ duyumları ilə düşünürəm” [17, 161-162].

1960-cı illərdən başlayaraq, bəzi dilçilər dil və təfəkkür barəsində göstərilənlərdən fərqli mülahizələr irəli sürmüşlər. Məsələn, ümumi dilçiliyə aid əsərlərdə belə fikirlərə rast gəlmək olur ki, “dil təfəkkürlə əlaqəsinin “səsli sözlər” vasitəsilə həyata keçməsi heç də zəruri deyil” [8, 293].

SSRİ EA-nın Dilçilik İnstitutunun nəşr etdiyi “Ümumi dilçilik” kitabının “Некоторые особые вопросы связи языка и мышления” (“Dil və təfəkkürün əlaqəsinin bəzi xüsusi məsələləri”) bölməsində dil ilə təfəkkürün əlaqəsi məsələsinə belə bir münasibətin zəruriliyindən danışılır: “Daha çox dil və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsi problemi ilə bağlı olaraq müzakirəyə çəkilən bəzi məsələləri nəzərdən keçirərkən bir-birindən fərqli yanaşma (idraki və kommunikativ) tamamilə zəruri görünür. Aşağıdakı suallar müxtəlif xülasələrlə əsas məsələ ətrafında mərkəzləşir: dil və təfəkkür arasında tam paralellik mövcuddurmu? Dilsiz təfəkkür mümkündürmü? Dildə hər şeyi təfəkkürlə əlaqədardır?” [20, 387].

Daha sonra yazılır: “Dilsiz təfəkkür mümkündürmü sualına təfəkkür üçün dilin iştirakı zəruridir deyə, adətən mənfi cavab verirlər. Burada çox vaxt iki moment qarışdırılır: 1) təfəkkürün meydana çıxmasında əsas olmaq etibarilə dilin rolu və 2) fikrin bütün komponentlərinin ünsiyyət aktında müstəqim (verbal) sözlü ifadəsi” [20, 387].

Bölmənin müəllifi bu qərara gəlir ki, “tamamilə haqsız olaraq, birincinin mütləqliyinə görə fikrin bütün komponentlərinin hər bir cümlədə eksplisit (açıq ifadəsi olan) sözlü ifadəsinin zəruriliyi nəticəsi çıxarılır”¹ [20, 387].

Dil ilə təfəkkürün əlaqəsi barəsində irəli sürülən bu mülahizələr yeni və mübahisəli olduğundan onların nisbətən geniş izahə ehtiyacı vardır.

Dil ilə təfəkkürün əlaqəsinin qeyri-mütləqliyini sübut etmək üçün təfəkkürün müxtəlif növləri olduğunu göstərir. Məsələn, V.A.Zveginsev özünün “Очерки по общему языкознанию” (“Ümumi dilçiliyə dair xülasələr”) kitabında yazır: “Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, psixologiya təfəkkürün üç tipini fərqləndirir: obrazlı, texniki, anlayışlı (məfhumlu). Adından da göründüyü kimi, obrazlı təfəkkür obrazlarla yaranan təfəkkürdür və özünü bütün gücü ilə bədii yaradıcı əmək adamlarında – rəssamlarda, heykəltəraşlarda, yazıçılarda və b. göstərir. Təfəkkürün bu tipi dildən kənar formalarla meydana çıxır. Eynilə bu cür, xarab olmuş motoru nəzərdən keçirən mexanik bir neçə sınaq keçirərək, xarab olmanın səbəbini aydınlaşdırır və bununla da motoru düzəltmək üçün nə etmək lazım gəldiyi haqda müəyyən hökm çıxarmaqla yenə də dildən kənar formalarda əvvəlki kimi təfəkkür prosesi keçirmiş olur. Bu ikinci halda təfəkkürün texniki tipi özünü göstərir. Yalnız ümumiləşdirmə proseslərinin (bununla da anlayışlı təfəkkür obrazlı və texniki təfəkkürdən fərqlənir) köməyi ilə yaranmış anlayışlarla əməliyyat aparan anlayışlı təfəkkür tipi dil formalarında meydana çıxır” [8, 293].

Müəllif qeyd edir ki, həm obrazlı, həm də texniki təfəkkür, görünür, ali heyvanlarda da (meymun, it, pişik və s.) vardır, anlayışlı təfəkkür isə yalnız insana məxsusdur. Odur ki, göründüyü kimi, təfəkkürün bu iki (dildən kənar) tipini xatırlamamaq, yalnız anlayışlı təfəkkürü nəzərə almaq olar” [12, 293]. Bununla belə, V.A.Zveginsev onları yaddan çıxarmağı lazım bilmir. O yazır: “Lakin hər halda

¹ Gətirilən misaldan görünür ki, məsələni üslində həmin fəslin müəllifi özü qarışdırır. Belə ki, onun verdiyi *Пожар!* (“*Yanğın!*”) və *Замечательный вид!* (“*Gözəl mənzərə!*”) üslində təfəkkürün məhz sözlü ifadə edildiyini göstərir. Burada subyekt və predikat, yaxud mübtəda və xəbər axtarmaq başqa bir mövzuya: hökm, cümlə, məntiq və dilçilik kimi məsələlərə aiddir.

yaddan çıxarmaq olmaz ki, insanın əqli fəaliyyətində təfəkkürün hər üç tipi sıx surətdə bir-birinə qarışır ki, bu da müəyyən hallarda (kar-lallarda olduğu kimi) qarşılıqlı kömək göstərə bilir və nəhayət, çox şeydə adi heyvanların obrazlı və texniki təfəkkürünün dif-fuz formalarını heç vaxt insana aid təfəkkürün həmin formaları ilə müqayisə etmək olmaz. İnsanda onlar anlayışlı təfəkkürlə tənzim edilmişdir və məqsədyönlü səciyyəyə malikdir” [8, 293–294].

Dil və təfəkkür məsələsi ilə əlaqələndirilən problemlərdən biri də diləqədərki təfəkkür problemi deyilən problemdir. Hələ 1934–cü ildə L.S. Vıqotski özünün “Мышление и речь” (“Təfəkkür və nitq”) əsərində yazmışdı: “Kolerin təcrübələrində biz belə bir şeyin tam aydın sübutu ilə qarşılaşırıq ki, intellektin rüşeymləri, yəni sözün xüsusi mənasında təfəkkür heyvanlarda nitqin inkişafından asılı olmayaraq meydana çıxır və onun nailiyyətləri ilə bağlı deyil. Meymunların düzəldikləri və işlətdikləri alətlərlə və məsələlərin həlli zamanı dolayı yolların tətbiqi ilə ifadə olunan ixtiraları, heç şübhəsiz, təfəkkürün inkişafında ilk mərhələ, lakin nitqəqədərki mərhələ təşkil edir” [20, 31–32].

Əlbəttə, təfəkkürün diləqədərki bu növü yalnız heyvanlara aid olduğundan, onun dil və təfəkkür problemi ilə, o cümlədən, dilçilik elmi ilə əlaqəsi yoxdur.

Dil və təfəkkür probleminə bir sıra konkret məsələlər də: idrak prosesi və dil, daha doğrusu, idrak prosesində dilin rolu: söz və məfhum, hökm və cümlə, məntiqi və qrammatik kateqoriyalar və s. daxildir. Bunlardan son üçü dil və təfəkkürün konkret əlaqəsinə aiddir.

* * *

Dil və təfəkkür probleminin konkret məsələlərindən olan söz və məfhum dilçilik elmi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

Söz və məfhumun konkret təhlilinə keçməzdən əvvəl, qeyd edək ki, söz dilə, məfhum isə təfəkkürə aid olan anlayışdır. Sözle dilçilik elmi, məfhumla məntiq məşğul olur. Dil ilə təfəkkürün qırılmaz əlaqəsi özünü söz ilə məfhum arasında da göstərir.

Söz nədir?

İndiyədək sözə istər ümumi–fəlsəfi cəhətdən, istərsə də dilçilik cəhətindən müxtəlif izahlar verilmişdir. Məsələn, geniş yayılmış doğru mülahizələrdən biri belədir ki, “söz fikrin maddi cildidir”

[18, 215]. Düzgün fikirdir ki, “söz məfhumun yaranması və mövcud olmasının zəruri şərti və vasitəsidir. Söz olmadan məfhumun mövcud ola bilməsi baxışının əsasında təfəkkürün dil ilə idealistcəsinə qarşılaşdırılması durur” [18, 215].

Məlum olduğu üzrə, obyektiv aləmdə mövcud olan cisim və hadisələrin insan şüurunda inikasına, surətinə məfhum deyilir.

Lakin məfhum gerçəkliyin sadəcə inikası deyil. Obyektiv gerçəkliyin insan beynində inikası o zaman məfhumla çevrilir, daha doğrusu, o zaman məfhum olur ki, o, sözlə ifadə olunur. Təfəkkürün vahidi olan məfhum dilin vahidi olan söz əsasında mümkün olur. Nə qədər ki, bir şeyin inikasının dildə səs cildi yoxdur, onu məfhum hesab etmək olmaz. Belə ki, biz obyektiv aləmə nəzər salarkən orada olduqca müxtəlif şeylər görürük. Lakin sözlə ifadəsini bildiyimiz şeylərin məfhumu olur. Əks təqdirdə, obyektiv aləmə aid bir cisim və ya hadisə təfəkkür vahidinə – yəni özünün anlayışlı ifadəsinə malik ola bilməzdi. Burada bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır. Gerçəkliyə aid bir şeyi, olsun ki, biz duyğu üzvlərimizlə qavraya bilməyək, deməli, onun şüurumuzda müstəqim inikası olmasın. Məsələn, *atom*, *elektron*, *neytron* və s. Lakin sözlə ifadə olunanları sayəsində bu obyektiv gerçəkliklərin təfəkkürdə öz məfhumlarına malik olmaları tamamilə mümkündür. L.V. Şerba çox doğru göstərir ki, “ayrıca söz anlayışı, hər şeydən əvvəl, ayrıca predmet anlayışı ilə bağlıdır ki, həmin predmet də gerçəkliyin bizim ona olan fəal münasibətimizin təsiri ilə təhlil edilməsi nəticəsində yaranır” [29, 76].

Əşyanın inikası olan məfhumun sözlə necə ifadə edilməsi də maraqlıdır. Bəzi məfhumların hansı sözlə ifadəsi çox vaxt təsadüfi, yaxud ixtiyari olur. Lakin elə hallar da olur ki, onların səs cildinin yaranması, necə deyirlər, əsaslandırılır. Bu zaman, adətən, əşyanın və ya hadisənin əsas əlamətlərindən biri alınır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu heç də bütün dillər üçün eyni xətlə getmir. Burada adlandırılana müəyyən mənada subyektiv münasibət, yaxud ictimai təcrübənin təsiri özünü göstərir. Məsələn, eyni konkret bir quş anlayışı Azərbaycan dilində *göyərçin*, rus dilində *голыбь*, fars və hind dillərində *kabutar* sözləri ilə adlandırılmışdır. Həmin dillərin leksik tərkibi ilə tanışlıq göstərir ki, eyni bir məfhumu ifadə edən sözlər

hər üç dildə “göy” rəngi bildirən sifətlərlə əlaqədardır¹. Prof. Ə.Dəmirçizadə özünün “50 söz” kitabında (1968) yazır: “Belə görünür ki, həmin xalqlar, onların əcdadları da göyərçini rənginə görə adlandırmışlar” (səh.66).

İngilis dilində isə eyni məfhumun sözlə ifadəsində tamamilə başqa cəhəti – əşyanın, konkret halda quşun başqa əlaməti nəzərə alınmışdır. Məlumdur ki, ingilis dilində göyərçin pigeon (pidzin) adlanır. Həmin sözün isə ingilis dilində üç mənası vardır: 1) göyərçin, 2) sadədil, 3) gildən düzəldilmiş uçan hədəf. Bunlardan sonuncusu, şübhəsiz, həmin sözün birinci mənasından törəmədir. İkinci məna isə bəlkə də birinci üçün əsas olmuşdur. Hər halda, ingilis dilində sözün meydana çıxmasında rəng mənası əsas olmamışdır.

Söz və məfhumun əlaqəsində motivləşdirmənin tipologiyasına aid müxtəlif misallar göstərmək olar.

Necə motivləşdirilməsindən asılı olmayaraq, söz ilə məfhum arasında çox möhkəm və qırılmaz əlaqə vardır. Dil və təfəkkür sahəsində olduğu kimi, burada da söz və məfhum eyni bir şeyin müxtəlif tərəfləridir. Lakin söz və məfhumun vəhdəti onların heç də eyniliyi demək deyil. Söz ilə məfhum arasında bir sıra fərqlər də vardır. Onlardan, başlıca olaraq, aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1. Məfhumlar ümumbəşəri səciyyə daşıdıqları halda, sözlər milli səciyyəli olur. Məsələn, *ev* məfhumu bütün xalqlar üçün eyni olduğu halda, müxtəlif dillər üçün müxtəlifdir (Azərbaycan dilində *ev*, rus dilində *dom*, ingilis dilində *home*, fars dilində *xane*, ərəb dilində *beytun*, hind dilində *qhar* və s.).

2. Məfhum eyni olduğu halda, sözlər müxtəlif olur, başqa sözlə, dilin semantik sistemində sinonimlik vardır. Məsələn, Azərbaycan dilində *dünya* məfhumunu bildirməkdən ötrü *dünya*, *cahan*, *aləm* sözlərindən istifadə oluna bilər. Doğrudur, bəzən müəyyən mətn daxilində onlar bir-birilə əvəz oluna bilmir: *dünya müharibəsi*, *cahan müharibəsi* demək olar, *aləm müharibəsi* isə yox. Yaxud: *surətin daxili aləmi*, *surətin daxili dünyası* demək olar, *surətin daxili cahanı* isə yox. Lakin bu konkret hallar söz və məfhum probleminə daha çox, söz və məna probleminə aid xüsusi hallardır.

¹ Fars və hind dillərində “göy” (rəng) mənasında işlənən “kəbud” sifəti ərəb mənşəli olub, “göy”, “mavi”, “boz” mənalarını bildirir.

3. Məfhumlar müxtəlif olduğu halda, öz səslənməsinə görə sözlər eyni olur; başqa sözlə, dilin semantik sistemində omonimlik vardır. Məsələn, Azərbaycan dilində *bel* sözü eyni fonetik tərkibdə ən azı iki məfhumu ifadə edə bilər: 1) bədənin müəyyən hissəsi, 2) qazma aləti.

Etiraz edilə bilər ki, bunlar müxtəlif sözlərdir. Doğrudur. Lakin bu faktı ki, məfhumlar bir qayda olaraq, müxtəlif cəhətlərdən fərqlənən səs kompleksləri olan sözlərlə ifadə olunsada, hər məfhumun hər bir konkret dildə müxtəlif səs kompleksi özünəməxsus sözə malik deyildir.

4. Sözlər məfhum bildirməkdən başqa, müəyyən konkret hallarda hökm də bildirməyə qadirdir; məsələn, rus dilindəki *просто, ладно* sözlərində olduğu kimi [18, 274].

* * *

Dil və təfəkkür probleminin konkret məsələlərindən biri də *hökm və cümlə* məsələsidir.

Hökm məntiqi kateqoriya olub, fikrin formalarından biridir. Hökm bir qayda olaraq, subyekt-predikat strukturuna malik olur, yəni o, əşya və ya hadisədə müəyyən əlamət, xüsusiyyət və s. olub-olmamasını bildirir. Hökm özündə həmişə müəyyən bir məlumat əks etdirir.

Hökmün bəzən üç növünü göstərirlər: hökm-məlumat, hökm-sual, hökm-nida [18, 300]. Hökmün son iki növü mübahisəlidir və əksər məntiqçilər tərəfindən qəbul olunmur. Onlar yalnız ritorik xüsusiyyət kəsb etdikdə hökm-məlumat kimi çıxış edə bilər. Təfəkkür dildə, məfhum sözdə mövcud olub inkişaf etdiyi kimi, hökm də fikir forması kimi, yalnız dil formasında olur. Onun inkişafı da dil formasının inkişafından asılıdır.

Hökm və cümlə arasındakı əlaqə və bu əlaqənin mahiyyəti nədən ibarətdir? Məlumdur ki, “fikir forması kimi, hökmün qrammatik forma kimi cümləyə münasibəti məsələsi istər məntiqçilərin, istərsə də dilçilərin diqqətini çoxdan cəlb etmişdir. Bu məsələnin doğru həlli məntiq elmi tərəfindən onunla çətinləşdirilmişdir ki, dilçilər cümlə, onun növləri təlimi məsələsinin bir sıra suallarına indiyədək cavab verməmişlər. Hətta cümlənin öz anlayışının müəyyənləşdirilməsi üzrə də dilçilər arasında fikir birliyi yoxdur...” [18, 322].

Bu fikirdə həqiqət vardır. Bununla belə, hökm və cümlə probleminin ümumi məsələləri barəsindəki təsəvvür də tamamilə müəyyənəndir.

Hökm cümlə əsasında mövcud olduğundan, aydındır ki, hər bir hökm mütləq cümlə daxilində mümkündür. “Hökm cümlədə məna cəhətdən ölçüsüz dərəcədə zənginlik və canlılıq kosb edir. Bununla birlikdə, cümlənin semantikasındakı bu emosional və iradi çalarlıqlar ifadə olunan hökmün ümumi məzmunu ilə əlaqəli olur, onlar hökmün hissi, fərdi boyası kimi anlanılır və çıxış edir” [18, 333].

Məfhum və söz arasında olduğu kimi, hökm ilə cümlə arasında da müəyyən fərqlər vardır. Onlardan başlıcaları aşağıdakılardır:

1. Bütün hökmlər cümlə olmadan mövcud ola bilmədiyi halda, hökm ifadə etməyən cümlələr mövcuddur. V.V.Vinoqradov göstərir ki, hökm cümlədən kənarda mövcud ola bilməz, cümlə onun yaranması və ifadə olunması formasıdır. Lakin əgər hökm cümlədə ifadə olunursa, bu hələ o demək deyildir ki, hər bir cümlənin vəziyyəti hökm ifadə etməkdir. Beləliklə, aydın olur ki, cümlənin sərhədi hökmün sərhədindən genişdir. Məsələn, sual və nida cümlələri öz-özlüyündə hökm ifadə etmir.

2. Eyni bir hökm müxtəlif cümlələrlə ifadə oluna bilər, başqa sözlə, dilin sintaktik quruluşunda cümlə sinonimliyi nəzərə çarpır. Məsələn, *Bu gün hava gözəldir* hökmünü *Bu gün gözəl hava var*; *Bu günün havası gözəldir* və s. cümlələrlə də ifadə etmək olar. Əgər biz cümlənin ifadə etdiyi hökmü saxlamaqla sözlərin sayını dəyişsək (məsələn, *Bugünkü kimi gözəl hava olmaz*) və ya onları başqaları ilə əvəz etsək, həmin hökmü ifadə edən cümlələrin sayı xeyli artar.

3. Hökmlər məfhumlar kimi ümumbəşəri səciyyə daşıdıqları halda, cümlələr milli səciyyəli olur. İkinci bənddə misal verdiyimiz cümlənin müxtəlif dillərdəki ifadəsi dediyimizə misal ola bilər: azərbaycanca: *Bu gün hava gözəldir*; rusca: *Сегодня прекрасная погода*; ingiliscə: *The weather is nice today* və s. Göründüyü kimi, müxtəlif səslənməyə, ifadə formalarına malik olan bu cümlələrin hamısı eyni bir hökmü ifadə edir.

4. Hökm və cümlənin quruluşunda da ciddi fərqlər vardır. Belə ki, hökmlər üç ünsürdən ibarət olur: subyekt, predikat, bağlama. Məntiqə aid kitablarda bu ünsürlər belə izah edilir: “Subyekt hökmün predmeti haqqında bilikdir, predikat predmet haqqında nəyin

iqrar, nəyin inkar edilməsi haqqında bilikdir; bağlama predikatda düşünülənin hökmün predmetinə məxsus olmasını, yaxud məxsus olmamasını təyin edir” [13, 71]. Cümlənin isə beş üzvü vardır. Onlardan mübtəda və xəbər baş üzvlər, təyin, tamamlıq və zərflik isə ikinci dərəcəli üzvlərdir. Mübtəda və xəbər müvafiq olaraq, subyekt və predikata uyğun gəlsə də, onların arasında böyük fərq vardır. Belə ki, hökmün elementləri təyin, tamamlıq, zərflik kimi izahedici üzvlərə malik deyildir.

5. Bir cümlədə bir neçə hökm ifadə edilə bilər. Məsələn, *Oqtaydan başqa hamı yaxşı oxuyur* cümləsində iki hökm vardır: 1) *Oqtay yaxşı oxuyur*. 2) *Hamı yaxşı oxuyur*.

Lakin bu fərqlər fikrin forması olan hökmə, dilin forması olan cümlə arasındakı qarşılıqlı əlaqəni heç də inkar etmir. Bu əlaqə dillə təfəkkürün qırılmaz vəhdətinə əsaslanır.

* * *

Dil və təfəkkürün konkret əlaqəsinə aid məsələlər içərisində məntiqi və qrammatik kateqoriyalar, onların mahiyyəti və bir-birinə münasibəti məsələsi də mühüm yer tutur. Məfhum və söz, hökm və cümlə sahələrində olduğu kimi, burada da məntiqi və qrammatik kateqoriyaların qarşılıqlı əlaqəsi dil və təfəkkürün vəhdəti zəminində təzahür edir.

Məntiqi və qrammatik kateqoriyaların əlaqəsini aydınlaşdırmaqdan əvvəl, ümumiyyətlə, kateqoriya anlayışını izah edək. *Kateqoriya* yunan sözü olub (kategoria), lüğəti cəhətdən “deyilmə”, “ittham”; “əlamət” mənalarını bildirir. Fəlsəfi cəhətdən isə “Böyük Sovet Ensiklopediyası”nda göstərildiyi kimi, kateqoriyalar gerçəklik və idrak hadisələrinin mühüm və ümumi xüsusiyyət və əlaqələrini əks etdirən ən ümumi və əsaslı anlayışları əhatə edir. Kateqoriyalar idrakın və ictimai təcrübənin tarixi inkişafının ümumiləşmə nəticəsi kimi yaranır və inkişaf edir.

Kateqoriya məntiqin bir növü kimi, ta qədimlərdən filosofların diqqətini cəlb etmişdir. Aristotel “Kateqoriyalar” adlı xüsusi bir əsər yazmışdır. O burada kateqoriyanı obyektiv reallığın inikası və ən yüksək ümumiləşməsi kimi izah edir. Aristotələ görə, 10 kateqoriya vardır: mahiyyət (substansiya), kəmiyyət, keyfiyyət, münasibət,

məkan, zaman, vəziyyət, hal, hərəkət və iztirab. Məntiqi və qrammatik kateqoriyalar dedikdə, əsasən, bu kateqoriyalar nəzərdə tutulur.

Məntiqi kateqoriyalar tənəqqür vahidi kimi dildə mövcud olur və inkişaf edir. Məfhum və söz, hökm və cümlə kimi məntiqi və qrammatik kateqoriyalar arasında da qırılmaz vəhdət vardır.

Məntiqi kateqoriyaların bəziləri, məsələn, substansiya, keyfiyyət, məkan, hal, hərəkət və s. dildə ümumi qrammatik kateqoriyalar, konkret olaraq nitq hissələri (isim, sifət, zərf, fel), bəziləri isə məsələn, kəmiyyət, zaman kateqoriyaları həm ümumi qrammatik (müvafiq olaraq, say, zərf), həm də xüsusi qrammatik kateqoriyalar (kəmiyyət, zaman) kimi çıxış edir. Bəzi məntiqi kateqoriyalar isə məsələn, münasibət, yalnız xüsusi qrammatik kateqoriyalar (hal, mənsubiyyət, növ və s.) kimi çıxış edir.

Məntiqi və qrammatik kateqoriyalar arasında qırılmaz vəhdət olmasına baxmayaraq, aşağıdakı fərqlər də vardır:

1. Məfhum və hökm kimi məntiqi kateqoriyalar da ümumbəşəri səciyyə daşıdıqları halda, qrammatik qaydalar həmişə milli səciyyədə olur. Məsələn, zaman kateqoriyasını nəzərdən keçirək. Məntiqi kateqoriya olmaq etibarilə bu, dialektik materializmə görə, varlığın obyektiv real formasıdır. Zaman birölçülüdür. Bu o deməkdir ki, obyektiv zaman və onun insan beynində inikası olan məntiqi zaman kateqoriyası üç zamanı: keçmiş, indiki və gələcək zamanı əhatə edir.

Grammatik zaman isə bizdən asılı olmayaraq obyektiv aləmdə mövcud olan zamanın insan beynindəki inikasının dildəki ifadəsidir. Lakin məntiqi zaman kateqoriyasından fərqli olaraq o, müxtəlif dillərdə müxtəlif formalarda olur. Məsələn, zaman kateqoriyası Azərbaycan dilində beş (şühudi keçmiş, nəqli keçmiş, indiki, qəti gələcək, qeyri-qəti gələcək zamanlar), rus dilində üç, ingilis dilində on beşə qədər zaman formasını özündə birləşdirir. Elə dillər də vardır ki, felin yalnız bir zaman forması var. Məsələn, van dilində **nta** felin hər üç zamanı yerində birinci şəxsin təkinin forması kimi işləyə bilər. Eyni sözləri digər məntiqi və qrammatik kateqoriyalar haqqında da demək olar.

2. Bir çox hallarda konkret dillərdə məntiqi kateqoriyalara nisbətən qrammatik kateqoriyaların mənə həcmi daha geniş olur. Yuxarıda haqqında danışılan zaman kateqoriyası buna misal ola bilər.

Belə ki, məntiqi zaman kateqoriyası üç zamanı əhatə etdiyi halda qrammatik zaman kateqoriyası, məsələn, Azərbaycan dilində beş zamanı, daha doğrusu, zaman formasını əhatə edir.

3. Məntiqi kateqoriyalar bəzən qrammatik kateqoriyalarla ifadə olunmaya da bilər. Bu mənada, məntiqi kateqoriyaların əhatə dairəsi qrammatik kateqoriyalara nisbətən geniş olur. Məsələn, məntiqi cins kateqoriyası bəzi dillərdə, o cümlədən Azərbaycan və ingilis dillərində qrammatik kateqoriya kimi mövcud deyil. Həmin dillərdə göstərilən məntiqi kateqoriya başqa yollarla, deyək ki, leksik və semantik yollarla ifadə olunur.

4. Bəzi hallarda məntiqi və qrammatik kateqoriyaların ünsürləri bir-birinə uyğun gəlmir. Məsələn, *Sabah mən Moskvaya gedirəm* cümləsində hərəkətin icrası məntiqi cəhətdən gələcək zamana aid olduğu halda, qrammatik cəhətdən indiki zamanı bildirir. Ümumiyyətlə, bütün qrammatik zaman formalarında belə məntiqi sərbəstlik müşahidə olunur. Məsələn:

– Ana, getdim, salamat qal! – deyib öpdü qarını;
Ana igid balasına açdı öz qollarını.

S.Vurgun

Göründüyü kimi, burada *getdim* feli qrammatik cəhətdən keçmiş zamanda işlənsə də, indiki zamanı bildirir.

V.A.Zveginsev yazır: “Əgər cins kateqoriyasına müraciət etsək, bu halda da müstəqim uyğunsuzluqlar nəzərə çarpır ki, onları rus, alman və fransız dillərindən götürülmüş misalların aşağıdakı tutuşdurmaları ilə nümayiş etdirmək olar: солдат – der Soldat – le soldat (təbii cinsi – kişi, qram. cinsi – kişi); дочь – Die Tochter – la fille (təbii cinsi – qadın qram. cinsi – qadın); воробей – der Sperling – le chevre (təbii cinsi – qadın və kişi, qram. cinsi – kişi); мышь – die Maus – la Souris (təbii cinsi – qadın və kişi, qram. cinsi – qadın); das Pferd (təbii cinsi – kişi və qadın, qram. cinsi – orta); das Wied (təbii cinsi – qadın, qram. cinsi – orta); комната – die Fruit, la table (təbii cinsi yoxdur, qram. cinsi – qadın)” [8, 362-363].

3. Dilin işarəvi təbiəti haqqında

Dil və nitq məsələsində olduğu kimi, dil vahidlərinin işarələrlə əlaqəsi də dillə və dilin fəlsəfəsi ilə məşğul olan alimlərin diqqətini çoxdan cəlb etmişdir. Antik dövrün böyük mütəfəkkiri Aristotel dil ifadələrini ruhi təəssüratın işarələri, yazını isə işarələrin işarəsi hesab edirdi. Dil vahidlərinin işarə kimi xidmət göstərməsi V.Humboldtun, A.A.Potebnyanın, F.F.Fortunatovun və b. əsərlərində bu və ya digər dərəcədə qeyd edilmişdir. Lakin dil və nitq sahəsində olduğu kimi, dilin işarəvi təbiəti məsələsi də sistemli elmi məsələ şəklində ilk dəfə F. de Sössür tərəfindən irəli sürülmüşdür. F. de Sössürün dil işarəsi təlimi haqqında birinci bölmədə məlumat verilmişdir (bax: səh.54-55).

Dilin işarə ilə əlaqəsi, onun işarəvi təbiəti məsələsi dilçilik tarixi ənənəsinə malik olmasına baxmayaraq, indi də hamı tərəfindən qəbul edilən məsələlər cərgəsinə daxil deyil.

Dilin təbiəti işarəvidirmi, başqa sözlə, dili işarələr sistemi hesab etmək olarmı? Bu sualın konkret izahı üçün ümumiyyətlə, işarə və işarə sistemləri barədə ayrıca məlumat vermək lazımdır.

Məlumdur ki, məlumat mübadiləsinə xidmət edən vasitələr sistemində işarələr sistemi deyilir. Təbiidir ki, insanlar arasında ən vacib ünsiyyət vasitəsi olan dil məhz belə bir vəzifə – məlumat mübadiləsi prosesinə xidmət etmək vəzifəsi daşıyır. Belə olan təqdirdə, dilin işarələr sistemi olduğunu qəbul etməmək olmaz. Lakin məlumat prosesinə xidmət edən, ümumiyyətlə, insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət göstərən işarələr və işarə sistemləri çoxdur. Dilin mahiyyəti və vəzifələri “Dil və nitq” bölməsində qeyd edildiyi kimi, əl-hərəkət “dili”, müxtəlif işıqforlar, dənizçi “dili”, piktoqrafik yazı səciyyəsinə olan şəkillər, yol işarələri və s. insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi, məlumat mübadiləsi vasitəsi kimi xidmət edir. Deməli, dil işarələr sistemi kimi onlarla bir kateqoriyaya daxil olur, lakin öz mühümlüyü və mürəkkəbliyi ilə fərqlənir. Dilin işarələr sistemi kimi mahiyyətini, ümumiyyətlə, işarəvi təbiətini aydınlaşdırmağa ehtiyac vardır. Lakin bunun üçün ilk növbədə, işarənin özünü izah etmək lazımdır.

İşarə deyilərkən, məlumat vermə qabiliyyətinə malik olan vasitələr nəzərdə tutulur. Məlumat vermək vəzifəsini işarələr, hər şey-

dən əvvəl, siqnallar və simvollar vasitəsilə yerinə yetirir. “SIGNAL məlumat verən səs, görmə işarəsi və ya başqa şərti işarədir. İşarənin başqa növlərindən fərqli olaraq, o motivləşdirilmir, öz-özlüyündə informasiyaya malik olmur: informasiya işarə situasiyasında olur; beləliklə, mənə “işarədən” kənarda yerləşir” [16, 126].

Məsələn, zəng səsini götürək. O, məktəbdə fasilənin başlanmasını və ya qurtarmasını, mənzildə və telefonda kiminsə müraciət etdiyini, teatrda və başqa tamaşa yerində tamaşaçıların zala dəvət olunduğunu, tramvayda təhlükə olduğundan xəbər verilməsini ifadə edir. Demək, signal konkret məzmunundan məhrumdur.

Simvol və yaxud rəmz isə “signaldan onunla fərqlənir ki, onun məzmunu əyanidir, obrazlı surətdə motivləşdirilmişdir; buna görə də simvol situativ şəraitdən müəyyən dərəcədə azaddır, hər hansı bir məlumatı vermək üçün rəmlər sistemində malikdir” [11, 126]. Simvola misal olaraq, müxtəlif ölkələrin gerblərini və bayraqlarını, şəhərlərin gerblərini göstərir.

Göründüyü kimi, işarənin bu növləri ilə dil işarəsi arasında böyük fərq vardır. Belə ki, bu işarələr bir, dil işarələri isə iki cəhətə, yəni həm məzmun, həm də ifadə planına malik olan işarədir.

İşarələr haqqında olan bu təlimi dil vahidlərinə tətbiq etdikdə nə alınır?

Belə məlum olur ki, dildə də *signal işarələr* vardır. Bunlar fonemlərdir. Fonemlər ona görə signal işarələr hesab olunur ki, onların mənə cəhəti yoxdur. Deməli, onlar əslində dil işarələri deyil. Dil işarələri iki cəhətə malik olduğundan, yalnız morfemlər, sözlər, cümlələr həqiqi dil işarəsi hesab edilə bilər.

Ümumi semiotik nəzəriyyəyə görə, işarələr üç cəhətdən öyrənilə bilər: 1) sintaktika, 2) semantika, 3) pragmatika. *Sintaktika* işarələrin bir-birinə münasibətini bu və ya digər işarə sistemi daxilində öyrənir və beləliklə, sintaktik qaydalar müəyyən edir. Odur ki, sintaktika deyərkən, adətən, sintaktik qaydalar başa düşülür. *Semantika* işarələrin ifadə etdikləri əşyalara münasibəti ilə məşğul olub, semantik qaydalar müəyyənləşdirir. Nəhayət, *pragmatika* istifadə edilən işarələrin işarələrə münasibəti məsələsini tədqiq edir və sintaktika və semantika kimi müvafiq qaydalar, daha doğrusu, pragmatik qaydalar düzəldir. Bunlar dil işarəsi sahəsinə də aiddir.

Dilin işarələr sistemi olub-olmaması üzrə müxtəlif fikirlər vardır. Məsələn, V.A.Zveginsevə görə, dil vahidi olan söz işarədən kəskin surətdə fərqlənir. Öz fikrini sübut etmək üçün alim işarənin əsas xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirir. Onun fikrincə, “işarə öz-özlüyündə bir sıra digər mühüm xassələrlə də səciyyələnir ki, onlara diqqət yetirməmək olmaz” [8, 22]. V.A.Zveginsev işarəyə xas olan beş cəhət göstərir: 1. İşarənin qeyri-məhsuldarlığı. 2. Məna əlaqələrinin yoxluğu. 3. İşarənin və mənanın muxtariyyəti. 4. İşarənin təkmənalılığı. 5. Emosional-ekspressiv ünsürlərin yoxluğu [8, 22-25].

V.A.Zveginsev işarə ilə sözü göstərilən beş cəhət üzrə müqayisə edərək bu qərara gəlir ki, söz öz təbiətinə görə işarədən kəskin surətdə fərqlənir. V.A.Zveginsevə görə, dildə işarəyə təbiətə yalnız terminlər uyğun gəlir. Belə ki, işarələr kimi terminlər də emosional-ekspressiv ünsürlərdən məhrumdur, təkmənalıdır, muxtardır, qarşılıqlı məna əlaqəsinə malik deyil, qeyri-məhsuldardır [9, 48-49]¹.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, mübahisə yalnız dilin işarəvilik təbiətinə malik olub-olmamasına aid deyil. İşarə nəzəriyyəsi ilə məşğul olan elm sahəsində də, yəni *semiotika* sahəsində də müxtəlif məktəblər mövcuddur. Həmin məktəblərdən üçü xüsusilə geniş yayılmışdır. Onlara fenomenologiya, yaxud fizikalistika məktəbi, məntiqi-psixoloji məktəb və nəhayət, bilateral məktəb daxildir. “*Fenomenoloji* fəlsəfənin nümayəndələri (İ.Kant, E.Qusserl, Ç.Morris) işarənin yalnız maddiliyinə diqqət yetirirlər. Onlar belə hesab edirlər ki, insan idrakı üçün açıq olan şey hadisələrdir (fenomenlərdir), mahiyyətlər isə ya dərkəilməzdir, ya da insanın konstruktiv qabiliyyətinin nəticəsidir. Odur ki, duyğu üzvləri ilə qavranılan hər bir əşya, əgər o, müstəqim müşahidəyə gəlməyən başqa bir hadisəni işarələndirirsə, işarə kimi qəbul edilir. Beləliklə, işarə signal, yaxud da əlamət kimi başa düşülür” [11, 128].

Məntiqi-psixoloji məktəb tərəfindənsə “işarə maddi cəhətə laqeyd olan ideal, yaxud funksional bir törəmə kimi anılır” [11, 129].

Göründüyü kimi, fenomenoloji və məntiqi-psixoloji məktəblər tamamilə bir-birinə zidd olan işarə nəzəriyyələrinə malikdir.

¹ Dil ilə süni işarələr sistemləri arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri başqa dilçilər də göstərirlər [19, 30-34].

Üçüncü məktəb, yəni *bilateral* (lüğəvi mənası *ikitərəfli* deməkdir) məktəb isə işarəni maddi və ideal cəhətlərin vəhdəti kimi başa düşür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, vəhdət bəzən assosiasiya, maddilik, xarici, səslili; ideal isə daxili məna terminləri ilə də qeyd edilir. Dilçilikdə bilateral məktəbin işarə konsepsiyası daha geniş yayılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Р.Будагов. Человек и его язык. М., 1954.
2. Е.Галкина-Федорук. Слово и понятие. М., 1956.
3. А.Гозов-Гинзберг. Был ли язык изобразителен в своих истоках. М., 1965.
4. Б.Головин. Введение и языкознание. М., 1973.
5. F.Engels. Anti-Dürinq, Bakı, 1953.
6. А.Ждан, М.Гохлернер. Психологические механизмы усвоения грамматики родного и иностранного языков. М., 1972.
7. В.Звегинцев. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях, часть II. М., 1965.
8. В.Звегинцев. Очерки по общему языкознанию. М., 1962.
9. В.Звегинцев. Проблема знаковости языка. М., 1956.
10. В.Иванов. Очерки по истории семиотики в СССР. М., 1976.
11. В.Кодухов. Общее языкознание. М., 1974.
12. Г.Кольшанский. Логика и структура языка. М., 1965.
13. Логика. под. ред. Д.Горского и П.Таванца. М., 1956.
14. К.Маркс, Ф.Энгельс. Сочинения, 2-е издание, т. I, М., 1953.
15. К.Маркс, Ф.Энгельс. Сочинения, 2-е издание, т. II, М., 1953.
16. Ю.Маслов. Введение в языкознание. М., 1975.
17. М.Мəһəтəмов. Psixologiya. B., 1968.
18. Мышление и язык. М., 1957.
19. Общее языкознание. Учебно-методическое пособие для студентов-заочников. М., 1964.
20. Общее языкознание (формы существования, функции, история языка). М., 1970.
21. Общее языкознание. Учебно-методическое пособие для студентов-заочников филологических факультетов государственных университетов. М., 1972.
22. Проблемы языкознания. Доклады и сообщения советских ученых на X Международном конгрессе лингвистов (Бухарест, 28. VIII-2.IX.1967) М., 1967.

23. Л.Резников. Понятие и слово. Л., 1958.
24. А.Смирницкий. Объективность существования языка М., 1954.
25. Ю.Степанов. Основы общего языкознания. М., 1975.
26. Теория речевой деятельности. М., 1968.
27. Е.Хомская. Мозг и активация. М., 1972.
28. Ж.Шиф. Усвоение языка и развитие мышления у глухих детей. М., 1968.
29. Акад. Л.В.Щерба. Преподавание иностранных языков в средней школе. М., 1947.

DİLİN İCTİMAİ MƏSƏLƏLƏRİ

1. Dil və cəmiyyət. Dilin sosioloji diferensiasiyası məsələsi. Siniflər və dil. Siniflərin dilə münasibəti. İctimai dialektologiya. Arqo problemi. Peşə dili anlayışı

Dil ictimai bir hadisə olmaq etibarilə cəmiyyətə xidmət edir. Təbiidir ki, cəmiyyətə xas olan hər bir xüsusiyyət, hadisə və s. bu və ya digər dərəcədə öz əksini dildə tapır. Lakin dil müstəqil ictimai hadisə olduğundan və digər ictimai hadisələrdən fərqləndiyinə görə onun cəmiyyətlə bağlılığı və onu əks etdirmə dərəcəsi başqa ictimai hadisələrdə olduğundan fərqlənir.

Dil və cəmiyyət probleminin mühüm məsələlərindən biri dilin sosioloji diferensiasiyası məsələsidir. Bu məsələ öz səciyyəsinə görə mürəkkəb olub, çox müxtəlif sahələri, başqa sözlə, səviyyələri əhatə edir. Bəzi dilçilər dilin ictimai diferensiasiyasının ən azı yeddi sahəyə malik olduğunu göstərirlər: a) *əraziyə görə diferensiasiya sahəsi* – bütün dilçilərə yaxşı məlum olan yerli dialektlər, yəni xalqın ümumi dilinin ərazi variantları; b) *nitq prosesinin maddi cəhətdən həyata keçirilməsinin növünə görə diferensiasiya sahəsi* – ümumi dilin yaxşı məlum olan yazılı və şifahi “formaları”, yaxud da onun (ümumi dilin – A.A.) yazılı və şifahi variantları; c) *nitq prosesinin strukturuna görə diferensiasiya sahəsi* – ümumi dilin bir-birindən bəzi başlıca olaraq funksional xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən monoloji və dialoji variantları, belə ki, monoloji nitq prosesinin strukturu bütöv, dialojininki isə kəsildir; ç) *ictimai*

kollektivin, yəni cəmiyyətin fəaliyyət tiplərinə görə diferensiasiya sahəsi – ümumi dilin üslub variantlarını, ya da necə deyirlər, funksional üslublarını verir; d) *insanların ictimai qruplarına, onların ictimai təbəqələrinə görə diferensiasiya sahəsi* – dilin ictimai-sinfi, silki, professional variantlarını, daha dəqiqi, onun funksional üslublarını (“variantların variantlarını”) verir; e) *ədəbi əsərlərin janrlarına görə diferensiasiya sahəsi* – dilin janr variantlarını, onun funksional üslublarını verir; ə) *ədəbi əsərlərin müəlliflərinə görə diferensiasiya sahəsi* – dilin şəxsi variantlarını, daha dəqiqi, onun funksional üslublarını verir” [8, 345].

Qeyd olunan yeddi sahədən beşincisi – ictimai insan qruplarına, onların təbəqələrinə görə diferensiasiya sahəsi dil və cəmiyyət problemi üçün daha mühümdür.

* * *

Dilin ictimai insan qruplarına görə bölünməsi bilavasitə cəmiyyətin sosial diferensiasiyası ilə bağlı olub, iki mühüm məsələni – sinfi dialektlər və arqolar (jarqonlar) məsələsini əhatə edir.

Məlum olduğu üzrə, bütün sinifli cəmiyyətlər müxtəlif siniflərin birləşməsindən ibarətdir. V.M.Jirmunski göstərir ki, “sinifli cəmiyyətdə olan bütün ictimai hadisələr kimi dil də öz inkişafında cəmiyyətin sinfi diferensiasiyası proseslərini və sinfi mübarizəni əks etdirir” [8, 5]. Deməli, cəmiyyətin sinflərə bölünməsi onun həyatı ilə çox dərinə və hərtərəfli bağlı olan dilə öz təsirini göstərməyə bilməz. Ayrı-ayrı dillərin tarixi bu təsiri dolğunluğu ilə əks etdirir. Məsələn, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ədəbi-bədii dil ətrafında gedən qızgın mübahisələr və mübarizələrdə bunu aydın görmək olar.

Məlum olduğu üzrə, həmin dövrdə Azərbaycanda bədii ədəbiyyat inqilabi-demokratik ədəbiyyat, realist-maarifpərvər ədəbiyyat, romantik ədəbiyyat və burjuə ədəbiyyatı olmaqla dörd xətt üzrə mövcud idi və onlar üç ədəbi-bədii dil üslubunda ifadə olunurdu.

Lakin XX əsrin əvvəllərində ədəbi dil sahəsində mübarizə, şübhəsiz, əsas iki xətt üzrə gedirdi. Bir tərəfdən realist maarifpərvər, xüsusən inqilabi-demokratik ədəbiyyat nümayəndələri sadə Azərbaycan xalq dili uğrunda mübarizə aparır, digər tərəfdən, burjuə ədəbiyyatının nümayəndələri nəzəri və praktik cəhətdən, romantik

ədəbiyyatın bəzi nümayəndələri isə yalnız praktik cəhətdən daha çox osmanlı dilinə çəkən, bəzi hallarda isə tamamilə osmanlı dilindən ibarət olan bir dili irəli sürür və onu Azərbaycan xalqının yeganə ədəbi dili hesab edirdilər. O dövrün ədəbi dilinin bu iki forması praktik cəhətdən öz əksini birinci növbədə “Molla Nəsrəddin” və “Füyuzat” jurnallarının dilində və üslubunda tapırdı.

Mollanəsrəddinçilər dilin gözəlliyinə onun xalq tərəfindən nə dərəcədə başa düşülməsi meyarı ilə yanaşırdılar. İnqilabi-demokratik ədəbiyyat əməkçi kütlələrin, zəhmətkeşlərin mənafeyinə xidmət edib, onların məfkurəsini əks etdirdiyinə görə özü üçün ən gözəl ifadə forması kimi xalq dilini nəzərdə tutur və həmin dildə də yaranırdı. İnqilabi-demokratik ədəbiyyatın görkəmli nümayəndəsi C.Məmmədquluzadə özünün “Xatiratım” əsərində yazmışdı: “Biz çalışırıdıq ki, yazımızı hər bir kəs asan və tezliklə başa düşsün və güman edirəm, məqsədimizə də çatdıq”. Görkəmli yazıçı yazdıqları dili ana dili adlandırır və bunun səbəbini belə izah edirdi: “Biz bu dilə o səbəbdən ana dili adı qoyuruq ki, bu dildə yazı yazanda və ortalığa “ana” söhbəti gələndə biz “ana”-nı “ana” da yazırıq, amma qeyri yazıçılarımız... “ana” sözü əvəzinə “madər” yazırlar və həmçinin “ata” sözü əvəzinə, “pəder” yazırlar. “Ana”-nı “madər” və “ata”-nı “pəder” yazanlar, dəxi qeyri-türk sözlərini də, habelə səbəbsiz yerə fars və ərəb sözüne dəyişirlər”.

Dilə belə baxış F.Köçərli, A.Şaiq, Ömər Faiq Nemanzadə kimi maarifçilərin də məqalələrində öz əksini tapmışdır. O zamanlar hələ gənc olan Y.V.Çəmənzəminli ədəbi-bədii dil barəsində belə yazırdı: “Dil, qayırmalıq (sünilik) sevməz, zor və gücü də qəbul etməz! Dil öz kökü üstə bitər, qalxar, qol-qanad açar və bu asudəlik və təbiilik sayəsində də elə gözəl, zərif və geniş bir hala gələr ki, hamını heyran qoyar. Dilin kökü camaatımızın əsrlərcə yaratdığı el ədəbiyyatındadır. Görək onlar toplanılsın, öyrənilsin, əzbərlənsin. Dil axtaran görək camaatımızın arasında gözsün!..

Hərgah yazıçılıq etməkdən məqsəd fars və ərəb sözləri işlədib bilik satmaq isə, bu ayrı bir məsələdir. Yoxsa, yəni camaatın mən-fəəti də mülahizə olunursa, görək əvvəl camaatın başa düşdüyü bir dildə yazılsın ki, o da oxuyub ondan bir hissə götürsün”.

Görkəmli maarifçi F.Köçərli də birinci növbədə xalq dili uğrunda mübarizə aparırdı. O, şifahi xalq ədəbiyyatına mənsub şeirlər

haqqında yazırdı ki, onlar “camaatımızın sağlam bir fikir, ülvî bir hissə malik olduğunu göstərdiyi kimi, dilimizin dəxi nə qədər gözəl və lətif bir dil olduğunu sübut edir”.

Dil məsələsində burjuva ədəbiyyatı nümayəndələri tamamilə əks fikirdə idilər.

Onların fikrincə, ədəbi-bədii dil ümumxalq dilinin təsirindən uzaq olmalıdır. Məsələn, Ə.Hüseynzadə ədəbi-bədii dil üçün həmin dilin cığatay, osmanlı dillərinə yaxınlığını əsas götürür, bunu, eyni zamanda, xalqilik üçün də əsas şərt sayırdı. “Füyuzat”, “Şəlalə” jurnallarının səhifələrində “ərəbləşmiş osmanlılıq” ədəbi dil üçün əsas məziyyət hesab olunurdu. “Füyuzat” jurnalı bunu praktik cəhətdən də həyata keçirirdi. Məsələn, Ə.Hüseynzadə Getenin “Faust” əsərini Azərbaycan oxucularına belə bir dildə təqdim edirdi:

Ənzari-şəbəbimdə pədidar olan ey zill!
Ey zilli-tülüat oluyursın yenə peyda.

“Şəlalə” jurnalının baş redaktoru Səbribəyzadə isə öz məqalələrini belə bir dillə yazırdı: “Bu gün statistiklər bizə surəti-qətiyyətə isbat ediyor ki, hər nerədə din və etiqad qüvvətini qəib etməyə başlamışsa, orada cərim, cinaət və hər dürlü fənalıq o nisbətə təəqqi eləmişdir”.

O dövrün ədəbi dilinə münasibətdə özünü göstərən və ədəbi dilə həmin münasibət nəticəsində yaranan bu ikilik dilə məhz sinfi münasibətin nəticəsi idi. Əməkçi xalqdan yazanlar xalq dili, hakim sinfin nümayəndələrinin məfkurəsini ifadə edənlər isə qeyri-xəlqi bir dil uğrunda mübarizə edirdilər. Bu, hər şeydən əvvəl, onların sinfi mənsubiyyətindən irəli gəlirdi. Məsələn, Ə.Hüseynzadə özünün dilə qeyri-xəlqi münasibətində, ideoloqu olduğu sinfin – burjuva sinfinin dünyagörüşünü ifadə edirdi.

Dilin gözəlliyinə sinfi münasibət bilavasitə sinflərin dildən istifadəsində də özünü göstərir. Sinflərin dilə təsiri bəzən o qədər güclü olur ki, müəyyən bir sinfin nümayəndəsi başqa bir sinfin nümayəndəsini başa düşməkdə çətinlik çəkir. Bu cəhətdən Sabit Rəhmanın “Şirin bülbül” hekayəsində təsvir olunmuş əhvalat maraqlıdır: hakim sinfin ideoloqu Cəlil Naim Əfəndi təbliğat aparmaq üçün Azərbaycanın kəndlərindən birinə gedir və orada çəlləyin

üstünə çıxaraq böyük bir nitq söyləyir. Cəlil Naim Əfəndinin nitqindən kiçik bir parçanı bura köçürürük: “– Mənim sizə nəşvətim budur ki, dünyada bütün eynilikləri zəxiyyə-axirət qılıb səriüz-zöval olan dünyayi-qəddarə vəfa etməyin və ömri napak qeribibəid nəfsi əziziniz kimi bilib heç bir pislili onları babində rəva görməyin”. Məlumdur ki, kəndlilər bu dili başa düşməzlər, bir-bir çəkilib gedirlər. Cəlil Naim Əfəndi bir də gözünü açıb görür ki, qarşısında yalnız bir kəndli qalıb. Üzünü həmin kəndliyə tutub deyir: “Aferin sənə! Mən indi bildim ki, bizim də kəndlərimizdə idealni adamlar varmış. Mən indi bildim ki, bizim də kəndlərimizdə öz canını millətə qurban edən millət xadimləri tapılmış... Bax... (o, əli ilə kəndi göstərdi) hamı çıxıb gedib... Onlar anlamadılar. Mənim kəlamımın mənasını anlamadılar. Amma sən anladın. Sən bildin... və ona görə də axıra qədər həvəslə oturaraq müsəvat fırqəsi rəhbərinin sözünü dinlədin... Malades!..” Kəndli isə natiqin tərfinə belə cavab verir: “– Ağa, mən avam kəndliyəm. Sənin o dediklərimdən bir kəlmə də başa düşməmişəm. Ancaq sənin ayağının altındakı çəllək mənimkidir. Mən sənin danışib qurtarmağımı gözləyirəm ki, çəlləyi evimə aparım”.

Siniflərin “dili” məşhur ingilis dramaturqu Bernard Şounun “Pigmalion” əsərindəki gənc qızın başına gələn əhvalatdan da aydın görünür. Bir dilçi fonetist qızın nitqi üzərində xeyli işlədikdən sonra yüksək cəmiyyət həmin qızı öz cərgəsindən olan adam sayır.

Sinifli cəmiyyətlərdə siniflər və dil münasibətində belə bir hal da özünü göstərmişdir: hakim sinif ümumxalq dilini bilməklə yanaşı, sinfi ünsiyyətdə başqa bir xalqın dilindən istifadə etmişdir. Deməli, bu və ya digər bir xalq üçün ümumi ünsiyyət vasitəsi olan ümumxalq dili, başqa bir ölkədə yalnız müəyyən bir sinfə xidmət etmişdir. Başqa sözlə, zəhmətkeş xalqa mənsub siniflər ünsiyyət vasitəsi kimi bir dildən (doğma ana dili olan ümumxalq dilindən), hakim sinif isə başqa bir xalqa mənsub olan başqa bir dildən həm ünsiyyət, həm də fikri ifadə vasitəsi kimi istifadə etmişdir. Məsələn, belə hal XI-XIII əsrlərdə İngiltərədə olmuşdur. V.A.Zveginsev yazır: “Əlimizdə olan bütün tarixi faktlar göstərir ki, o zamankı (XI-XIII əsrlər) *ingilis cəmiyyəti və ingilis dövləti şəraitində* norman istilacılarının fransız dili ilə bir dil olmuşdur ki, onu müəyyən mənada sinfi dil adlandırmaq olar və o dildə ingilis feodallarının

yüksək təbəqələrinin az bir qismi deyil, hakimiyyətdə olan dvor-yanlığın ucdantutma bütün üzvləri danışmışlar...” [15, 262].

Belə vəziyyət XII əsrdə Azərbaycanda da olmuşdur. Şirvanşah Əxsitan “Leyli və Məcnun”u yazmaq üçün Nizamiyə göndərdiyi sifarişdə bildirmişdi:

Türk dili yaraşmaz şah nəslimizə,
Əskiklik gotirər türk dili bizə.

Dilin ictimai qruplara görə bölünməsinə müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif ölkələrdə qadınların kişilərdən fərqli dildə danışmasını da misal göstərmək olar. Məsələn, qədim hind dramında belə bir xüsusiyyət var idi ki, kişilər sanskrit, qadınlar isə prakrit dilində (xalq şivələrində) danışmışlar. Dilçilikdə belə bir fikir mövcuddur ki, bu heç də danışanların müxtəlif cinslərə aid olmaları ilə bağlı olmamışdır. Bu, əslində dərin sosioloji kökə malik olmuşdur. Belə ki, kiçik işçilərin, hamamçıların, balıqçıların, polislərin və demək olar ki, bütün qadınların danışdığı prakrit dilinin qadının səhnə dilində özünə yer tapması həmin dildə danışanın sanskrit dilinin mənsub olduğu allahlardan, krallardan, knyazlardan, brəhmənlərdən, dövlət xadimlərindən, saray adamlarından və s.-dən cinsə görə deyil, ictimai vəziyyətə görə, sinfi və kasta vəziyyətinə görə fərqlənməsinin nəticəsi idi [15, 264].

Sinifli cəmiyyətdə dilin ictimai diferensiasiyası başqa hallarda da özünü göstərir. V.M.Jirmunski yazır: “Burjua cəmiyyətinin dilinin sosial diferensiasiyası məsələlərində... ictimai təbəqələşmənin daha əyani, “paradiqmatik” mənzərəsini o dillər verir ki, məsələn, alman, yaxud italyan dillərində olduğu kimi, xalq dialektləri ilə ümummillə norma arasında mühüm fərqlər mövcuddur. Belə hallarda ümumxalq dilinin iki yox, üç sosial səviyyəsinin mövcud olması aşkara çıxır... dialekt özü, ümummillə ədəbi dil və necə deyirlər, “yarım dialektin” (Halbmundart) aralıq forması...” [8, 20-21].

Göstərilən bu hallar bəzi dilçiləri dilin sinfi olması qənaətinə gətirmişdi. Lakin siniflərin istifadəsində olan dildə müşahidə edilən bu hallar heç də dilin sinfililiyinə dəlilət etmir. Belə ki, əgər bir sinif bir dildən, digəri isə başqa bir dildən istifadə edirsə, bu, dilin sinfililiyini yox, siniflərin dildən istifadəsinin müxtəlifliyini göstərir.

Məsələn, XI–XIII əsrlərdə İngiltərədə feodalların istifadə etdikləri fransız dili hər hansı bir sinfi dil yox, fransız xalqının ümumxalq dili idi. Eləcə də XII əsrdə Şirvanşahların ünsiyyət vasitəsi olan fars dili fars xalqının ümumxalq dili idi.

Qədim hind dramında kişilərin danışdığı sanskrit və qadınların fikir mübadiləsi vasitəsi kimi istifadə etdikləri prakrit dili eyni bir xalqa mənsub olan ünsiyyət vasitəsinin müxtəlif səviyyələri (ədəbi dil və danışq dili).

Ayrı-ayrı siniflərin dilə göstərdiyi təsirə gəldikdə isə nəzərə alınmalıdır ki, bu təsir heç də yeni bir dilin yaranmasına səbəb olmur, ümumxalq dilinin əsas əlamətləri qalmaqla, müəyyən nitq səviyyəsinin yaranması ilə nəticələnir. Həmin nitq səviyyələrinə, adətən, *sinfi dialektlər* deyilir. Sinfi dialektlər yerli dialektlərdən kəskin surətdə fərqlənir.

Sinfi dialektlərlə sosial linqvistikanın şöbəsi olan ictimai dialektologiya məşğul olur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, ictimai dialektologiyanın tədqiqat obyekti yalnız sinfi dialektlərlə məhdudlaşmır. İctimai dialektologiya cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinə aid olan dil təzahürləri ilə də məşğul olur.

* * *

İctimai dialektologiyanın tədqiqat sahəsinə daxil olan spesifik dil hadisələrindən biri də *arqodur*. Arqo fransız sözü olub, bu və ya digər ictimai qrupa xidmət edən ictimai dil hadisəsini bildirir. Arqo *jarqon* termini ilə də adlandırılır. Başqa sözlə, onlar bir-birinin sinonimidir.

Arqo əsasən cəmiyyətin tüfeyli ünsürləri (oğrular, rüşvətxorlar və s.) tərəfindən yaradılır və işlədilir; daha doğrusu, o, süni dillər qrupuna daxildir. Lakin onu yalnız cinayətkarlar aləmi ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Məlum olduğu kimi, müxtəlif ali məktəb tələbələrinin, orta məktəb şagirdlərinin də bəziləri süni dillərdən – arqolardan istifadə edirlər.

Arqonun müxtəlif yaranma yolları vardır. Onların çoxu ünsiyyət vasitəsi kimi istifadədə olan dil əsasında yaranır. Rus arqolarının tədqiqatçılarından B.A.Larin həmin arqoların xüsusiyyətləri və yaranma üsulları barəsində yazır: “Şərti dillər (arqolar – A.A.), adətən, ümumi dilin malik olduğu həmin fonetik sistemə, həmin

morfologiyaya və sintaksisə, leksikanın çox hissəsinə (bütün dəyişməyən sözlər və bəzi dəyişənlər) malik olur. Arqoda söz yaradıcılığının yalnız bəzi kateqoriyalarının, lüğətin və semantikanın bir hissəsinin özünəməxsus xüsusiyyəti var; arqo ümumi dildən daha çox sözlərin mənasına və işlədilməsinə görə fərqlənir. Arqotik leksikanın bu fərqləndirici ünsürlərinin müqayisəli və tarixi tədqiqi arqonun milli dillə daha geniş əlaqəsini açmağa imkan verir, çünki bu əlaqədə çoxlu dialektizmlər və arxaizmlər aşkar olur. Lakin nəhayətdə, həmin ərazinin ümumi dili əsasında heç cür izah edilməyən çoxlu söz qalığı nəzərə çarpır” [15, 268].

Bəs həmin sözlər arqoya haradan daxil olur? Məlum olur ki, bu sözlərin əksəriyyəti alınma sözlər olub, mənşəcə müxtəlif dillərə aiddir.

Arqolardakı söz yaradıcılığı, məna fərqliliyinə rus oğru arqosundan aşağıdakı sözləri misal göstərmək olar: *ширмач* “cibgir”, *мойщик* “mağaza oğrusu”, *майданик* “qatar oğrusu”, *скокарь* yaxud da *домушник* “mənzil oğrusu”, *голубятник* “tuman-köynək, ağ oğrusu”, *мокрушник* “oğru-qatil”, *кассир*, yaxud *медвежатник* “dəmir kassalar oğrusu”, *стопарь* “quldur”, *клюкушник* “kilsə oğrusu”, *баник* “vağzal oğrusu” və s. [22, 484–485].

Sözlərin məna fərqləndirilməsi evfemizm yolu ilə də olur. B.A.Serebrennikov göstərir ki, “oğru jarqonunun” leksikasına çox vaxt zahirən adi sözlərlə müxtəlif cinayət hərəkətlərini pərdələməyə səy edən həyasız və kobud evfemizm xas olur: *украсть* (oğurlamaq) feli *купить* (almaq) feli ilə, *ударить кого-либо ножом* (kimi isə bıçaqlamaq) – *поцарапать пером* (pero ilə cızmaq) ilə ifadə olunur. Cinayət aləminə mənsub adam, sadəcə olaraq *свой*, yaxud *своя* (özününkü) adlandırılır; *убивать с целью ограбления* (soyğunçuluq məqsədi ilə öldürmək) zahirən zərərsiz *мокрыть* feli ilə ifadə olunur və s. [21, 485].

Arqoların başqa yaranma yolları da vardır. Onlardan birini məşhur fransız dilçisi J.Vandriyes belə təsvir edir: “Yalnız iddialı bir ləqəblə tanınan, qərribə adam olan, görünür, eramızın V əsrində yaşamış qrammatik Virqili Maron güman edildiyinə görə, uzun müddət İrland məktəbliləri arasında hörmətdə olmuş, xüsusi bir dil icad etmişdir. Bu dil adi dilin sözlərini hecaların qoşalaşması, qısaldılması və yerlərinin dəyişdirilməsi vasitəsilə təhrif etmişdir. Zaman

keçdikcə bu dil dəyişmiş və “şairlər dili”, irlandca *berla na filed* adlanan bir dil törətmişdir. Bu elə arqodur ki, onda biz latın, yunan, qədim yəhudi dillərindən alınan sözlərə; istifadədən qalan və köhnə mətnlərdən götürülmüş sözlərə və nəhayət, gündəlik dilin axırdan əvvələ oxunan, yaxud da təhrif edilən sözlərinə rast gəlirik [15, 267].

Qeyd edək ki, Azərbaycanda olan bəzi arqolar müəyyən dərəcədə bu yolla, xüsusən, heca artımı yolu ilə əmələ gəlmişdir.

Peşə dili deyilən nitq hadisəsini arqodan fərqləndirmək lazımdır. Bu dil özünün lüğət tərkibi ilə fərqlənir və terminlərlə zəngin olur. Peşə dillərinə mürəttiblərin, balıqçıların və s. spesifik danışq leksikonu daxildir. Peşə dillərində bəzən istifadədə olan dildən çıxmış sözlər mühafizə olunur.

V.A.Zveginsev yazır: “Beləliklə, lüğətin peşəyə görə xüsusiləşməsi (peşə “dilləri”) əmək bölgüsünün müəyyən konkret cəmiyyət üçün səciyyəvi olan formalarını əks etdirir. Onlarda bu və ya digər peşənin tarixi də öz əksini tapır. Bununla da həmin qəbildən olan hadisələr nəinki ictimai, həmçinin xalis tarixi aspekt də kəsb edir” [15, 277].

2. Dilin inkişafının cəmiyyətlə bağlılığı.

Dil təkamülünün sosioloji istiqamətləri

İctimai hadisə olmaq etibarilə cəmiyyətlə bağlı olan dil öz inkişafına, vəzifəsinin genişlənməsinə, təkmilləşməsinə və s. görə ilk növbədə, xidmət etdiyi cəmiyyətə borcludur.

Cəmiyyətə iqtisadi cəhətdən xidmət göstərən bazis onun inkişafına laqeyd qala bilməz. Belə ki, əgər dillərin qəbilə dillərinə, qəbilə dillərindən xalq dillərinə, xalq dillərindən isə milli dillərə doğru inkişaf etdiyini qəbul ediriksə, dilin inkişafının, hər şeydən əvvəl, cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı olduğunu etiraf etmiş oluruq. Məlumdur ki, qəbilə dilləri ibtidai icma; tayfa dilləri quldarlıq; xalq dilləri feodalizm; milli dillər isə kapitalizm ictimai formasıyları ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, dilin inkişaf mərhələləri ictimai formasıylarla, onlara uyğun ictimai-siyasi sistemlə bağlıdır.

Dillərin inkişafının üstqurumlarla da əlaqəsi vardır: “Üstqurumun səciyyəsi müxtəlif dillərin taleyinə böyük təsir göstərə bilər.

SSRİ xalqları dillərinin inkişafı və həmin hadisə üçün tipik olan proseslər: dilin ictimai vəzifəsinin genişlənməsi, üslubların inkişafı, müəyyən dil normalarının işlənməsi, lüğət tərkibinin təkmilləşməsi və s. bunun parlaq nümunəsi ola bilər. Bütün bunlar nəticə etibarilə müəyyən üstqurumun təsiri yekunudur.” [21, 438].

Üstqurumun təsiri ilə dilin inkişafı onun fəaliyyət səviyyəsinə müxtəlif dəyişikliklərdə, tətbiqi dilçiliyə aid linqvistik məsələlərdə də özünü göstərir. Dilin inkişafının cəmiyyətlə, cəmiyyətin üstqurum səciyyəvi hadisələri ilə bağlılığı xüsusən dilin lüğət tərkibinə aiddir. Bu cəhətdən üstqurum olan dilin lüğət tərkibinə təsirini qeyd etmək olar. Məsələn, ərəb dilinin islam dininin dili olması islam dininin yayılması zamanı külli miqdarda ərəb sözlərinin müxtəlif dillərə, məsələn, fars, Azərbaycan, özbək və s. dillərə daxil olmasına səbəb olmuşdur.

Dillərin, lüğət tərkibinin dəyişməsi ilə müşayiət olunan inkişafın təsirini purizm hadisəsində də görmək olar. Məlum olduğu üzrə, purizm alınma sözlərdən təmizləmə hadisəsinə deyilir. Bəzən dilin lüğət tərkibinin dəyişməsi o dərəcədə olur ki, onu başa düşmək belə çətinləşir. Düzdür, purizm ədəbi dilə aid olan hadisədir. Lakin məlum olduğu üzrə, ədəbi dil öz mənbəyinə, ümumxalq danışq dilinə təsir göstərməyə bilməz. “Nə isə buna bənzər hadisə yeniləşmə dövründə (XVIII əsr) macar dilinin inkişaf tarixində müşahidə edilmişdir. Həmin dövrdə dilin zənginləşməsi daha geniş vüsət almış və hətta Y.Balaşşanın hesab etdiyi kimi, sağlam olmayan bir məcraya düşmüşdür” [21, 448]. Lakin dilin təbii inkişafına uyğun olmasa da, o zaman macar dili çoxlu miqdarda yeni və lazımlı sözlərlə zənginləşmişdi.

Dillərin inkişafına üstqurum qəbilindən olan təsirin başqa formaları da vardır. B.A.Serebrennikov göstərir ki, “cəmiyyətdə müxtəlif sinfi və millətçi mənafeələrin olması da dillərin inkişafında əks oluna bilər. Hindistan dilləri üzrə mütəxəssislər təsdiq edirlər ki, iki hind dili olan urdu və hindi dillərini asanlıqla birləşdirmək olar. Bu dillərin qrammatik sistemlərinin ünsürləri birdir, lüğətlərin əksər hissəsi ümumidir. Hindi dilində sanskrit, urdu dilində isə fars və ərəb ünsürlərinin işlədilməsini məhdudlaşdırmaq kifayətdir ki, bir dilin formalaşması şəraiti yaradılsın. Lakin indiyədək mühafizə olunan dil fərqlərinin qalmasına kömək etmək İngiltərənin imperialist

burjuaziyası və dini sitayiş nümayəndələri üçün sərfəli olmuşdur.” [21, 439].

Dilin inkişafının cəmiyyətlə bağlılığı bir də onda özünü göstərir ki, cəmiyyətin yüksək inkişaf səviyyəsində olması elmin, texnikanın, mədəniyyətin inkişafına rəvnəq verir; bu inkişaf isə yeni anlayışların, cihazların, maşınların, alətlərin yaranmasına səbəb olur ki, bu da dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən və genişləndirən yeni sözlərin meydana çıxmasına zəmin yaradır.

Dilin ictimai sferalarına mədəniyyətin inkişafı da təsir göstərir. Belə ki, “mədəniyyətin inkişafı təbii olaraq elmin və texnikanın müxtəlif sahələrində təcrübə mübadiləsi məqsədi olan müxtəlif ölkələrlə əlaqələrin güclənməsi ilə bağlıdır. Həmin bazada beynəlmiləl terminologiya nəşət edir. Texniki və elmi ədəbiyyatın tərcüməsi zəruri olaraq dilin ictimai sferalarında ümumi üslubi cizgilərin və xüsusiyyətlərin meydana gəlməsinə aparıb çıxarır” [21, 441].

Bütün bunlar dilin inkişafının cəmiyyətlə bağlılığını, dil təkamülünün müxtəlif sosioloji istiqamətlərə malik olduğunu aydın göstərir. B.A.Serebrennikov çox doğru yazır ki, “cəmiyyət sözün əsil mənasında dili yaradır və formalaşdırır. Dil cəmiyyətin məhsuludur. Bu səbəbdən o, cəmiyyətə xidmət edən hər hansı digər bir hadisədən daha çox ictimai hadisə adına layiqdir” [21, 449].

3. Ədəbi dil. Ədəbi dil və dialekt. Ədəbi dil və milli dil. Ədəbi dillərin tipləri

Ədəbi dil, ilk baxışda, aydın linqvistik anlayış olsa da, dilçilikdə həll edilməmiş məsələlər sırasına daxildir. Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, o bir termin kimi heç də ümumi, beynəlmiləl səciyyə daşımır. M.M.Quxman göstərir ki, “ədəbi dil” termini dilin işlənilmiş (düzəldilmiş, hazır şəkllə salınmış – A.A.) formasının adı kimi xüsusən Rusiyada “литературный язык”, Fransada “langue litteraire”, İtaliyada “lingua litteraire” və s. kifayət qədər yayılmış olsa da, heç də yeganə termin deyildir. İngilis-amerikan ənənəsində, xüsusən müasir ədəbi dillərə tətbiqdə, daha çox orfoepik normalara münasibətdə “dil standartı”, yaxud “standart dil” termini geniş yayılmışdır; son illər bu termin slavyanşünaslıqda da intişar

etmişdir... Alman dilində həmin mənada *Schiftspracxe* (“yazılı dil”, *Hoshsprache*) termini işlənir. Son illər *Zemeinsprache* “ümumi dil”, *Einheitsprache* “vahid dil”, Çexiyada, güman ki, alman ənənəsi təsiri ilə *spisovny yazuk* “yazılı dil”, Polşada *yazuk kulturalnu* “mədəniyyət dili”, “mədəni dil” terminləri işlənir (21, 503).

Ədəbi dil termini kimi, ədəbi dil anlayışı barədə də dilçilər arasında birlik yoxdur. Ə.Dəmirçizadə ədəbi dil sahəsindəki mülahizələri qruplaşdırmış və ümumiləşdirmişdir. O yazır: “Bəziləri ədəbi dil dedikdə ancaq yazılı dili anlamışlar, şifahi ədəbi dilin də ola biləcəyini ağıllarına belə gətirməmişlər. Buna görə də ədəbi dil və onun inkişafı dedikdə, ancaq yazılı ədəbiyyatın, yazılı sənədlərin, nəhayət, kitabələrin dilini tədqiq etməkdən uzağa getməmişlər. Belə anlayış nəticəsində “yazısı olmayan xalqların ədəbi dili olmaz” kimi yanlış anlayış meydana çıxmış, yaxud bu və ya digər xalqın ədəbi dilinin başlanğıcı həmin xalqın yazıya malik olduğu dövrdən hesab edilmişdir” [11, 15]. Məsələn, akad. V.V.Vinoqradov şifahi poeziyanın dilini ədəbi dil saymamışdır [21, 507].

A.S.Çikobava da şifahi ədəbi dili qəbul etməmiş, onun yalnız ümumi dil şəklində mövcud ola biləcəyini göstərmişdir: “Digər tərəfdən, şifahi, qeyri-ədəbi dil ümumi dil ola bilər... Müəyyən dialekt əsasında yaranan bəzi şifahi ədəbiyyat əsərləri özlərinə məxsus bədii qüvvə sayəsində öz dialektinin sərhədlərindən kənarda yayıla bilər. Zaman keçdikcə onlar ümumun malı ola bilər. Məsələn, even dilində dörd dialekt var, yazılı dil yoxdur, di gəl, mahnı-ları bütün dialektlərə yad olan bir formada oxuyurlar” [24, 121]. V.V.Vinoqradov A.S.Çikobavanın bu mülahizəsini tarixi aspektdə kifayət qədər aydın izah edilməməkdə tənqid etmişdir [7, 29].

Ə.Dəmirçizadənin fikrincə, bəzən ədəbi dil anlayışı ilə dövlət dili anlayışı eyniləşdirilmişdir, buna görə də bəzi xalqların ədəbi dili və onun tarixi haqqında yanlış fikirlər irəli sürülmüşdür. Müxtəlif dövrlərin ictimai-siyasi quruluşu ilə əlaqədar olaraq, dövlət idarələrində işlədilən götürülmə dil o dildə danışmayan xalqın ədəbi dili sayılmışdır. Məsələn, Azərbaycanda orta əsrlərdə dövlət idarələrində rəsmi surətdə işlədilən ərəb, fars dilləri azərbaycanlıların ədəbi dili kimi qələmə verilmişdir. [11, 15–16]. Gürcü dilçilərindən A.S.Çikobava gəlmə dilin ədəbi dil kimi çıxış etməsinin mümkün-lüyünü qeyd etmişdir: “Lakin belə də olur ki, ədəbi dil vəzifəsində

əcnəbi dillər çıxış edir. Bunlar canlı xalq danışığında kökləri olmayan süni ümumi dillərdir.

Məsələn, orta əsrlərdə Qərbi Avropa xalqları üçün latın dili, əsrlər boyu Yaxın Şərq xalqlarının çoxu üçün ərəb dili belə bir dil olmuşdur” [26, 120]. V.V.Vinoqradov A.S.Çikobavanın “əcnəbi dillər” məsələsinin qoyuluşunu yaygınlıqda töhmətləndirmişdir [7, 28].

Ə.Dəmirçizadə əcnəbi dilləri o dildə danışmayan xalqlar üçün ədəbi dil hesab etməyi nöqsan sayaraq göstərir: “Bu, (yəni əcnəbi dili ədəbi dil hesab etmək – A.A.) ... əsil mənada bu və ya digər xalqın ədəbi dilinin nə zaman təşəkkül tapmış olduğunu, bu dilin lüğət tərkibi, qrammatik quruluşu, üslubi mahiyyəti və istifadə dairəsi haqqında düzgün təsəvvürün nədən ibarət olduğunu aydınlaşdırmağa ancaq maneçilik törətmişdir” [11, 16].

O, ədəbi dil anlayışında dəqiqliyin olmamasını bir də bunda görür ki, “bəziləri ədəbi dil dedikdə, ancaq bədii ədəbiyyatın dilini başa düşmüş və buna görə də ədəbi dilin tarixini şairlərin, yazıçıların yaradıcılıq çərçivəsi ilə məhdudlaşdırmışlar; bunun nəticəsində də, bəzən ədəbi dilin digər sahələri tədqiqat xaricində qalmış və ədəbi dilin həcminə müvafiq tarixi də dürüst öyrənilməmişdir” [11, 16]. Qeyd edək ki, bu vəziyyət yalnız Azərbaycan dilçiliyinə aid olmayıb, ümumi lingvistik bir problem olaraq qalmaqdadır. V.V.Vinoqradova görə də “ədəbi dil” və “bədii ədəbiyyatın dili” anlayışları lazımcıca fərqləndirilməmişdir. Bu anlayışların həcmi müxtəlif tarixi dövrlər üçün müəyyənləşdirilməmişdir. Ədəbi dil ilə bədii ədəbiyyatın dili arasındakı qarşılıqlı təsirin tarixi formaları bütün təfərrüatı ilə meydana çıxarılmamışdır [7, 83].

Göründüyü kimi, ədəbi dil məsələsi dilçilikdə düşünüldüyü qədər aydın, mükəmməl izaha malik deyil. SSRİ EA Dilçilik İnstitutunun 1970-ci ildə nəşr etdiyi “Общее языкознание” kitabında ədəbi dil belə izah edilir: “Bu əsərdə *ədəbi dil* deyərkən, öz realizasiyasını şifahi, ya ədəbi növlərdə tapmasından asılı olmayaraq hər hansı bir dilin işlənmiş (düzəldilmiş, hazır şəkllə salınmış – A.A.) forması başa düşülür” [21, 502]. Ümumiyyətlə, ədəbi dildən danışılarkən “işlənmiş forma”, norma, normalaşdırma anlayışları daim ön plana çəkilir.

“*Ədəbi dil seçmə və əvəzetmə əməliyyatı aparmaqla normaya salınmış dildir*” [15, 19]. “*Ədəbi, yaxud ədəbi-yazılı dil*” müxtəlif tarixi dövrlərdə müxtəlif formalarda və növlərdə mövcuddur.

Bu, həmişə bu və ya digər dərəcədə işlənilmiş, qanuniləşdirilmiş, düşünülmüş, işlənmə qaydalarına çox və ya az dərəcədə tabe olan bir dildir” [24, 193]...

Ədəbi dilə verilən izahlardakı norma, işlənmiş forma, qanuniləşdirilmə kimi əməliyyatlar göstərir ki, ədəbi dil müəyyən dərəcədə süni¹ səciyyə daşıyır. Deməli, ədəbi dilə təsir göstərmək, onu dəyişmək mümkündür. Əslində ictimai, mədəni mühitin dəyişməsi ədəbi dilə çox vaxt öz ciddi təsirini göstərir. Bu cəhətdən Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi səciyyəvi misal ola bilər.

Azərbaycan ədəbi dili öz inkişaf tarixində iki böyük dövr keçmişdir: XIII-XVII əsrlərdəki Azərbaycan ədəbi dili və XVIII əsrdən indiyədək mövcud olan Azərbaycan ədəbi dili. Məlum olduğu üzrə, hər iki dövrün ədəbi dili arasında istər leksik, istərsə də fonetik və qrammatik cəhətdən ciddi fərqlər vardır və onlar daha çox dilxarici amillərlə bağlıdır.

Ədəbi dilin, dilin yaşama və işlənmə formalarından biri kimi fərqləndirici əlamətləri vardır. A.V.İsaçenko ədəbi dil üçün aşağıdakı fərqləndirici əlamətlərin vacib olduğunu göstərir: 1) polivalentlik, yəni milli həyatın bütün sferalarına xidmət etmə, 2) normalaşdırılma, 3) kollektivin bütün üzvləri üçün məcburilik və bununla bağlı olaraq dialekt variantlarına yol verilməməsi, 4) üslubi diferensiallıq [19, 505].

Şübhə yoxdur ki, ədəbi dilin bütün fərqləndirici əlamətləri və səciyyəvi cəhətləri onun digər yaşama və işlənmə formaları ilə müqayisəsi zamanı meydana çıxır.

* * *

Ədəbi dil, hər şeydən əvvəl, məhəlli dialektlərlə qarşı-qarşıya durur. Onunla yerli dialekt arasındakı fərqi aydınlaşdırmazdan əvvəl, məhəlli dialekt anlayışını izah etmək lazımdır.

Məhəlli dialekt nədir?

Məlum olduğu üzrə, dil müxtəlif dialekt və şivələr şəklində mövcuddur. Başqa sözlə, dil sosioloji cəhətdən diferensiasiya (bölünmə, ayrılma) hadisəsinə uğradığı kimi, məhəlli cəhətdən də həmin hadisənin təsirinə məruz qalır. Dilin dialektlərə bölünməsi iki cür

¹ Düzəltmə mənasında

olur: 1) eyni mənşə mənsubiyyətinə malik tayfa dilləri vahid xalq dili yarandıqdan sonra öz müstəqilliyini itirir və inkişafını eyni bir dilin müxtəlif dialekt və şivələri kimi davam etdirir; 2) vahid xalq dili müxtəlif dilxarici amillərin təsiri ilə öz müstəqilliyini itirir və müxtəlif dialekt və şivələrə bölünür. Bu yollar bir-biri ilə qarşı-qarşıya dursa da, biri digərini inkar etmir. Belə ki, dialektlərin integrasiyasından (birləşməsindən) sonra yaranan xalq dili, müxtəlif səbəblər üzündən diferensiasiya hadisəsinə uğraya bilər. Yaxud əksinə – diferensiasiya hadisəsi nəticəsində ümumxalq dilindən yaranan dialektlər müxtəlif səbəbdən təzədən ümumxalq dili əsasında birləşə bilər.

Məhəlli dialekt ərazi cəhətdən birləşmiş insan qrupuna xidmət edən dil növü və yaxud dil variantıdır. Məhəlli dialektin özünə-məxsus qrammatik quruluşu və əsas lüğət fondu vardır. Bunlar ümumxalq dilinin qrammatik quruluşu və əsas lüğət fonduna uyğun gələ də bilər, gəlməyə də.

Ədəbi dil ilə məhəlli dialekt arasında ciddi fərqlər vardır. A.S.Çikobava ədəbi dilə aid altı xüsusiyyət göstərir. Ədəbi dil həmin xüsusiyyətlərinə görə məhəlli dialektlərə qarşı durur. Həmin xüsusiyyətlər qısaca olaraq aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Ədəbi dil, bir qayda olaraq, *tək* olur, dialektlər isə həmişə *birdən artıq* olur.

2. “Ədəbi dil müəyyən bir dialektin bazasında yaranır, lakin *bütünlükdə heç bir dialektlə tən gəlmir*” [24, 118].

3. “Ədəbi dil, onun inkişafı dialektlərin inkişafı ilə düz gəlmir, lakin şifahi dialekt nitqi ədəbi dili qidalandıran mənbə kimi xidmət göstərir” [24, 128].

4. Ədəbi dilin zənginləşməsinin nisbətən ikinci dərəcəli, lakin heç də az əhəmiyyəti olmayan mənbəyi onun başqa ədəbi dillərlə olan əlaqəsidir.

5. “Ədəbi dil mədəniyyət məhsuludur, eyni zamanda, *mədəni inkişaf alətidir*. Bu alət öz imkanlarına görə nə qədər zəngin və öz quruluşuna görə nə qədər mükəmməldirsə, öz vəzifəsini bir o qədər yaxşı yerinə yetirə bilər. Bu o deməkdir ki, ədəbi dil, onun inkişafı nəzarətə məruz qalmaya bilməz, normalaşdırılmaya bilməz. Heç kimə dəxli yoxdur ki, hansısa bir kənddə, hansısa bir vilayətin

hansısa bir rayonunda necə danışılar; dialekt nitqi üçün normalar düzəldilmir; onun inkişafı hər hansı bir idarə tərəfindən normalaşdırılmır” [24, 120].

6. “Müvafiq dilin məhəlli dialekti əsasında yaranmış ədəbi dil, bir qayda olaraq, xalqın, millətin ümumi dili kimi xidmət göstərir” [24, 120].

Bu xüsusiyyətlərin hamısı, heç şübhəsiz ki, ədəbi dilə aiddir və onu dialektlərdən kəskin surətdə fərqləndirir.

M.M.Quxman da ədəbi dilə və dialektə məxsus altı fərqləndirici əlamət göstərir. Lakin onun göstərdiyi əlamətlər A.S.Çikobavanın göstərdiyi fərqlərdən seçilir. M.M.Quxman yazır: “Bu formaların (ədəbi dilin və məhəlli dialektin – *A.A.*) qarşı-qarşıya qoyulması onların fərqləndirici əlamətlərinin bütün sistemi ilə məşruttur ki, bu fərqləndirici əlamətlərin də bəziləri əsas və şərtsizdir, digərləri isə aşağıda qeyd ediləcəyi kimi, müəyyən şəraitdə neytrallaşa bilər” [19, 508].

M.M.Quxmanın göstərdiyi fərqləndirici əlamətlər bunlardır:

1. “*Dialekt dil mövcudluğunun ərazicə məhdud formasıdır*” [21, 508].

2. “*Ədəbi dil özünün həyata keçirdiyi ictimai vəzifələrinə görə və bununla da özünün üslubi imkanlarına görə dialektə qarşı qoyulur*” [21, 510].

3. “*Ədəbi dilin və dialektin ünsiyyət sferalarına görə bölünməsi səviyyəsi müəyyən dərəcədə dilin yazılı və şifahi formalarının qarşılıqlı əlaqəsi ilə bağlıdır. Çox vaxt ədəbi dilin yazı ilə üstün əlaqəsi haqqında, ədəbi dillərin inkişafında kitab üslubunun xüsusi rolu haqqında olan müddəa ilə qarşılaşmaq olar*” [21, 514].

4. “*Ədəbi dilin ictimai bazası tarixi kateqoriyadır, bununla belə, məhəlli dialektinki də belədir...*” [21, 516].

5. “*Ədəbi dilin spesifikasiyası, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, müəyyən seçmə və nisbi qanuniləşdirmə ilə bağlı olur. Bu cür seçmə və qanuniləşdirmə nə məhəlli dialektə, nə də məhəlli dialektlə ədəbi dil arasındakı aralıq formalara xasdır*” [21, 520].

6. “*Ədəbi dilin və dialektin qarşılıqlı əlaqəsi, onların yaxınlığı və ayrılığı dərəcəsi ədəbi dil və ünsiyyətin danışq formalarının qarşılıqlı əlaqəsi ilə çarpazlaşır*” [21, 523].

Ədəbi dil ilə məhəlli dialekt arasında göstərilən bu mühüm fərqlər, habelə ədəbi dilə və məhəlli dialektə şamil edilən fərqləndirici əlamətlər əsasında ədəbi dil ilə məhəlli dialekti üç prinsipə görə qarşı-qarşıya qoymaq olar:

1. **Mahiiyyətə:** a) ədəbi dil düzəltmə, məhəlli dialekt təbii; b) ədəbi dil normalaşdırılmış, məhəlli dialekt normalaşdırılmamış; c) ədəbi dil qanuniləşdirilmiş, məhəlli dialekt qanuniləşdirilməmiş; ç) ədəbi dil daha çox subyektiv, məhəlli dialekt isə daha çox obyektiv ünsiyyət formasıdır, dil mövcudluğudur.

2. **Vəzifəyə:** a) ədəbi dil geniş, məhəlli dialekt məhdud; b) ədəbi dil ümumi, məhəlli dialekt xüsusi; c) ədəbi dil çoxşaxəli, məhəlli dialekt təkşaxəli ünsiyyət formasıdır, dil mövcudluğudur.

3. **İnkişaf tempinə görə:** a) ədəbi dil nisbətən dəyişkən, məhəlli dialekt sabit; b) ədəbi dil fəal, məhəlli dialekt neytral; c) ədəbi dil asılı, məhəlli dialekt nisbətən müstəqil ünsiyyət formasıdır, dil mövcudluğudur.

* * *

Ədəbi dil problemi, eyni zamanda, ədəbi dil və milli dil məsələsi ilə möhkəm surətdə bağlıdır.

Məlum olduğu üzrə, ədəbi dildən, məhəlli dialektə və s. fərqli olaraq, milli dil dilin yaşama formalarından deyil. O, tarixi kateqoriya olub, hər bir xalqın tarixində millətin yaranması dövrü ilə bağlıdır. Beləliklə, milli dil, əslində sinxronik aspektdə deyil, diaxronik yöndə oppozisiya təşkil edib qəbilə, tayfa və xalq dillərinə qarşı qoyulur.

Ədəbi dil ilə milli dilin qarşılıqlı əlaqəsi məsələsi də dilçilikdə lazımınca həll olunmamış məsələlər sırasına daxildir. Bəzi dilçilər ədəbi dil ilə milli dil arasında mahiiyyətə heç bir fərq görmür. Məsələn, A.S.Çikobava yazır: "*Bütün milli dillər ədəbi dillərdir. Lakin ədəbi dillərin hamısı milli dil deyil. Rus, ukrayna, belorus, eston, litva, latış, gürcü, Azərbaycan, özbək, qazax, qırğız, türkmən, tacik, moldov, çex, polyak, bolqar, macar, rumın, alman, fransız, ingilis, italyan, ispan, çin, koreya, yapon, ərəb kimi ədəbi dillər və çox-çox başqaları milli dillərdir: "Milli dil" və "ədəbi dil" bu hallarda tən gəlir*" [24, 116]. Deməli, milli dilin mövcud olduğu şəraitdə bu anlayışlar eyniyyət təşkil edir.

Əgər milli dillər hələ yaranmamışdırsa ... "Xalq dilləri də ədəbi dil ola bilər. Məsələn, avar, lak, dargin, ləzgi, tabasaran, qumuq dilləri Dağıstan respublikasında müvafiq xalqların ədəbi dilləridir, lakin hələlik milli dillər deyil: "Ədəbi" və "milli" burada tən gəlmir" [27, 116]. Buradan təbii nəticə çıxır ki, "Ədəbi dil *millət təşəkkül tapanda ümummilli dil olur*" [27, 116].

Bəzi dilçilər "milli dil" və "ədəbi dil" anlayışlarını fərqləndirirlər. Məsələn, V.V.Vinoqradov ədəbi dili milli dilin tərkibinə daxil olan bir anlayış kimi başa düşür. Bunu onun aşağıdakı qeydlərindən aydın görmək olar: "Ədəbi yazılı dil milli dil inkişafının ümumi meyillərinə tabe olaraq, xalq – danışq nitqinin şirələri ilə qidalanaraq, nitq ünsiyyətinin bu və ya digər ehtiyacları üçün ən qiymətli və məqsədəuyğun dialekt vasitələrini özündə toplayaraq, *milli dil daxilində* (kursiv mənimdir – A.A.) özünəməxsus, üslubi cəhətdən diferensiallaşmış, semantik cəhətdən inkişaf etmiş və normalaşdırılmış bir sistem şəklinə düşür" [7, 76]. Deməli, milli dil anlayışı ədəbi dil anlayışından daha genişdir.

Şübhəsiz, bu mülahizə daha doğrudur. Çünki ümumxalq səciyyəsinə malik olan milli dil bütün istifadə sahələrində birdən-birə ədəbi dil normalarına tamamilə cavab verə bilməzdi. Bununla belə, xalq həyatının bütün guşələrinə nüfuz edən milli dil, öz növbəsində, ədəbi dilin inkişafı üçün geniş üfüqlər açır. "Yalnız milli mərhələdə ədəbi dil özünün hələ milli dövrdən əvvəl özüllü qoyulmuş imkanlarını – çoxvalentlik və üslubi rəngarəngliyini, seçmə və nisbi reqlamentasiyasını, fəvqəldialekt səciyyəsinə bütünlüklə həyata keçirir: çoxvalentlik inkişaf edib dilin ünsiyyətin bütün sahələrində işlənməsinə çevrilir, üslubi sistem, artıq danışq ədəbi üslubunu da özündə birləşdirir; seçmə və nisbi reqlamentasiya inkişaf edib məhdud və yenə normalaşdırılmış variantlaşma diapazonu olan kodifikasiya edilmiş normalar sistemi olur, fəvqəldialekt spesifik vahid ərəzi ilə bağlı olmayan ümumi-məcburi forma kəsb edir. Bununla da, milli ədəbi dil ədəbi dilin ən inkişaf etmiş tipidir" [22, 533-534].

Deməli, milli dilin və ədəbi dilin qarşılıqlı əlaqəsinin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, onlar bir-birinin inkişafı üçün zəmin yaradır və müəyyən əlverişli şəraitdə eyniləşir.

Məlum olduğu kimi, yer üzündə ədəbi dillərin hamısının vəziyyəti eyni deyil. Bununla əlaqədar olaraq, son zamanlar ədəbi dillərin tipologiyasını yaratmaq, başqa sözlə, onların müxtəlif tiplərini göstərmək sahəsində təşəbbüslər irəli sürülmüşdür. Bu təşəbbüslərdən M.M.Quxmanın sxemi diqqəti cəlb edir. Aşağıda həmin sxem bütünlüklə verilir:

I. Ünsiyyət sahələrini əhatəyə görə:

A. Maksimum polivalentliyə malik olan ədəbi dillər (rus, fransız, ingilis, gürcü və s. müasir milli dillər)¹;

B. Vəzifə məhdudiyyəti olan ədəbi dillər: a) yalnız yazılı dillər (Qərbin və Şərfin orta əsr dillərinin çoxu, məsələn, Çində venyan, Seylonda sinqolez və s.). Bu öz növbəsində, iki yerə ayrılır: 1) mümkün olan bütün funksional-üslubi müxtəlifliklərlə çıxış edən və yazılı ünsiyyətin yeganə vasitəsi olan yazılı ədəbi dillər (orta əsr Çin və yapon dilləri, klassik ərəb, qədim gürcü və s.); 2) əcnəbi dil şəklində rəqibi olan yazılı ədəbi dillər (orta əsr Qərbi Avropa ədəbi dilləri, qədim rus ədəbi dili, hindi);

b) yalnız şifahi növdə çıxış edən ədəbi dillər (Homer dövründəki yunan ədəbi dili);

c) yazılı və şifahi formaları olan, lakin ünsiyyətin müəyyən sahələrindən çıxarılan ədəbi dillər (İndoneziya dilindən başqa, yerdə qalan İndoneziya dilləri, hindi dilindən başqa, yerdə qalan Hindistan dilləri, Lüksemburq ədəbi dili).

II. Normalaşdırılmış proseslərin vahdətinin və səviyyəsinin səciyyəsinə görə:

A. Vahid standartla malik dillər (rus, ingilis, fransız, gürcü, Azərbaycan və s. tipli müasir milli dillər);

B. Müasir erməni ədəbi dili tipli standartlaşdırılmış variantları olan dillər;

C. Çoxlu standartlaşdırılmamış məhəlli variantları olan dillər (milli dilə qədərki dövrün ədəbi dillərinin çoxu);

Ç. Əsas standartdan başqa, digər millətin ədəbi dili vəzifəsində çox və ya az dərəcədə standartlaşdırılmış variantı olan ədəbi dillər (ingilis, alman, fransız).

III. Məişət-danışq formalarından ayrılma dərəcəsinə görə:

A. Loru və slenq törəmələri də daxil olmaqla məişət-danışq nitqinin müxtəlif tiplərinin birləşdiyi ədəbi-danışq üslubu olan dillər (müasir milli ədəbi dillərin çoxu);

B. Sinqolez dili kimi, məişət-danışq formalarından ayrı düşən yazılı ədəbi dillər;

C. Həm yazılı, həm də şifahi formaları olan, lakin öz norma-sından XVI-XVII əsrlərdəki fransız ədəbi dili kimi məişət-danışq üslublarını kənar edən ədəbi dillər;

D. Danışq nitqinin məhəlli formaları ilə əlaqə saxlayan ədəbi dillər (orta əsr italyan, alman ədəbi dilləri).

4. Nitq mədəniyyəti və onun ictimai əhəmiyyəti.

Nitq mədəniyyətinin yüksəlişində dilçilik nəzəriyyəsinin rolu

Elmi-texniki inqilabın müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsində və yeni insan tərbiyəsi kimi çox mühüm işdə normalaşdırılmış dil quruculuğunun, başqa sözlə, nitq mədəniyyətinin durmadan yüksəldilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Ümumiyyətlə, normalaşdırılmış dil olmadan ziyalı, qabaqcıl millət də, yeni insanın uğurlu tərbiyəsi də, sürətli texniki və mədəni inqilab da yoxdur" [25, 129]. Nitq mədəniyyətinin bu mühüm ictimai əhəmiyyəti bir də onunla bağlıdır ki, dövrümüz ən zəngin məlumatlar dövrüdür və öz xüsusi informasiya vasitələri (qəzet, jurnal, televiziya, radio, internet) olan hər bir xalqın dili həmin məlumatları lazımınca ifadə etmək üçün nisbətən az vaxt ərzində müəyyən leksik, qrammatik və üslubi dəyişmələrə məruz qalır. Daha doğrusu, hər dildə müxtəlif dillərin, habelə həmin dilin öz materialları əsasında yeni sözlər əmələ gəlir, cümlədə sözlərin birləşməsində, sırasında başqalıq nəzərə çarpır, adət edilmiş üslubi normalardan fərqli cümlə quruluşları, söz birləşmələri meydana çıxır. Şübhəsiz, bütün bu məsələlərə düzgün münasibətdə dilçiliyin nitq mədəniyyəti sahəsinin böyük əhəmiyyəti vardır.

Nitq mədəniyyəti nədir?

Nitq mədəniyyəti tətbiqi dilçilik sahəsi olub, hər hansı konkret bir dilin orfoepik, orfoqrafik, leksik, qrammatik, üslubi və s. normalarını müəyyənləşdirən nəzəri axtarışlar və təcrübi tədbirlər kompleksidir.

¹ Azərbaycan milli ədəbi dili də bu qrupa daxildir. – A.A.

Nitq mədəniyyəti sahəsi üçün ən mühüm problem *ədəbi dil norması* anlayışdır.

Bu anlayış haqqında dilçilikdə əsas mülahizə bundan ibarətdir: “Ədəbi norma dil sisteminin kollektiv realizasiyalarının hər hansı bir məcmusudur ki, *cəmiyyətin inkişafının müəyyən mərhələsində cəmiyyət tərəfindən qəbul edilir və onun tərəfindən düzgün və nümunəvi kollektiv realizasiyalar kimi başa düşülür*” [21, 566].

Norma barəsində dilçilikdə başqa fikirlər də vardır. Məsələn, B.N.Qolovinə görə, norma “bir çox variantlardan birinin seçilməsinin möhkəm təlimatıdır, dilin özünün xüsusiyyətləri və onun ictimai tətbiqinin ədəbi ənənələri ilə verilən təlimatdır” [19, 573]. Ədəbi normanın göstərilən anlayışları nitq mədəniyyətinin bütün səviyyələrinə: orfoepik, orfoqrafik, leksik, qrammatik və üslubi normalara aiddir.

Ədəbi normanın iki mühüm əlaməti vardır. Bu əlamətlərdən birinci və mühümü *normativ realizasiyaların sabitliyi və variantlılığıdır*.

Normativ realizasiyaların sabitliyi ədəbi normanın əsas əlaməti və tələbidir. Müxtəlif variantlılıq, şübhəsiz, nitq mədəniyyətinin yüksəlişi işinə mənfi təsir göstərir. Lakin canlı dillərlə möhkəm bağlı olan ədəbi norma, variantlılığı birdən-birə ləğv etməyə qadir deyil. Odur ki, ədəbi normanın əlamətləri sırasında sabitliklə bərabər, variantlılıq xüsusiyyətini də qeyd edirlər.

Variantlılıq müasir ədəbi dillərin hamısına bu və ya digər dərəcədə aiddir. Məsələn, alman ədəbi dil normasına aşağıdakı variant faktları aiddir: bakte~buk “bişmiş”, gezalsen~dezalt “düzlandırılmış”, des Tads des Tags, “gün” yiyəlik halın təkində; am Tage~am Tag, “gündüz”, yönlük halın təkində; blässer~bässer “ağraq” es schaudert mir~mich “qorxuram” [19, 568].

Variantlılıq rus dilində də vardır. Məsələn, тупель~туфли, брызгает~брызжет “**su çiləyir**”; мок~мокнул “**islandı**”; сказав~сказавши “**deyərək**”; ноль~нуль “**sıfır**”; неяршество~неяршливость “**səliqəsizlik**”, иначе~иначи “**başqa cür, başqa sözlə**”; мышление~мышлѐние “**təfəkkür**” [22, 568]. Rus dilində variantlılıq alınma sözlərə, samit qruplarının tələffüzünə, ixtisasa görə qadın qrammatik cinsinin ifadəsinə və s. aiddir [21, 100–155–180].

Ədəbi dil normasının variantlılığı müasir ədəbi dillərdən biri olmaq etibarilə Azərbaycan dilinə də xasdır. Məsələn, Azərbaycan

dilində *müdavim~dinləyici, tərcümə edən~çevirən, aidlik~aidiyyət, vəhşilik~vəhşiyyət, qanunilik~qanuniyyət, qüdsilik~qüdsiyyət, zərurilik~zəruriyyət, insanlıq~insaniyyət, məxsusluq~məxsusiyyət, məhkumluq~məhkumiyyət, məhrumluq~məhrumiyyət, nisbilik~nisbiyyət, rəsmilik~rəsmiyyət, səmimilik~səmimiyyət, ciddiilik~ciddiyyət* və s. derivativ səviyyədə olan variantlılıqdır.

Azərbaycan dilində variantlılıq özünü orfoqrafiya, ədəbi tələffüz və qrammatikada da göstərir.

Ədəbi normanın əlamətlərindən ikincisi, *normativ realizasiyaların diferensiallığıdır*.

Məlum olduğu kimi, “normanın selektiv tərəfi, yəni müxtəlif dil vasitələrinin seçilməsi və paylaşdırılması ədəbi dildə çox mürəkkəb vəziyyətdə nəzərə çarpır: norma ədəbi dilin yalnız zahiri hədudlarını (yəni “düzgün”, ədəbi realizasiyaları “düzgün olmayan”, “qeyri-ədəbi” realizasiyalardan fərqləndirməyi) təyin etmir, düzgün normativ realizasiyalar daxilində müxtəlif qəbildən olan dərəcələri də müəyyənləşdirir” [21, 569].

Deməli, ədəbi normanın sabitliyi və variantlılığı əlaməti düzgün və düzgün olmayan realizasiyalara əsaslanırsa, ədəbi normanın normativ realizasiyaların diferensiallığı əlaməti düzgün realizasiyaların uğurluluq dərəcəsini nəzərdə tutur. Ədəbi normanın bu əlaməti realizasiyaların öz işlənmə sahəsinə görə seçilməsini, yəni üslubi məqamın əsas götürülməsini tələb edir. Məsələn, rus dilində жена~супруга, Azərbaycan dilində *arvad~həyat yoldaşı~zövcə* və s. bu qəbildəndir. Onların normativ realizasiyası hər bir halda vəziyyətlə bağlı olub, situativ səciyyə daşıyır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ədəbi dil norması tarixi kateqoriyadır. Başqa sözlə, zaman keçdikcə normalarda müəyyən dəyişikliklər əmələ gəlir. Dildə normativ dəyişmələr müxtəlif şəkillərdə özünü göstərir. Lakin bunların hamısı mövcud variantların azalması, çoxalması, ədəbi dilin hədudlarından kənara çıxarılması və s. şəkillərdə təzahür edir.

Ədəbi normalarda dəyişmələrin mövcud olması heç də o demək deyildir ki, ədəbi norma sabitləşməyə və möhkəmlənməyə meyil etmir. Əslində, normanın inkişafında həmişə iki meyil: dəyişmə və mühafizə olunma özünü göstərir. “Tarixi planda normaların sabitliyi və davamlılığı cəmiyyətə xidmət edən kommunikativ vasitələrin zəruriliyi və vərəsəliliyi ilə müdafiə edilir.

Ədəbi normaların saxlanması və vərəsəliliyin əsas üsullarına ədəbi dildəki yazının müxtəlif növləri, ədəbi uzusu əks etdirən şifahi ənənə, cürbəcür normativ vəsaitlər – lüğətlər, qrammatikalar, üslubiyyat üzrə dərsliklər və nəhayət, məktəb daxildir” [21, 592].

* * *

Nitq mədəniyyətinin yüksəlişində dilçilik nəzəriyyəsinin müstəsna əhəmiyyəti vardır. Yalnız həqiqi dilçilik nəzəriyyəsi əsasında bu və ya digər konkret bir dilin orfoqrafik, orfoepik, leksik, qrammatik və üslubi normalarını elmi cəhətdən müəyyənləşdirmək olar. Məsələn, müxtəlif dillərin orfoqrafik normalarını nəzərdən keçirək. Məlum olduğu kimi, orfoqrafik normalar heç də yuxarıdan, necə gəldi, kortəbii surətdə müəyyənləşdirilmir. Hər hansı bir dilin orfoqrafiya qaydaları tərtib edilərkən, müəyyən elmi prinsiplərə əsaslanılır və dilin quruluşu həmin prinsiplər əsasında nəzəri dilçilik tərəfindən öyrənilir. Məsələn, orfoqrafiya qaydaları tərtib edilərkən məlum üç prinsipə: fonetik, morfoloji və tarixi-ənənəvi prinsiplərə əsaslanırlar. Bu prinsiplərin mahiyyəti və konkret dil üçün onlardan hansına üstünlük verilməsi məsələsi də, ilk növbədə, nəzəri dilçilik tərəfindən verilir. Məsələn, Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarının tərtibi zamanı fonetik prinsipə ona görə üstünlük verilir ki, dilçilik elmi Azərbaycan dilinin iltisaaqi quruluşlu olması haqda bizə nəzəri əsas verir. Rus dili orfoqrafiya qaydalarının morfoloji prinsipə əsaslanması da beləcə. Dilçilik elmi bu dilin sırf insirafi səciyyəsinə müəyyənləşdirdiyi üçün həmin dilin orfoqrafiya qaydaları mütləq kök və şəkildə ilkin formalarını mühafizə edən morfoloji prinsipə əsaslanmalı idi.

Bu vəziyyət nitq mədəniyyətinin bütün sahələrinə və həmin sahələrin bütün normalarına aiddir.

Nitq mədəniyyəti və dilçilik nəzəriyyəsinin möhkəm əlaqəsi baxımından Azərbaycan dili maraqlıdır.

Məlum olduğu üzrə, 1936-cı ildən 1958-ci ilə qədər Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasında altı dəfə dəyişiklik edilmiş, xüsusən 1936-1940-cı illər arasında hər iki ildən bir yeni orfoqrafiya qaydaları tərtib olunmuşdur. Ə.Əfəndizadə özünün “Düzgün yazı təliminin elmi əsasları” (Bakı, 1975) adlı əsərində bu qeyri-adi vəziyyətin beş səbəbini göstərir. Onlardan biri, əslində, birincisi və ən

mühümü aşağıdakıdır: “Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra orfoqrafiyamızın bir neçə dəfə yenidən işlənilib hazırlanması, ayrı-ayrı dövrlərdə onun bir sıra qaydalarının sabitləşməsi bilməməsi dilçilik elmimizin vəziyyəti ilə də sıx əlaqədar idi.”

Hələ orfoqrafiyamızın yaradılması və onun daha da təkmilləşdirilməsinin ilk dövrlərində dilimizin leksikasını, fonetika və qrammatikasını öyrənmək sahəsində çox az iş görülmüş, ədəbi tələffüz qaydalarının tədqiqi məsələsinə isə heç təşəbbüs belə göstərilməmişdi. Halbuki orfoqrafiyamızda hər bir qaydanın müəyyən elmi əsaslar üzərində qurulmasına, dilimizin xüsusiyyətlərini özündə düzgün əks etdirə bilməsinə nail olmaq üçün buna böyük ehtiyac vardır.

Lakin həmin dövrlərdən başlayaraq, dilçilik elmimizin tədricən inkişaf etməsi, dilimizin qanun-qaydalarını, xüsusiyyətlərini tədqiq etməkdə müəyyən nailiyyətlər qazanması orfoqrafiyamızda olan nöqsanların, zəif cəhətlərin meydana çıxarılıb aradan qaldırılmasına, şübhəsiz, böyük təsir göstərmişdir. Məhz buna görə ki, xüsusən 1940, 1954 və 1958-ci illərdə qəbul olunmuş “Qaydalar”ın istər sistemində, istərsə də izahında elmlilik daha çox hiss olunur” (səh.79-80).

Bu, nitq mədəniyyətinin digər sahələrinə də aiddir. M.Şirəliyev dilimizin orfoepiyası barədə yazır: “...Mədəniyyətimizin inkişafı ilə bir səviyyəyə gəlib çatmışdır ki, artıq orfoepiya qaydalarını vermək günün vacib məsələlərindən biri olmuşdur. Orfoepiya qaydalarının əsaslarını vermək üçün bir sıra işlər görülməlidir:

1) hər şeydən əvvəl, orfoepiyanın əsasları müəyyənləşdirilməli (bu, əsasən Bakıdakı ziyalıların şifahi ədəbi dili olmalıdır);

2) orfoepiya prinsipləri müəyyən edilməli;

3) orfoepiyanın orfoqrafiyaya yaxınlaşan və ayrılan cəhətləri göstərilməli;

4) orfoqrafiyada qəbul edilməyən fonetik hadisələrə (assimilyasiya, dissimilyasiya, proteza və s.) orfoepiyada nə dərəcədə yer verilməli;

5) alınma sözlərin orfoepiyası qaydaya salınmalıdır” [25, 9].

Göründüyü kimi, bu vəzifələrdən çoxunun yerinə yetirilməsi dilçilik nəzəriyyəsinin öhdəsinə düşür.

5. Dilin tarixi və xalqın tarixi. Dilçilik və etnoqrafiya

Dil xalqın malıdır və bu cəhətdən, tamamilə təbii ki, hər bir dil mənsub olduğu xalqın tarixi ilə bağlıdır. Dil elə bir güzgüdür ki, xalqın tarixi bu və ya digər şəkildə öz əksini orada tapır.

Azərbaycan dili və təxminən həmin səviyyədə özbək dili, məlum olduğu üzrə, öz lüğət tərkibləri və sintaktik quruluşlarına görə türk dillərinin bir qismi ilə müqayisədə fərqli mövqə tutur. Həmin dillərdə danışan xalqlar ta qədim zamanlardan İran mənşəli xalqlarla müxtəlif iqtisadi, mədəni, ədəbi əlaqədə olduqlarından, onlara mənsub olan dilin lüğət tərkibinə İran mənşəli çoxlu söz daxil olmuşdur. Həmin dillərdə analitik quruluşlu tabeli mürəkkəb cümlələr də bir sıra türk dilləri ilə müqayisədə olduqca çox inkişaf etmişdir. Azərbaycan və özbək dillərinin bəzi türk dillərindən fərqli mövqeyə malik olması, şübhəsiz, həmin dillərdə danışan xalqların tarixi ilə möhkəm surətdə bağlıdır.

Məlum olduğu üzrə, ingilis dilində çoxlu fransız sözü vardır. Bu da təsadüfi xarakter daşımır. Belə ki, "İngiltərənin normanlar tərəfindən istila edilməsi özü ilə güclü fransız təsiri gətirmişdir. İngilis dili fransız dili ilə uzunmüddətli mübarizədə qələbə çalaraq, onun hesabına leksik alınmalarla çox zənginləşmişdir. İngilis dilinin norman-fransız sözləri ilə zənginləşməsinə, əlbəttə, ingilis dilinin inkişaf qanunları ilə heç cür birbaşa əlaqələndirmək olmaz" [15, 283]. Şübhə yoxdur ki, bu, ingilis dilinin mənsub olduğu xalqın tarixi ilə bağlıdır.

Dilin tarixi və xalqın tarixi problemi bir çox maraqlı məsələləri özündə birləşdirir. Həmin məsələlərdən biri *substrat*, *superstrat* və *adstrat* məsələsidir.

Çarpazlaşma zamanı məğlub olan yerli dilin qələbə çalan gəlmə dildəki izlərinə *substrat* deyilir.

Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələrində substrat əlamətləri müşahidə edilir. Məsələn, Azərbaycan dilinin Zaqatala-Qax şivələrində təsadüf edilən q<k hadisəsi (qomaq "kömək", inaq "inək", qışi "kişi") görünür, Qafqaz dilləri qrupuna daxil olan substrat əlamətidir. Azərbaycan dilinin talış şivələrində (Lənkəran, Astara, Lerik, Masallı) incə / samiti isə İran substratı əlaməti hesab edilə bilər.

Bakı dialektinə aid a>o əvəzlənməsi də güman ki, substrat hadisəsidir. Eyni hadisənin özbək dilində də özünü göstərməsi hər iki hadisənin İran mənşəli substrat təsiri olduğunu söyləməyə haqq verir.

Substratın tamamilə əksinə olan hadisə *superstrat* adlanır. Belə ki, substrat məğlub olan yerli dildirsə, *superstrat* yad ərazidə məğlub olan *gəlmə* dildir. Başqa sözlə, gəlmə dilin yerli dildə izlərinə *superstrat* deyilir. Superstrat rolunda çıxış edən dil yalnız yeni gəlmiş yad mühitdə məğlub olur, öz doğma mühitində isə varlığını saxlayır. Məsələn, Azərbaycan dilində ərəb və fars *superstrat*larının güclü leksik izləri qalmışdır. Norman istilalarının ingilis dilində buraxdığı güclü təsiri də *superstrat* hadisəsinə misal göstərmək olar.

Adstrat hadisəsi yanaşı mövcud olan, qarşılıqlı əlaqələrə və təsirə malik iki dilin bir-birində buraxdıqları izə deyilir. *Adstrat* hadisəsində qalib və məğlub tərəflər olmur. Məsələn, Gürcüstan Respublikası ərazisində Azərbaycan-gürcü, Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan-rus dillərinin bir-birində buraxdıqları izləri *adstrat* kimi izah etmək olar.

Substrat hadisəsi dilçilikdə nisbətən yeni məsələ olub, italyan dilçisi Q.İ. Askolinin adı ilə bağlıdır. Substrat anlayışı dilçilikdə XIX əsrin ikinci yarısından yayılmağa başlamışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, adı çəkilən hadisələr xalqın tarixi ilə qırılmaz surətdə bağlıdır; məsələn, substrat hadisəsi Azərbaycan dilində ona görə asanlıqla müşahidə edilir ki, bilavasitə xalqın tarixi və dilin tarixi ilə bağlıdır. Məlum olduğu kimi, "Azərbaycan tarixi" (I cild, Bakı, 1961) kitabında Azərbaycan dilinin mənşəyi belə izah edilir: "...bir çox başqa xalqların tarixində olmuş hadisə – yerli əhalinin dilinin gəlmələrin dili ilə əvəz olması Azərbaycanda da baş vermişdir. Bir çox müasir Şərqi xalqları öz əcdadlarının danışdıqları dildə danışmırlar. Orta Asiyada xarəzmilər, soqdiyalılar, baktriyalılar və parfiyalıların İran dilləri türk dilləri ilə əvəz olunduğu kimi, Azərbaycanda da yerli dilləri Azərbaycan dili əvəz etmişdi.

Lakin dillərin dəyişməsi heç də yerli əhalinin sıxışdırılması demək deyildir. Buna görə də müasir xalqlar öz ölkələrinin qədim əhalisinin bilavasitə nəsiləri olub, onların mədəni, tarixi və antropoloji xüsusiyyətlərini indiyədək saxlamaqdadırlar. Müasir Azərbaycan əhalisinin fiziki tiplərinin tədqiqi və antropoloji materialın

müqayisəsi ölkənin indiki əhalisinin həm cənub, həm də şimal etnik ünsürlərlə bilavasitə yaxın olmasını təsdiq edir” (səh.189).

Müasir Azərbaycan dilindəki substrat izləri də bu mülahizəni təsdiq etməkdədir.

Azərbaycan dilindəki superstrat izləri də, ilk növbədə Azərbaycan xalqının tarixi ilə bağlıdır. Belə ki, “Azərbaycan tarixi” (I cild, Bakı, 1961) kitabında göstərildiyi kimi, “Azərbaycan dili birdən-birə ədəbi dil ola bilməmişdi. Kargüzarlıqda, elm və ədəbiyyatda ərəb və fars dilləri hakim idi. Fars dilinin təsiri daha qüvvətli idi. Ədəbi əsərlər bu dildə yaradılırdı. O, əsasən, hakim dairələrin dili idi. Azərbaycan əhalisinin çox az qismi bu dili bilirdi” (səh.189).

IX-XII əsrlərdəki Azərbaycan haqqında deyilmiş bu sözlər ərəb və fars superstratının müasir Azərbaycan dilində toxminən minillik bir tarixi olduğunu göstərir.

Lakin xalqın tarixi ilə dilin tarixinin möhkəm əlaqəsi dilin heç də bütün səviyyələrinə aid deyil. Belə ki, tarixin izi daha çox dilin lüğət tərkibində özünü göstərir. Fonetik və qrammatik səviyyələrdə isə bu əlaqə müstəqim səciyyədə olmur. Məsələn, Füzulinin dilində *-ib/ -ib/ -ub/ -üb* formalı nəqli keçmişin birinci şəxsi də var idi: *Nə günah eylədim ki, xar olubam*. Həmin formaya XIX əsrdə Nəbatinin dilində də rast gəlirik: *O günəş arizə heyran olanı zar olubam*. Müasir dilimizdə isə bu forma artıq işlənmir. Həmin formanın göstərilən tarixini xalqın tarixi ilə əlaqələndirmək nə dərəcədə düzgündür? Hətta substrat ünsürləri də, V.İ.Abayevin dediyi kimi, dilə daxil olduğdan sonra onun daxili inkişafının amilinə çevrilir [18, 287]. Bir çox başqa qrammatik formalar və səs dəyişmələrinin də belə xüsusiyyəti var. Dilin qrammatik quruluşunda yaranan yeniliklərin də xalqın tarixi ilə birbaşa əlaqəsi yoxdur. Məsələn, bizim əsrdə Azərbaycan dilində felin indiki zamanı üçün *-m* inkar şəkilçisi kimi sabitləşmişdir: *yazır-yazmır*. Övvəllər bütün zaman formalarında olduğu kimi, indiki zamanda da *-ma/-mə* şəkilçisindən istifadə olunurdu: *yazır-yazmayır*.

İndiki zaman formasının inkarının bu cür dəyişməsini xalqın tarixi ilə əlaqələndirmək olarmı? Əlbəttə, göstərilən qrammatik dəyişmə ilə xalqın tarixi arasında əlaqə axtarmaq əbəsdir.

Deməli, “xalqın tarixi dilin inkişaf qanunlarını yaratmır, onun inkişafına ümumi bir stimül kimi xidmət göstərir. Lakin xalqın tarixi

dilin quruluşu vasitəsilə dildə bəzən qanuna uyğun səciyyə alan konkret yeni hadisələrin yaranmasına yardım edə bilər. Xalq tarixinin hadisələri ilə dilin quruluşunda yeni hadisələrin meydana çıxması arasında hər halda müstəqim uyğunluq ola bilməz: bütün yeni hadisələrin forması, bir qayda olaraq, dilin quruluşu ilə məşruttur” [15, 279].

* * *

Xalqın tarixi kimi, onun həyatı, adət və ənənələri də dildə müəyyən dərəcədə öz əksini tapır. V.Humboldt dili xalq ruhunun sanki xarici təzahürü hesab edirdi. O yazmışdı: “Xalqın dili onun ruhudur və xalqın ruhu onun dilidir – bundan da güclü olan eynilik təsəvvür etmək çətindir” [14, 71].

V.Humboldtun ideyası yeni humboldtçuluqda, xüsusən yeni humboldtçuların başçısı Leo Vaysgerberin əsərlərində inkişaf etdirilir. Onun 1949–1950-ci illərdə ilk nəşri çapdan çıxmış “Alman dilinin qüdrəti haqqında” adlı dördcildlik əsərinin “Alman dilinin dünyagörüşü haqqında” adlanan cildində dil və xalqın əlaqəsi problemi öz geniş izahını tapmışdır.

Dilin mədəniyyətlə, xalq adət və ənənələri ilə, ümumiyyətlə, xalqla əlaqəsinə həsr olunmuş xüsusi dilçilik məktəbi də vardır. Amerika dilçiləri E.Sepir və B.Uorfun adı ilə bağlı olan həmin məktəb şərti olaraq *etnolinqvistika* dilçilik məktəbi adlanır. Etnolinqvistika dil və xalq arasında olan əlaqələri, dilin fəaliyyətində və inkişafında linqvistik və etnik amillərin qarşılıqlı təsirini öyrənir.

Dillərin leksik sisteminin tədqiqi göstərir ki, eyni realiyalar dildə müxtəlif şəkillərdə ifadə oluna bilər. Bu baxımdan, V.A.Zvegin-sevin ingilis, fransız, alman və rus dillərinin materialı əsasında verdiyi bir nümunə maraqlıdır. O yazır ki, “ingilis, alman və fransız dilləri qolun müxtəlif hissələrini (qolun biləkdən aşağı olan hissəsi və biləkdən çiyinə qədər olan hissə) bir-birindən fərqləndirir və müvafiq surətdə onlara müxtəlif adlar verir: ingilis dilində **arm und hand** (*qol* və *əl* – A.A.), fransız dilində **main et bra**, alman dilində **Arm und Hand**, rus dilində isə yalnız bir ümumi söz vardır – *рука*. Bu fərqlərə görə, *носите на руках, идти под руку* rus cümlələri, məsələn, ingilis dilinə, **arm** (*qol* – A.A.) sözünün köməyi ilə tərcümə edilir: **arm in arm** (qolları üstündə aparmaq – A.A.), **Walk arm in**

arm (qol-qola gəzmək – *A.A.*), *из рук в руки, здороваться за руку* cümlələri isə **hand** sözünün köməyi ilə tərcümə edilir: **from hand to hand** (əldən-ələ – *A.A.*), **shake hands** (əl vermək – *A.A.*)” [15, 330].

Əlbəttə, bütün bunlar dilçilik və etnoqrafiya məsələsini dilçiliyin tədqiqat dairəsinə, maraq sahəsinə daxil edir.

Şübhə yoxdur ki, dilin leksik quruluşuna daxil olan söz və ifadələrin bir çoxunu həmin xalqın adət və ənənələrinə bələd olmadan izah etmək çətindir. Məsələn, müxtəlif dillərdə *evlənmək* anlayışının necə ifadə olunduğunu nəzərdən keçirək: Azərbaycan dilində: *arvad almaq, evlənmək*, rus dilində *жениться, вступить в брак*; türk dilində: *evlenmek*, (bir kız) *almak, nikah kiydirmək, dünyə evinə girmək*; türkmən dilində: *ойленmek, аял алмак*; çuvaş dilində: *авлан, машарлан, перлеш*; Qaraçay-balkar dilində *къатын алыргъа, юйле нирге, юйдегили болургъа*; ingilis dilində *to marry*; hindi dilində: *бйахна, вивах* (*бйāх, шāди*) *карна* və s.

Türk dilləri silsiləsinə daxil olan, adət və ənənələri bir-birinə uyğun gələn Azərbaycan, türk, türkmən və Qaraçay-balkar dillərində eyni anlayışı ifadə etmək üçün demək olar ki, eyni dil vasitələri özünü göstərir. Xüsusən, iki mühüm cərgəyə daxil olan leksik vahidlər təxminən eynidir: 1) *arvad almaq*, (bir kız) *almak, аял алмак* və *къатын алыргъа*; 2) *evlənmək, evlenmek, ойленmek*.

Şübhə yoxdur ki, birinci cərgəyə daxil olanlar adı çəkilən xalqların evlənərkən kalım, başlıq və s. şəkillərdə pul vermək [yəni sözün həqiqi mənasında almaq (məsələn, *mağazadan kitab almaq*)] adəti ilə bağlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, birinci cərgəyə daxil olanlar hazırda mənsub olduqları dillərin lüğət tərkibinin passiv fonduna keçmişdir. Çünki *almaq* (rusca *купить*, ingiliscə *to buy*) feli kalım, başlıq almaq adətinin sıradan çıxması ilə dildə öz mövqeyini zəiflətməmişdir.

İkinci cərgəyə daxil olan feillər isə (*evlənmək* və s.) həmin dillərin lüğət tərkibində hazırda geniş surətdə işlənir və *evlənmə* anlayışının *ev* məfhumu ilə bağlı olduğunu aydın surətdə göstərir. Birinci cərgəyə daxil olanlardan fərqli olan vəziyyət çuvaş dilində də müşahidə olunur. Lakin göstərilən dillərdə “evlənmə” anlayışı başqa dil vasitələri ilə ifadə olunur. Məsələn, Azərbaycan dilində *kəbin kəsədmək*, türk dilində *nikah kiydirmək, dünyə evinə girmək*; çuvaş dilində *машарлан* “təyini tapmaq”, *перлеш* “birləşmək” feilləri ilə də ifadə olunur.

Rus dilində həmin anlayışda əsas obyekt kimi **qadın** götürülür: *жениться*; ingilis dilində *evlənmək, birləşmək, uyğunlaşmaq* sözlərinin omonimi olan *to marry* feli ilə ifadə olunur. Hindi dilində isə həmin anlayış “nikah” məfhumu ilə əlaqədardır. Bu hal rus dilində də vardır: *встывать в брак*.

Göründüyü kimi, eyni bir hadisənin müxtəlif dillərdə müxtəlif şəkildə ifadə olunmasını dilçilik yalnız etnoqrafik əsasda izah edə bilər.

Şübhəsiz, bu, yalnız dillərarası hadisə deyil. Eyni bir dilin bəzi leksik faktlarını da yalnız etnoqrafiya əsasında aydınlaşdırmaq olar. Məsələn, Azərbaycan dilində *xörək asmaq, bozbaş asmaq* və s. yemək bişirmək üçün qədim zamanlarda qazanı odun üstündə müəyyən şeylərdən asılmış vəziyyətdə qoymaq adəti ilə bağlı olaraq meydana çıxmışdır. Yalnız köçəriliklə məhdudlaşan bu qayda sonralar ümumxalq dili xüsusiyyəti kəsb etmişdir.

Ad qazanmaq, and içmək, qara ərəb, quyruq doğmaq, dövlət quşu, yerə girəsan, yerində oturtmaq, göz dəymək, səhərin gözü, şər vaxtı və s. kimi ifadələrin konkret tarixi və etnoqrafik izahı vardır. Onlardan biri olan “*Ana torpaq*” ifadəsinin aşağıdakı izahı vardır: “Torpağın, yerin ana hesab edilməsi əkinçilik təsərrüfatının meydana gəldiyi çox qədim dövrlərlə əlaqədardır. Bir çox qədim xalqların əfsanə və əsəirlərində Yer ana (qadın), Göy ata (kişi) kimi, həyatın isə ana torpağın ata göydən hamilə olması nəticəsində yaranmış təsvir edilir. Bu inam ən qədim Misir, Şumer, Babil, Finikiya əfsanələrində özünü göstərir. Habelə qədim hind, İran, Çin əsəirlərində Yer ana (qadın) hesab edilir. Məşhur tarixçi Plutarx yazırdı ki, adamlar Göyə atalıq, Yerə analıq vəzifəsi isnad etmişlər. Yağış sayəsində Yer hamilə olur və məhsul meydana gəlir. Bu fikir Evripid, Virgili tərəfindən də irəli sürülmüşdür.

Zərdüştilikdə Ahuramazda Göy hesab edilir ki, Yer (torpaq) onun anası, od oğlu, su isə qızıdır. Bütün yaranmışların anası torpaqdır...

Ümumiyyətlə, qədim Şərq kosmoqrafik təsəvvürünə görə, o zaman məlum olan yeddi səyyarə ata, məşhur dörd ünsür (od, hava, torpaq, su) isə ana hesab edilirdi” [1, 25-26].

Şübhəsiz, hər bir xalqın dilində onun dünyagörüşü, həyat yolu, tarixi inkişafı bu və ya digər dərəcədə öz inikasını tapır.

1. M.Adilov. Niyə belə deyirik. Bakı, 1973.
2. В.М.Алпатов. Категории вежливости в современном японском языке. М., 1973.
3. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyatı. Bakı, 1970.
4. А.Т.Базиев, М.И.Исаев. Язык и нация. М., 1973.
5. Р.А.Будагов. Проблемы развития языка. М., 1965.
6. Р.А.Будагов. Человек и его язык. М., 1974.
7. В.В.Виноградов. Проблемы литературных языков и закономерностей их образования и развития. М., 1967.
8. Вопросы социальной лингвистики. Л., 1969.
9. Вопросы формирования и развития национальных языков. М., 1960.
10. А.В.Десницкая. Наддиалектные формы устной речи и их роль в истории языка. Л., 1970.
11. Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, 1962.
12. Закономерности развития литературных языков народов СССР в советскую эпоху. Внутроструктурное развитие старописьменных языков. М., 1973.
13. Закономерности развития литературных языков народов СССР в советскую эпоху. Тюркские, финно-угорские и монгольские языки. М., 1969.
14. В.А.Звегинцев. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. Часть II. М., 1965.
15. В.А.Звегинцев. Очерки по общему языкознанию. М., 1962.
16. В.И.Кодухов. Общее языкознание. М., 1974.
17. Nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı, 1969.
18. Норма и социальная дифференциация языка. М., 1969.
19. Общее языкознание (формы существования, функции, история языка). М., 1970.
20. Б.А.Серебрянников. Об относительной самостоятельности развития системы языка. М., 1968.
21. Социально-лингвистические исследования. М., 1976.
22. Ю.С.Степанов. Основы общего языкознания. М., 1975.
23. Теоретические проблемы советского языкознания. М., 1968.
24. А.С.Чикобава. Введение в языкознание. М., 1953.
25. М.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1968.
26. Эмиль Бенвенист. Общая лингвистика. М., 1974.
27. Язык и общество. М., 1968.

1. Dil sistemi və dil quruluşu anlayışları. Dil səviyyələri. Dildə ümumi əlaqələrin tipləri: paradiqmatika və sintaqmatika

Dil sistemi və dil quruluşu anlayışları dilin daxili quruluşu nəzəriyyəsinin mühüm məsələlərindən biri olub, ümumi dilçiliyin hələlik tam həll olunmamış problemlərinə daxildir. Dilin sistem olması dilçilik ənənəsində böyük tarixə malik olsa da, dil quruluşu ilə əlaqədə özünün hamı tərəfindən qəbul olunmuş izahını indiyədək tapmamışdır.

Dil sistemi və dil quruluşu barəsində dilçilikdə nisbətən normativ səciyyə daşıyan bəzi mülahizələri nəzərdən keçirək. Dilçilərin müəyyən qisminə görə "dil sistemi dil vahidlərinin və hissələrinin daxili təşkilidir. Dilin hər bir vahidi sistemə bütövün bir hissəsi kimi daxil olur, o, dil sisteminin digər vahidləri və hissələri ilə bilavasitə və bilvasitə – dil kateqoriyaları vasitəsilə bağlıdır. Dil sistemi mürəkkəb və çoxplanlıdır, bu onun həm quruluşuna, həm də fəaliyyətinə, yəni istifadə olunmasına və inkişafına aiddir" [17, 133]. Həmin dilçilərə görə, "dil sistemi yalnız dildə olan şeylər deyil, eyni zamanda dildə, onun normasında və nitq təzahürlərində mümkün olan şeylərdir. Elə bir dil yoxdur və ola bilməz ki, o özünün bütün imkanlarını həyata keçirmiş olsun, özünün bütün ehtiyatını qurtarmış olsun. Əgər belə olsaydı, dil inkişaf etməyə, təfəkkürün və ünsiyyətin yeni tələbatlarını ödəməyə qabil olmazdı, o, ən vacib ünsiyyət vasitəsi olmaqdan qalardı" [17, 134].

Bəzi dilçilər isə dil sistemi deyərək, "öz hissələri üzərində üstünlük təşkil edən ünsürlərdən və onları bağlayan əlaqələrdən ibarət olan vahid bir bütöv" [38, 228] başa düşürlər.

Dilçilik terminləri lüğətlərində də dil sistemi barədə müəyyən fikirlər vardır. O.S.Axmanovanın lüğətində dil sistemi "dilə sabit (invariant) əlaqələrlə bağlanan ünsürlərinin (vahidlərinin) daxilən mütəşəkkil məcmusu" [2, 412] kimi izah edilir. Başqa bir lüğət – məlumat kitabında dil sistemi "bir-birilə sabit əlaqələrlə bağlanan və daxilən mütəşəkkil vahid bütöv təşkil edən ünsürlərin məcmuyu kimi" [35, 390] başa düşülür.

Dil quruluşu (strukturu) barəsindəki fikirlərdə isə o qədər də böyük fərq nəzərə çarpmır. Dil quruluşunu, adətən, sistemin ünsürləri arasındakı əlaqələrin məcmusu kimi izah edirlər.

Dil sistemi deyərkən, biz dil vahidlərinin bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə yaratdıqları müəşəkkil, vahid bir bütöv, *dil quruluşu* adı altında isə homin vahidlərin qarşılıqlı əlaqələrinin toplusunu başa düşürük.

Sistemin, məntiqi bir kateqoriya kimi, iki növünü göstərmək olar: 1) homogen və 2) geterogen sistemlər. Eynicinsli ünsürlərdən ibarət olan sistemlərə *homogen*, müxtəlifcinsli ünsürlərdən ibarət olan sistemlərə isə *geterogen* sistemlər deyilir.

Dil sistemi müxtəlif cinsli vahidlərdən təşkil olunduğuna görə, geterogen sistemlərdən hesab edilir.

Dil sisteminin müxtəlif cinsli vahidlərdən olması onun sistemlər sistemi olmasına dəlalət edir. Bu isə, dil sisteminin müxtəlif yarım sistemlərə bölündüyünü göstərir. Dil sisteminin yarım sistemlərinə dil *səviyyələri*¹ deyilir.

Dil səviyyələri barədə Y.S.Stepanov yazır: "Səviyyə son illər dilçilikdə ən müxtəlif, çox vaxt bir-birinə zidd mənələrdə işlənən sözlərdən biridir. Əks-sədaları indiyədək eşidilən bir sıra səmərəli mübahisələrdən sonra bu söz, nəhayət, dəqiq termin olmuşdur" [38, 218]. *Dil səviyyəsi* terminini öz son həqiqi mənasını almış termin hesab etmək hələlik çətindir. Belə ki, 1970-ci illərin hətta dərslərlərində və dərş vəsaitlərində onun müxtəlif mənələrdə işlədilməsinə təsadüf olunur. V.M.Koduxovun "*Общее языкознание*" ("Ümumi dilçilik") dərslində *səviyyə* və *yarus* terminləri sinonim kimi işlədilir. Həmin dərslərdə yazılır: "Dilin yarım sistemlərini dil sisteminin (quruluşunun) yarusları da (yaxud səviyyələri də) adlandırırlar" [17, 136].

Göründüyü kimi, səviyyə (yarus) burada dilçiliyin şöbələrinə uyğun gəlir. Y.S.Stepanovun "*Основы общего языкознания*" ("Ümumi dilçiliyin əsasları") adlı dərş vəsaitində isə səviyyə belə izah edilir: "Dil sisteminin müvafiq *eyni adlı vahidi olan* hissəsinə *dil səviyyəsi* deyilir" [38, 218].

Beləliklə, V.İ.Koduxov fonetik-fonoloji, morphem-morfoloji, sintaktik, leksik-semantik yarusları müstəqil bölmələrdə izah edir.

¹ Dil səviyyələrini dilçilikdə dil sisteminin yarusları da adlandırırlar.

Y.S.Stepanov isə yazır: "Beləliklə, nə qədər ki fonem, morphem, söz, söz birləşməsi, cümlə vahidləri vardır, eyniadlı fonem səviyyəsi, morphem səviyyəsi, söz səviyyəsi, söz birləşməsi səviyyəsi, cümlə səviyyəsi də mövcuddur. Nə qədər ki hər hansı bir "stile" vahidi haqqında dilçilik cəhətdən dəqiq danışmaq mümkün deyil, məsələn, "stilistik" səviyyə də yoxdur" [38, 218].

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, dilçilikdə dil səviyyələrini bazisli və bazissiz olmaqla iki növə ayırırlar: öz xüsusi vahidi olanları *bazisli*, öz xüsusi vahidi olmayanları isə *bazissiz* səviyyə adlandırırlar [6, 114-115].

Dil səviyyələrinə belə baxış, onları dilçilik şöbələri anlayışına yaxınlaşdırır ki, bu da bizə daha məntiqi görünür.

* * *

Dilin sistem olması onun vahidlərinin bir-birilə möhkəm əlaqəsinə əsaslanır. Müasir dilçilikdə həmin əlaqələrin iki tipini göstəririlər: *paradiqmatika* və *sintaqmatika*.

Sintaqmatika dil vahidləri arasındakı xətti əlaqədir. Bu əlaqə dil vahidlərinin, bir növ sıralanmasına aiddir. Paradiqmatika isə, *ya-ya* prinsipinə əsaslanan əlaqə olub, müxtəlif oppozisiyalar (qarşı-qarşıya qoyulmalar) əsasında mövcud olur. Bu əlaqələr dilin bütün səviyyələrinə aiddir. Paradiqmatika və sintaqmatika əlaqə tiplərini izah etmək üçün belə sxemdən istifadə oluna bilər:

Sintaqmatika			
Paradiqmatika	1	2	3
	Mən	Üniversitetdə	oxuyuram
	Sən	institutda	oxuyursan
	O	orta məktəbdə	oxuyur
	...	...	...

Burada hər üç sütundakı sözlərin üfüqi xətt üzrə əlaqəsi sintaqmatikaya misal ola bilər. Paradiqmatika isə hər sütundakı sözlərin şaquli xətt üzrə əlaqəsində özünü göstərir. 1-ci sütundakı paradiqma söz qrupları paradiqmasıdır. Başqa sözlə, paradiqmanın üzvləri

müxtəlif şəxs əvəzlilikləridir. 2-ci sütundakı paradiqma da müxtəlif sözlərə və söz birləşməsinə aiddir. Onları birləşdirən yalnız ismin yerlik hal şəkilçisidir. Nəhayət, 3-cü sütundakı paradiqma eyni bir sözün müxtəlif formalarının paradiqmasıdır. Azərbaycan dilində həmin paradiqma zaman və şəxs şəkilçilərinə əsaslanır. Onun birləşməsi *oxumaq* sözünün kök morfemində əsaslanır.

2. Fonologiya. Onun predmeti və vəzifələri.

Fonem. Fonemin tədqiqi tarixi

Fonologiya dil sisteminin bazisli səviyyələrindən birincisidir. O, dilçilik elminin sahələrindən biri olmaq etibarilə dilin fonoloji sistemi ilə məşğul olur. Başqa sözlə, o, nitq səslərini söz və morfemlərin səs cildini fərqləndirən bir vasitə kimi öyrənir, səslərin, səs birləşmələrinin və prosodik vasitələrin semioloji relevantlığını və funksional xüsusiyyətlərini tədqiq edir [2, 499].

Fonologiya struktur dilçilik metodlarını dil hadisələrinə tətbiq edən ilk dilçilik şöbəsidir.

Fonologiyanın vahidi fonemdir. *Fonem* dilin ən kiçik vahidi olub, müəyyən fərqləndirici əlamətlər məcmuyudur. O, söz və morfemlərin səs cildini fərqləndirməyə xidmət edir. Fonem dilə seqment, fonem və superseqment şəklində təzahür edir. Birinciye lingvistik vəzifəli səslər (saitlər və samitlər), ikinciye isə vurğu, intonasiya kimi fonoloji vahidlər daxildir.

Müasir dövrün dilçiliyində geniş şəkildə işləndiyinə baxmayaraq, fonem yenə də mübahisəli olan mühüm problemlərdən biridir. Təxminən yarım əsrlik tədqiqat tarixinə malik olsa da, bu problem istər bizdə, istərsə də xaricdə dilçilərin diqqət mərkəzində durmuş, saysız-hesabsız tədqiqatların mövzusu olmuşdur. Dilçiliyin yeni tədqiqat üsulu kimi meydana çıxan və artıq qısa, lakin zəngin bir inkişaf yolu keçən strukturalizm, birinci növbədə, məhz fonem nəzəriyyəsi əsasında formalaşmış və öz tədqiqat metodlarını dilçiliyin başqa sahələrinə də tətbiq etməyə başlamışdır. Müasir dövrdə istər Praqa funksional dilçiliyi, istər Danimarka qlossematikası, istərsə də Amerika deskriptiv dilçiliyi formalarında təzahür edən strukturalizmdə, istərsə də böyük inkişaf yoluna malik olan və

dillərin tədqiqində böyük müvəffəqiyyətlər qazanmış ənənəvi dilçilikdə fonem öz layiqli yerini tutan mühüm məsələlərdən biridir.

Fonem nəzəriyyəsi qısa tarixə malik olduğuna görə, müxtəlif illər ərzində müxtəlif şəkildə izah olunmuş və hal-hazırda nəinki müxtəlif xalqların dilçiliyində, hər hansı bir milli dilçilikdə, hətta eyni bir dilin mütəxəssislərinin, eyni bir dilçiliyin müxtəlif nümayəndələrinin əsərlərində də müxtəlif şəkillərdə izah olunmaqdadır. Aydın ki, bu vəziyyətdə fonem problemini ümumiləşdirmək və qeyd olunan fikirlərə əsasən onun izahını vermək imkan xaricdədir və çətin ki, buna ehtiyac da var. Buna görə də bu hissədə fonem haqqında olan fikirlərin ümumi xülasəsi veriləcəkdir.

* * *

Fonem probleminin tarixi rus dilçisi İ.A.Boduen de Kurtenedən başlayır. İndi işlənən mənada fonem məsələsini ilk dəfə o, dilçiliyə gətirmiş və onun ilk izahını vermişdir. Boduen fonemi ilk dəfə etimoloji-morfoloji bir hadisə kimi izah etmişdir ki, bu fikir də onun şagirdi N.V.Kruşevski (1851-1887) tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. "Morfeimin komponentləri kimi fonemin bir fonemdə "səs haqqında ümumi anlayışda" birləşən səslərin çoxcəhətliliyinin, fonemlərin dəyişmələri (divergensiya) və əvəzlənmələrinin (alternasiyanın) əsas məsələləri bu alimlər (xüsusən Boduen de Kurtene) tərəfindən işlənmişdir. Boduenin psixoloji izahatının qəbul oluna bilməməsinə baxmayaraq, onun lingvistik təhlilləri fonologiyanın möhkəm bünövrəsini qoymuşdur" [33, 210].

Məlum olduğu üzrə, Boduenin fonem haqqındakı fikri sabit olmamışdır. Əvvəlcə fonemə etimoloji-morfoloji hadisə kimi baxan görkəmli alim sonralar psixoloji mövqeyə keçmiş və fonem məsələsini məhz bu mövqedən izah etmişdir. Fonemin ilk tədqiqatçısı Boduen 1917-ci ildə çap olunmuş "Введение в языкознание" ("Dilçiliyə giriş") adlı əsərində yazmışdır: "Biz psixikamızda mövcud olan səsənin anlayışını, yəni tələffüz əməlinin eyni zamanlı mürəkkəb kompleksini və bundan alınan təəssüratı fonem adlandıracağıq".

Boduen de Kurteneinin fonem haqqında söylədiyi bu fikirlər sonralar müxtəlif şəkildə inkişaf etdirilmiş, onun qoyduğu təməl daşları üzərində bir-birindən fərqli xüsusiyyətləri olan, əgər belə demək

mümkünsə, binalar – fonologiya məktəbləri yaranmışdır. Onları izah etmək üçün yalnız praktik cəhətdən asan olsun deyə, rus dilçiliyində və xarici dilçilikdə fonem haqqında olan daha mühüm fikirlərin ümumi xülasəsi ayrı-ayrılıqda veriləcəkdir.

Fonem nəzəriyyəsinin həllində rus dilçiliyinin xidmətləri vardır. Rus dilçiləri fonemi danışq səsi ilə dialektik vəhdətdə götürmüş və bütün tədqiqatlarını bu istiqamətdə aparmışlar. Fonemin danışq səsinə ayrı izah olunması, beləliklə, onun maddi əsasdan məhrum edilməsi zəminində meydana çıxan idealist fikirlər, habelə fonemi “səslər ailəsi” hesab edən materialist mülahizələr rus dilçiliyində qəbul olunmamış, fonemi öz maddi qabığından ayırmağa doğru yönəldilən müddəalar rədd edilmişdir. Fonem məsələsi özünün yeganə düzgün metodoloji təhlilini, sözün əsil mənasında, rus dilçiliyində tapmışdır.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, rus dilçiliyində fonem haqqında olan fikirlərin heç də hamısı bir düz xətt boyunca getməmişdir. Fonem, ümumi məsələlərdən konkret linqvistik məsələlərə getdikcə, müxtəlif izahlara məruz qalmış və beləliklə, fonem haqqında müxtəlif təlimlər meydana çıxmışdır. Rus dilçiliyində fonem problemi haqqında olan müxtəlif fikirləri, əsasən iki “məktəb”:

Leninqrad və Moskva “məktəblərinə” daxil olan dilçilər təmsil edirlər. M.İ.Matuseviçin fikrinə görə, həmin məktəbə daxil olan fonoloqların mülahizələri ona görə bir-birindən fərqlənir ki, “Leninqrad dilçiləri, başda akad. L.V.Şerba olmaqla, Boduenin son dövrdəki baxışlarından, onun fonemin sırf psixoloji izahını rədd edərək və materialist plana keçirərək, çıxış edirlər” [24, 12]. Yəni də, onun fikrincə, “Moskva fonoloji məktəbi” fonemin izahında, əsasən, morfoloji mülahizələri əsas götürür və Boduenin ilk dövrdəki baxışlarına əsaslanır. Leninqrad fonetistləri Moskva fonoloqları ilə olan fikir ixtilaflarının səbəbini bunda görürlər.

“Moskva fonoloji məktəbinə” daxil olan R.İ.Avanesov isə həmin fikir fərqlərinin səbəbini daha konkret izah edir. O göstərir ki, “empirizm, tədqiqatın nəzəri zəmininin aydınlaşdırılmaması bu məsələdə olan fikirlərin müxtəlifliyinin və ziddiyyətli olmasının, çətin ki, əsas səbəbi olsun. Məhz problem nəzəri cəhətdən işlənmədiyinə görə fonem anlayışını müəyyənləşdirərkən, bir qisim dilçilər kor-təbii surətdə sözdən və hətta söz-formadan, digərləri isə morfeimdən

çıxış etmişlər. Bir tərəfdən akad. L.V.Şerba və onun şagirdləri (L.R.Zinder, M.İ.Matuseviç), digər tərəfdən Moskva fonoloqları (N.F.Yakovlev, P.S.Kuznetsov, A.A.Reformatski, V.N.Sidorov və bu kitabın müəllifi) (yeni R.İ.Avanesov – A.A.) arasında uzun sürən mübahisələr buna əsaslanırdı. Bununla əlaqədar olaraq, fonem anlayışının həcmnin izahı, fonemin sözə, onun formalarına münasibəti fonem sisteminin özünün izahı və onun dilin strukturunda yeni məsələyə bu və ya digər cəhətdən yanaşmadan asılıdır” [1, 36].

Məsələnin tarixi nöqteyi-nəzərindən fonem nəzəriyyəsi rus dilçiliyində geniş şəkildə Leninqrad fonoloqları, xüsusən akad. L.V.Şerba və onun şagirdləri L.R.Zinder və M.İ.Matuseviç tərəfindən işlənmişdir. Bir elm sahəsi kimi struktural fonologiyanın banilərindən biri və yaxud banisi N.S.Trubetskoy Boduen de Kurtenenin xidmətlərindən qısaca bəhs etdikdən sonra yazır ki, “onun (Boduenin – A.A.) şagirdləri içərisində dilin səs cəhəti haqqında öz müəllimlərinin idcəalarının dərinləşdirilməsi və yayılması işində böyük xidmətlər etmiş L.V.Şerbanı və Y.D.Polivanovu xüsusilə qeyd etmək lazımdır” [43, 11].

Doğrudan da, fonem probleminin izahında L.V.Şerbanın göstərdiyi xidmət nəinki onun həmfikirləri, hətta əksər hallarda onun əleyhdarı olan dilçilər tərəfindən də etiraf edilir.

L.V.Şerbanın fonem haqqındakı fikirlərinin konkret təhlilinə keçməzdən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, fonemin mənağa malik olmasından, mənalı fərqləndirə bilməsindən dilçilikdə ilk dəfə o danışmış və beləliklə, fonem haqqında elmin inkişaf tarixində irəliyə doğru böyük bir addım atılmışdır [1, 14]. Şerbanın qeyd olunan fikri tam mənası ilə doğru və yaxud ən azı dəqiq olmasa da, fonemin dil vahidi kimi müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynamışdır.

Fonem məsələsində L.V.Şerbanın mövcud fikirlərini təhlil edərkən, onun fonem haqqındakı mülahizələrinin həmişə bir cür olmadığını da qeyd etmək lazımdır. O, ilk əsərlərində fonemə daha çox psixoloji cəhətdən yanaşmış, sonralar isə onların daha çox linqvistik izahını vermişdir.

Akad. L.V.Şerbanın fonem haqqında olan son fikirləri onun məşhur “Fransız dilinin fonetikasi” kitabında öz əksini tapmışdır. O həmin əsərinin 16-cı paragrafında fonem məsələsindən bəhs edərək yazır: “Beləliklə, biz görürük ki, canlı danışqda bizim, adətən,

düşündüyümüzdən xeyli artıq miqdarda cürbəcür səslər tələffüz olunur ki, bunlar da hər bir müəyyən dildə sözləri və onların formalarını fərqləndirmək qabiliyyətinə malik olan, yəni insan ünsiyyəti məqsədlərinə xidmət edən, nisbətən böyük olmayan səs tiplərinə birləşir. Ayrı-ayrı *danışq səsləri* haqqında danışarkən, elə bu səs tipləri nəzərdə tutulur. Biz onları fonem adlandıracağıq” [45, 18].

L.V.Şerba özünəməxsus bu sadə cümlələrinə fonem haqqında, demək olar ki, son sözlərini söyləmişdir. Görkəmli fonetistin bu fikri ilə razılaşmamaq mümkün deyildir. Lakin burada bir məsələni dəqiqləşdirmək lazımdır. O da bundan ibarətdir ki, fonem heç də sözləri və onların formalarını fərqləndirməyə, bir-birindən ayırmağa xidmət etmir. O, sözün əsil mənasında, sözlərin və onların formalarının səs cildini dəyişdirir. Beləliklə, fonem sözlərin mənasının və formasının dəyişməsində bilavasitə deyil, bilvasitə, yəni dolayısi ilə iştirak edir.

Görkəmli fonetist fonem məsələsini göstərilən şəkildə aydınlaşdırdıqdan sonra həmin əsərində onun çalarlıqlarını izah etmişdir. *Onun fikrincə, fonemin reallaşdığı qeyri-tipik olan müxtəlif səslər onun çalarlıqlarıdır.*

Bu fikri də, əsasən düzgün hesab etmək olar. Lakin həmin izahda “reallaşmaq” sözü, əslində doğru deyildir. Belə ki, fonem ayrı-ayrı çalarlıqlarda (daha doğrusu, variantlarda) heç də reallaşmır. Məsələnin belə qoyuluşu fonemin reallığını inkar etmək demək olardı. Əslində, fonem əsil variantlarında mövcud olur, yaşayır. Göstərilən cəhət L.V.Şerbanın şagirdlərindən M.İ.Matuseviç tərəfindən də qeyd edilmişdir.

L.V.Şerbanın fonem çalarlıqları və onların xüsusiyyətləri haqqında olan mülahizəsi maraqlı olduğundan onu eyni ilə verməyi lazım bilirik: “Bir fonemin çalarlıqları içərisində, adətən, həmin fonem üçün müxtəlif səbəblərə görə biri daha tipik olur: o ayrıca şəkildə tələffüz olunur və məhz yalnız təkcə o bizim tərəfimizdən danışq ünsürü kimi dərk edilir. Yerdə qalan bütün digər çalarlıqlar isə normal surətdə bizim tərəfimizdən həmin tipik çalarlıqdan fərqli şəkildə dərk edilmir və onları eşitməyi öyrənmək üçün qulağın xüsusi *fonetik* təlim edilməsi lazımdır. Sadə olsun deyə, həmin tipik çalarlıq fonem adlandırılacaq və ancaq nə üçün isə bu, vacib olduqda həmin anlayışlar fərqləndiriləcəkdir” [45, 18].

Əlbəttə, nəticə etibarilə L.V.Şerbanın doğru olan bu fikirlərində hələ psixologizm əlamətləri qalmışdır və bundan başqa, həmin izahda subyektiv realizmin təsiri bəlkə də, görkəmli fonetistin istəyi xilafına mövcuddur.

Lakin bizə belə gəlir ki, L.V.Şerba fonem haqqında, onun çalarlıqları haqqında bütün mülahizələrində heç də metodoloji nöqteyi-nəzərdən subyektiv idealist olmamışdır. Qeyd olunan subyektiv idealist izahatlar, mülahizələr isə xüsusi hallar idi və onun ümumi fonem konsepsiyasında istisnalıqlar təşkil edirdi. Bəlkə də göstərilən cəhət metodik xarakter daşıyırdı və dərsliyin üslubundan irəli gəlirdi. Belə ki, elə həmin hissədə qeyri-tipik olan çalarlıqlardan bəhs edərkən, L.V.Şerba artıq “dərkedilmə” məsələsindən danışmır, onların müxtəlif obyektiv səbəblərdən irəli gəldiyini söyləyir. Məsələn, o həmin hissədə qeyri-tipik çalarlıqlardan bəhs edərək yazır ki, bütün yerdə qalan çalarlıqlar, istisnasız olaraq, hər hansı xüsusi amillərin təsirindən asılı surətdə meydana çıxır; bu amillərin təsirinin məhv edilməsi ilə bütün bu çalarlıqlar tipik çalarlıq ilə birləşməyə doğru yönəlir.

Göründüyü kimi, burada artıq nə lüzumsuz psixologizm, nə də ki, subyektiv idealizm vardır. Burada artıq onların dərk edilməsi dərəcələrindən deyil, obyektiv şəkildə dilin özündən, sözlərin və onların formasının fonetik quruluşundan danışılır. Həmin izahatı materialist şərh kimi qəbul etməmək mümkün deyildir.

Akad. L.V.Şerbanın çalarlıqların linqvistik vəzifələri haqqında dediyi mülahizələri xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Belə bir lüzumiyyət isə onunla əlaqədardır ki, irəlidə görəcəyimiz kimi, L.V.Şerbanın həmin fikri nəinki onun əleyhdarları tərəfindən qəbul edilmir (hərçənd bunu qəti surətdə qeyd etmək tam mənası ilə doğru olmaya da bilər), hətta öz şagirdlərinin bəziləri tərəfindən unudulmuşdur və yaxud onların iddia etdikləri kimi desək, dəqiqləşdirilib inkişaf etdirilmişdir. Akad. L.V.Şerba çalarlıqların fonematik rolundan bəhs edərkən, çox haqlı olaraq demişdir: “Söz yaradıcılığında, morfologiya və sintaksisdə, həmçinin lüğətdə çalarlıqlar heç bir rol oynamır: buna görə də ana dilində biz onlar haqqında hətta heç bir şey bilməyə bilərik, çünki onlar bizim məxrəc vərdişlərimizin gücü ilə tipik çalarlıqlarla əvəzlənir” [45, 19].

Ümumiyyətlə, L.V.Şerbanın fonem nəzəriyyəsinin tarixi nöqtəyi-nəzərdən ciddi faydası vardır. Onun fonem haqqında olan fikirləri öz dövrü üçün böyük əhəmiyyətə malik olmuş, fonem nəzəriyyəsinin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

L.V.Şerbanın fonem haqqındakı nəzəriyyəsi onun şagirdləri tərəfindən indi də inkişaf etdirilməkdədir. L.V.Şerbanın şagirdlərindən L.R.Zinder bir çox məsələlərin izahında öz müəllimindən fərqli yolla getməyə məcbur olmuşdur. Bu cəhətdən onun “Ümumi fonetika” kitabının müqəddiməsində yazdığı aşağıdakı sözlər çox maraqlıdır: “Öz qarşısına qoyduğu vəzifəni yerinə yetirməyə başlayarkən, müəllif – akad. L.V.Şerbanın şagirdi və əməkdaşı çoxdan nəzərdə tutduğu ümumi fonetikaya aid kitabı yazmağa müyəssər olmayan öz müəlliminin yalnız ümumfonetika baxışlarını izah etməyi nəzərdə tutmuşdu. Lakin iş prosesində göründü ki, bir sıra hallarda bu baxışlar inkişaf etdirilməyə və dəqiqləşdirilməyə möhtacdır. Bundan başqa, ən yeni tədqiqatların, o cümlədən bu əsərin müəllifinin tədqiqatının faktları L.V.Şerbanın qarşısında durmayan bir çox yeni məsələlər qaldırır. Beləliklə, müəllif izahın sistemliyinə, tamlığına səy etdiyindən əvvəlki niyyəti ilə müqayisədə kitabın çərçivəsini xeyli genişləndirməli idi. Bütün bu hallarda müəllif Şerbanın ideyalarından çıxış etmiş, bu və ya digər məsələni Şerbanın həll edəcəyi tərzdə həll etməyə çalışmışdır” [11, 3].

Qeyd etmək lazımdır ki, L.R.Zinder öz qarşısına qoyduğu bu vəzifənin öhdəsindən müvəffəqiyyətlə gəlmişdir. O, fonem haqqında öz müəlliminin baxışlarına əsaslanan mülahizələrini həmin kitabında “Nitq axınının səslərə bölünməsi”, “Fonemlər və çalarlıqlar”, “Fonemin reallığı”, “Fonemin sərhədi və fonem sırası” yarımbaşlıqları əsasında izah etmişdir.

L.R.Zinderin fonem və onun çalarlıqları haqqında olan fikri öz əhatəliliyi ilə diqqəti daha çox cəlb edir. Bizcə, o, fonemin səslərlə ifadəsindəki çoxcəhətliyin səbəbini (birincisi, onun müxtəlif fonetik şəraitdə işlənməsi; ikincisi, danışanların fərdi xüsusiyyətləri; üçüncüsü, eyni fonetik mövqedə və eyni sözdə müxtəlif şəkildə tələffüz edilməsi faktı) doğru göstərir. Bunlardan yalnız birinci səbəbin nəticəsində meydana gələn səs müxtəlifliklərini çalarlıq hesab etmək olar. L.R.Zinderin çalarlıqların növləri haqqındakı fikirlərində də diqqəti cəlb edən cəhətlər vardır. O yazır: “Məcburi çalarlıqlar üç növdə ola bilər: bir tərəfdən onlar fonemin vurğu,

hecanın xarakteri, melodika və s.-yə münasibətdə bu və ya digər vəziyyətdən asılı olur. Belə çalarlıqlar *mövqe* çalarlıqları adlandırıla bilər. Digər tərəfdən, məcburi çalarlıqlar müəyyən fonemin müxtəlif başqa fonemlərlə birləşməsindən asılı ola bilər... Müxtəlif fonemlərin qonşuluğu ilə şərtləndirilmiş belə fonem çalarlıqlarını *kombinator* çalarlıqlar adlandırmaq olar” [11, 43].

Fonemin məcburi çalarlıqlarının iki növünü göstərdikdən sonra L.R.Zinder onun üçüncü növündən bəhs etmişdir ki, bu da tələffüzün müxtəlif üslubları və habelə nitqin emosional məzmunu ilə şərtləndirilmiş növ kimi izah edilmişdir. Bu növ (üçüncü) linqvistik növ deyildir və insan səsinin müxtəlif tembrə malik olmasından asılı olaraq meydana çıxan çalarlıqlar kimi bir şeydir ki, onu fonetikanın mövzusunə daxil etmək olmaz. Lakin nə üçün çalarlıqların (həm linqvistik, həm də qeyri-linqvistik xarakterli çalarlıqların) nisbətən geniş izahını vermiş L.R.Zinder bunu fonemin digər çalarlıqları ilə bir sırada qoymuşdur? Bu sualın cavabının mahiyyəti L.P.Zinderin fonemin sərhədi və fonem sırası məsələsi barəsindəki fikrində öz izahını tapdığı üçün bu haqda məhz həmin məsələdən danışarkən izahat verməyi daha məqsəduyğun hesab edirik.

L.R.Zinderin fonem çalarlıqları haqqında olan fikirlərində, bizcə, doğru olmayan cəhətlərdən biri də fonemin öz əsas çalarlığı ilə eyni olub-olmaması haqqındakı mülahizəsidir. Bu məsələdən bəhs edərkən o yazır: “Əsas çalarlığın fonem ilə eyniləşdirilməsinin qeyri-mümkünlüyü öz-özünə aydındır. Hər bir çalarlıq, hər bir danışığ səsi hər hansı bir fonemin “nümayəndəsidir”, çünki nitqdə təsadüf edilən hər bir səs müəyyən bir sözün səs simasının mühafizə edilməsi üçün vacibdir. Dildə “iki kateqoriyaya mənsub səslər yoxdur” [9, 46]. Bu ümumi qeyddən sonra L.R.Zinder misal göstərir, nəhayət öz dediklərinə yekun vuraraq yazır: “Beləliklə, bu və ya digər fonemin yaşama forması olmayan səslər yoxdur, lakin fonematik olmayan səs fərqləri vardır” [11, 47]. Bu fikir ilk baxışda doğru görünə bilər, əslində, düzgün hesab edilə bilməz. Söz yox ki, hər bir səs fonemin yaşama formasıdır. Lakin bu “yaşama forması” olmaq vəzifəsini yerinə yetirən səslərin əhəmiyyəti və fonemin mövcud olmasındakı rolu heç də eyni deyildir. Məsələn, Azərbaycan dilində “d” foneminin *d'*, *d''*, *>*, *<*, *t* və s. kimi çalarlıqları vardır. Əlbəttə, [d] fonemindən, onun bu beş təzahür formasının fonemə münasibətindən danışarkən [d] əsas götürülməli və o, [d] fonemi-

nin fizioloji akustik ekvivalenti hesab edilməlidir. Çünki [d] fonemi məhz “d” danışiq səsi əsasında müəyyənləşdirilmişdir. Əgər yuxarıda göstərilən beş çalarlığın beşi də fonemə münasibətdə eyni mövqe tutsaydı, o zaman heç də “d” fonemindən danışmağa əsas olmazdı. O zaman bu çalarlıqların linqvistik ekvivalenti [d] deyil, beş təzahür formasına malik “x” fonemi olardı. Bundan başqa, məsələn, [d] foneminin əsasında [d] danışiq səsinin durduğunu, daha dəqiq demiş olsaq, [d] fonemi ilə [d] danışiq səsinin, yəni onun əsas çalarlığının yaxın əlaqəsini bir də bununla sübut etmək olar ki, yerdə qalan bütün çalarlıqların nüvəsini [d] səsi təşkil edir. Burada çalarlıq şəklində çıxış edən dodaqlanma və incələşmə, səs tellərinin az iştirak etməsi, heç iştirak etməməsidir.

L.R.Zinderin öz kitabında fonem çalarlıqlarının linqvistik mənaya malik olmaları haqqındakı fikri də mübahisəli hesab edilə bilər. Həmin məsələdən bəhs edərkən alim yazır: “Belə bir fikrin də böyük səhv olduğunu etiraf etmək lazım gəlir ki, guya fonem çalarlıqları heç bir linqvistik mənaya malik deyildir” [11, 47]. L.R.Zinder öz müddəasını belə əsaslandırır ki, birincisi, “məcburi çalarlıqlar gələcək fonematik fərqlərin, gələcək müstəqil fonemlərin rüşeymləridir” [11, 47-48]. Burada azı iki cəhət yuxarıdakı mülahizələrin sübutuna mane olur. Hər şeydən əvvəl, məcburi çalarlıqların gələcəkdə müstəqil fonemə çevrilib-çevrilməyəcəyi hələ şübhə altındadır. Məsələn, türk dillərində “d” foneminin “D” çalarlığı yazı materiallarına görə min ildən artıqdır ki, mövcuddur. Onun müstəqil fonemə çevriləcəyi haqqında isə hələ də heç bir şey müşahidə olunmur. Digər tərəfdən, onların qeyri-müəyyən bir gələcəkdə müstəqil fonemlərə çevrilməsi dilin bugünkü vəziyyəti üçün əsas ola bilməz.

L.P.Zinder fonem çalarlıqlarının linqvistik mənaya malik olduğunu bir də bununla əsaslandırır: “...tamamilə aydındır ki, sözlər bir sıra fonetik vahidlərdən quraşdırılmış kimi deyil, mənə və səslənmənin vəhdətdə ifadə olunmuş bütöv vahidləri kimi dərk edilir. Beləliklə, sözlər öz ümumi simalarına görə fərqlənir ki, bu da onlarda ifadə olunmuş fonem çalarlıqlarının bütün fonetik xüsusiyyətlərindən asılı olur” [11, 48]. Müəllif bu fikrini əcnəbilər tərəfindən rus sözləri tələffüz edilərkən meydana çıxan fonetik xüsusiyyətlər və bunlardan doğan linqvistik momentlərlə izah edir.

Nəhayət, L.R.Zinderin fonemin sərhədi və fonem sırası haqqında olan mülahizələri də maraqlıdır. O, bir fonemin öz fonetik

mövqeyindən asılı olaraq, başqa səsə keçməsinə fonetik hadisə kimi deyil, fonematik hadisə kimi izah edir; başqa sözlə, onun yalnız necə səslənməsinə əsaslanır [11, 56-59].

Leninqrad fonoloji məktəbinin nümayəndəsi M.İ.Matuseviçin fonem haqqındakı mülahizələri həmin məktəb üçün daha səciyyəvidir. M.İ.Matuseviç fonem haqqında öz fikirlərini daha yığcam şəkildə ifadə edərək yazır: “Beləliklə, fonem müəyyən bir dilin tarixən əmələ gəlmiş, müstəqil mənaya malik olmaq və həmin dildə sözləri və onların formalarını fərqləndirmək qabiliyyətinə malik olan ən kiçik səs tipidir; fonem dildə bir sıra çalarlıqlarda, yəni bu və ya digər dərəcədə öz müxtəlif fonetik vəziyyətindən asılı olan səslərdə mövcuddur” [24, 17]. Göründüyü kimi, M.İ.Matuseviç fonemin o qabiliyyətindən danışır ki, bu, rus dilçiliyində nəinki Moskva fonoloqları, onlara rəğbət bəsləyənlər, hətta, M.İ.Matuseviçin daxil olduğu məktəbin hazırda daha çox fəaliyyət göstərən nümayəndəsi L.R.Zinder tərəfindən də qəbul edilmir. M.İ.Matuseviç fonemin müəyyənləşdirilməsi məsələsində belə sol mövqe tutmasına baxmayaraq, fonemlə onun çalarlıqları arasında olan əlaqəni izah etmək sahəsində başqa yolla gedir və L.R.Zinderin fonem çalarlıqlarının linqvistik mənaya malik olması haqqındakı fikirlərindən fərqli olan və bizcə, daha düzgün mülahizələr irəli sürür. M.İ.Matuseviçin fikrincə, “onların (yəni fonem çalarlıqlarının – A.A.) heç biri sözün mənasının fərqləndirilməsinin əsas amili ola bilməz” [24, 15].

Fonem probleminin rus dilçiliyində həllində Moskva fonoloji məktəbinin böyük rolu olmuşdur. Bu məktəbin nümayəndələrini birləşdirən cəhət, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, fonem məsələsinin izahında onların morfemdən çıxış etmələri – başqa sözlə, dilin mühüm vahidlərindən biri olan fonem məsələsində morfemə əsaslanmalarıdır.

Moskva fonoloji məktəbinin, fikrimizcə, daha düzgün olan fonem konsepsiyası öz əksini birinci növbədə, A.A.Reformatskinin, P.S.Kuznetsovun və sonralar Moskva fonoloqlarından müəyyən dərəcədə ayrılan R.İ.Avanesovun əsərlərində tapmışdır.

A.A.Reformatskinin fonem baxışları yığcam və tam şəkildə onun “Dilçiliyə giriş” əsərində verilmişdir. Bununla belə, alimin fonoloji mülahizələri onun digər əsərlərində, bir sistem halında olmasa da öz əksini bu və ya digər dərəcədə tapmışdır. A.A.Reformatskiyə

görə “fonemlər dilin fonetik quruluşunun ən kiçik vahidləridir ki, dilin mənalı vahidlərinin (morfem, söz) quraşdırılmasına və fərqləndirilməsinə xidmət edir” [34, 211]. A.A.Reformatski eyni zamanda göstərir ki, “fonemlər həmişə bu və ya digər dilə xas olan müəyyən fonetik sistemin üzvləridir və məhz hər bir fonemin məzmunu onun sistemdəki vəziyyəti ilə təyin olunur” [34, 217].

Görkəmli Moskva “fonoloqunun “fonem” və “danışq səsi” anlayışları haqqında söylədiyi fikir də diqqətəlayiqdir. O göstərir ki, “bu anlayışlar bir-birilə tən gəlmir” [34, 210].

A.A.Reformatskinin fonemlərin əlamətləri haqqında fikirləri də onun fonem anlayışı haqqında dediyi mülahizələrindən irəli gəlir. O da bir çox fonoloqlar kimi fonemin əlamətlərini iki yerə bölür; onlardan mühümünü diferensial (fərqləndirici), qeyri-mühümünü isə inteqral (qeyri-fərqləndirici) əlamətlər adlandırır. Fonemin əlamətlərini belə müəyyən etdikdən sonra onun müxtəlif vəzifələrindən bəhs edir. A.A.Reformatskiyə görə diferensial əlamət siqnifikativ, inteqral əlamətlər isə perspektiv vəzifə daşıyır. Buna görə də fonem müəyyənləşdirilərkən, onun məhz bu vəzifələrini nəzərə almaq lazımdır. Bununla əlaqədar olaraq, o yazır: “Müəyyən səslərin hər hansı bir müəyyən dildə müxtəlif fonem və yaxud eyni bir fonemin növü olduğunu müəyyənləşdirmək üçün onları eyni tələffüz şəraitinə qoymalı və əgər bu mümkündürsə, onların öz-özlüyündə, başqa fonemlərin köməyi olmadan mənanı dəyişdirdiyini müəyyənləşdirməli – o zaman bunlar müxtəlif fonemlərdir; bu ola bilməzsə və həmin səslər müxtəlif tələffüz şəraitində bir-birlərinin yerini tutarsa, onda, onlar bir fonemin növləridir” [34, 213–214].

Alimə görə, birinci halda onlar öz siqnifikativ, ikinci halda isə perspektiv vəzifələrini yerinə yetirmiş olur. Fonemin əlamətlərini və vəzifələrini belə müəyyən etdikdən sonra o, Leninqrad fonoloqlarının mülahizələrinin tamamilə əksinə olan bir fikir söyləyir: “Müəyyən bir dilin foneminin real məzmunu onun tərkibindəki mənə dəyişdirici əlamətlərin məcmuyudur ki, bunun da sayəsində müxtəlif dillərin eyni səsləri fonem kimi müxtəlifdir” [34, 212].

A.A.Reformatskinin fonemlərin müəyyən sistem daxilində qarşı-qarşıya qoyulmalarının tipləri haqqındakı fikirləri də maraqlıdır. O, qarşı-qarşıya qoyulmanın korrelyativ və qeyri-korrelyativ olmaq üzrə iki növünü göstərir ki, bunlardan da birincisinin qapalı və qeyri-

qapalı terminləri ilə qeyd olunan iki növü vardır. Qeyri-qapalı növ də iki yerə ayrılır: mərhələli və qeyri-mərhələli.

A.A.Reformatski fonemin vəzifələrini müəyyənləşdirdiyi kimi, onun mövqə (tələffüz şəraiti) məsələsi və mövqeyin iki növü: güclü və zəif mövqə haqqında da öz mülahizələrini söyləmişdir. Bu mövqəyə münasibətə görə isə fonemin variant və variasiyaları məsələsini izah etmişdir. A.A.Reformatskinin qeyd olunan fikirlərində nəzəri cəhətdən bəzi mübahisə ediləsi yerlər olsa da, iş üsulu baxımından onlar xeyli faydalıdır və Azərbaycan dilinin fonem sistemini müəyyənləşdirmək işində də bir çox əhəmiyyətli cəhətlərə malikdir.

Moskva fonoloji məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan P.S.Kuznetsov da fonem məsələsində birinci növbədə morfemdən çıxış edir. O öz fonem konsepsiyasını yığcam şəkildə “Fonologiyanın əsas qanunları haqqında” adlı məqaləsində ifadə etmişdir. Bu məqalədə Moskva fonoloji məktəbinin müddəaları özünün parlaq əksini tapmışdır. Bu məqalə əsas etibarilə fonologiyanın aksiomlarına həsr edilmişdir və praktik olaraq həmin aksiomlar verilmişdir. P.S.Kuznetsova görə, fonologiyanın əsas anlayışı fonemdir... Hər bir fonem müəyyən danışq səsi sinfini təmsil edir; fonemlər və dil səsləri bir-biri ilə kəsişən siniflərin təmsalidir.

P.S.Kuznetsov fonemin müəyyənləşdirilməsi üçün morfemi əsas vahid hesab edir. Onun fikrincə, bu və ya digər danışq səsinin həmin danışq səsinin iştirak etdiyi morfemi nəzərə almadan təyin etmək mümkün deyildir. Müxtəlif danışq səslərinin bir fonemə mənsubiyyəti onların məxrəc – akustik yaxınlığı ilə deyil, danışq səslərinin morfemdəki vəziyyəti ilə müəyyən olunur.

Bundan başqa, P.S.Kuznetsovun fonem və danışq səsi arasındakı münasibət haqqındakı fikirləri də maraqlıdır; onun fikrincə, hər hansı bir fonemi təşkil edən danışq səsləri çoxluğuna sıfır da, yəni səsin tam yoxluğu da daxil ola bilər.

Fonem haqqında buna bənzər mülahizələr Moskva fonoloji məktəbinin digər görkəmli nümayəndəsi R.İ.Avanesovun əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Fonem məsələsi ilə Azərbaycan dilçiliyində də məşğul olmuşlar. Bir qisim dilçilər: Q.H.Ələkbərli, Rəhim Sultanov bu məsələ ilə bilavasitə məşğul olub, həmin problem haqqında öz fikirlərini demiş, digərləri isə, xüsusən Ə.Dəmirçizadə, Ə.Mahmudov və F.Kazımov fonem haqqında məlum fikirlərə əsaslanan mülahizələr

söyləmişlər. Adı çəkilən dilçilər içərisində ilk Azərbaycan fonoloqu **Q.H.Ələkbərlinin** xidmətlərini xüsusilə qeyd etmək olar.

Q.Ələkbərlinin fonem haqqındakı mülahizələri onun “Marksist-leninçi idrak nəzəriyyəsi əsasında fonem problemi” (Г.Г.Алекберли, Проблема фонемы в свете марксистско-ленинской теории познания – Изв.АН СССР, ОЛЯ, 1953, т. XII, вып. 4, стр.378-383) adlı məqaləsində öz əksini geniş şəkildə tapmışdır. Həmin məqaləsində o, danışiq səsi və fonem anlayışını belə izah edir: “Danışiq səsi – müəyyən bir dilin səs quruluşunun qanunlarına əsasən tarixən əmələ gəlmiş, dilin səs materiyasının sözlərin qurulmasına (bələliklə, fərqlənməsinə) xidmət edən, fərdi və intonasiya qəbilindən olan müxtəlif akustik əlamətlərin özündən mücərrədləşdirilərək, *təfəkkürümüzlə əks etdirilən ən sadə (yəni müstəqil hissələrə bölünməyən) vahididir*” [13, 378].

Göründüyü kimi, Q.H.Ələkbərlinin danışiq səsinə verdiyi bu izahat müxtəlif fonoloqlar tərəfindən fonemə verilən izahatla uyğun gəlir. Başqa sözlə, danışiq səsi termini burada bir çox başqa fonoloqların işlətdiyi fonem terminini əvəz edir.

Q.Ələkbərli fonemi belə izah edir: “Fonem isə danışiq səsinin onun özündə obyektiv olaraq mövcud olan ümumiliyi təmsil edən mahiyyətidir ki, onların daxili əsasını, daxili əlaqələrini, onların pozisiya (kombinator) dəyişmələrinin qanunauyğunluqlarını təşkil edir” [13, 378].

Danışiq səsi və fonem arasındakı münasibətdən danışarkən, Q.Ələkbərlinin dediyi aşağıdakı sözlər öz elmiliyi və metodoloji cəhətdən doğruluğu ilə diqqəti cəlb edir: “Bələliklə, əgər hər bir müəyyən səsi biz öz eşitmə duyğumuzla qavrayırıqsa, fonemləri öz ağılımızla dərk edirik, çünki abstraksiya, Engelsin dediyi kimi, “duyulan yox, əqli şeylərdir” [13, 380].

Q.Ələkbərlinin fonem haqqında qeyd olunan materialist izahındakı yalnız birçə şeylə razılaşmaq çətindir. O da alimin danışiq səsinin sözlərin fərqlənməsi vasitəsi hesab etməsidir. Belə ki, bu əlamət fonemlərə xas olan cəhətdir. Belə olmasaydı, danışiq səsi ilə fonem arasındakı fərq konkret olaraq müəyyənləşdirilə bilməzdi və həmin fərq mahiyyət və hadisə haqqındakı ümumi müddəanın içərisində təyin olunmamış, qeyri-müəyyən bir şəkildə batıb qalmış olardı. Mahiyyət və hadisə arasındakı ümumi, bütün mahiyyət və hadisə-

lərə aid olan fərqdən başqa, konkret olaraq, dildə mahiyyət kimi mövcud olan fonemlə hadisə kimi mövcud olan danışiq səsi arasındakı fərq nədən ibarətdir? Ümumiyyətlə, belə bir fərq varmı? Q.Ələkbərli bu suala müsbət cavab verir və həmin fərqi ümumi şəkildə belə göstərir: “Danışiq səsi çox vaxt aid olduğu fonemə uyğun gəlmir” [13, 372]. Buradakı “çox vaxt” sözü aydınlaşdırılarkən obyektiv surətdə məlum olur ki, bu, məhz danışiq səsinə fərqli olaraq, fonemin sözlərin fərqlənməsi üçün vasitə olmasıdır. Başqa sözlə, danışiq səsi o zaman müstəqil fonem kimi çıxış edir ki, o, sözlərin fərqlənməsi vasitəsi olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Q.Ələkbərli dil faktlarını təhlil edərkən, obyektiv olaraq, məhz bu yolla gedir. Onun praktik əhəmiyyətə malik olan aşağıdakı sözləri də bunu təsdiq edir: “Danışiq səsi hecanın bölünməz hissəsi, fonem isə morfemin bölünməz hissəsidir, buna görə də sözlərin dəyişməsi və onların qarşılıqlı əlaqəsi prosesində fonem öz təzahüründən (danışiq səsinə) müqayisə edilməz dərəcədə sabitdir (yəni az dəyişkəndir)” [13, 381].

Fonem nəzəriyyəsinin problemlərindən bəhs edən ikinci Azərbaycan dilçisi **Rəhim Sultanovdur**.

R.Sultanovun irəli sürdüyü əsas müddəə bundan ibarətdir ki, fonem mənafərqləndiricilik əlamətinə malik deyildir. Onun fikrincə, qeyd olunan dil vahidi sözfərqləndirmə vasitəsi də deyildir. O, fonemin mənafərqləndiricilik əlamətinə malik olmadığını sübut etmək üçün dörd əsas göstərir.

R.Sultanov fonemin aşağıdakı əlamətlərini müəyyənləşdirmişdir:

1. “...Fiziki səs fonemin maddi əsasını, onun birinci xarakterik əlamətini təşkil edir”.
2. “Fonemin ikinci xarakterik əlaməti onun yalnız fiziki səs deyil, həm də müəyyən keyfiyyət və kəmiyyətə malik olan mütəşəkkil səs olmasıdır”.
3. “Fonemin üçüncü xarakterik əlaməti onun ictimai və ümumi səs olmasından ibarətdir”.
4. “Fonemin dördüncü xarakterik əlaməti onun dil vahidi olmasıdır” [16, 134].

Bütün bu xarakterik əlamətləri birləşdirdikdən sonra R.Sultanov fonemə belə bir tərif verir: “Fonem tarixən əmələ gəlmiş, ictimai, ümumi, mütəşəkkil səsə ibarət olan dil vahididir” [16, 136].

Qeyd edildiyi kimi, fonem haqqında bizim dilçiliyimizdə ümumi məlum müddəalara əsaslanan, problem xarakterində olmayan fikirlər də vardır. Ə.Mahmudovun bilavasitə fonem məsələsinə həsr olunmayan məqalələrindən birində oxuyuruq: “Fonem sözü mənə və formaca başqa sözlərdən fərqləndirən ən kiçik dil vahididir. Başqa sözlə, qrammatik cəhətcə seçilən ictimai səsə fonem deyilir [37, 33].

Müəllif həmin məqaləsində fonemin variantları haqqında da öz mülahizəsini söyləyir: “Sözdə səslərin fonetik vəziyyətindən asılı olan və dildə müstəqil funksiyası olmayan fonemin müxtəlif tələffüzünə fonemin variantı deyilir. *Get, gedir, getdi, gedəcəkdir* sözlərində bir anlayış (*getmək*) olduğu üçün həmin sözlərdə “t” səsi “d” foneminin variantı hesab olunur” [37, 33–34].

Ə.Mahmudovun məqaləsində kinema və kinekema haqqında söylənilən fikirlər diqqəti xüsusilə cəlb edir. Müəllif kinemaya belə tərif verir: “Danışqı səsinin ayrı-ayrı tələffüz elementinə kinema deyilir” [37, 37]. Kinekema haqqında isə Ə.Mahmudovun tərfi belədir: “Danışqı səsinin quruluşunda, yəni əmələ gəlməsində ayrı-ayrı xırda tələffüz-əşitmə elementinə kinekema deyilir. Məsələn, “d” samitinin aşağıdakı tələffüz-əşitmə hissələri (*kinekemaları*) vardır: 1) dilönü hərəkəti, 2) toxunma üzrə əmələgəlmə üsulu, 3) səs tonunun olması (və ya “cingiltili” səsin xarakteri) və 4) küynün az olması [37, 38].

Göründüyü kimi, Ə.Mahmudovun kinekema haqqındakı qeydləri müasir fonologiyanın mühüm nailiyyətlərindən olan diferensial əlamətlərə uyğun gəlir.

Xarici dilçilikdə fonem haqqında mövcud olan fikirlər, əsasən, üç xətt üzrə getmişdir.

1928-ci ildə Haaqada keçirilən Beynəlxalq dilçilik konqresində üç rus alimi – N.Trubetskoy, R.Yakobson və S.İ.Karsevski fonologiyanın fonetikadan fərqləndirilməsi ideyasını irəli sürmüş və müasir struktur fonologiyanın əsasını qoymuşlar.

Praqa funksional dilçilik məktəbinin fonem baxışı, birinci növbədə, müasir fonologiyanın banisi N.S.Trubetskoyun “Fonologiyanın əsasları” əsərində öz əksini tapmışdır.

N.S.Trubetskoy göstərir ki, “fonem, əgər onun psixoloji təbiətindən, yaxud fonetik variantlara münasibətindən çıxış edilsə, heç

vaxt kifayət qədər təyin edilə bilməz; fonemi ancaq onun dildəki funksiyasından çıxış edərək təyin etmək olar” [43,49].

N.S.Trubetskoy fonemi müəyyənləşdirmək üçün dörd qayda vermişdir:

“Birinci qayda. Əgər bu və ya digər bir dildə iki səsə eyni mövqedə təsadüf edilsə və sözün mənasını dəyişməyərək bir-birini əvəz edə bilərsə, belə səslər bir fonemin fakultativ variantlarıdır” [43, 53].

“İkinci qayda. Əgər iki səsə eyni bir mövqedə təsadüf edilirsə və sözün mənasını dəyişmədən və onu tanınmayacaq qədər təhrif etmədən bir-birini əvəz edə bilirsə, bu səslər iki müxtəlif fonemin fonetik realizasiyaları olur” [43, 55].

“Üçüncü qayda. Əgər akustik (yaxud məxrəc) cəhətdən iki qohum səsə eyni bir mövqedə heç bir zaman təsadüf edilmirsə, onlar eyni bir fonemin kombinator variantları olur” [43, 56].

“Dördüncü qayda. Üçüncü qaydanın bütün şərtlərinə cavab verən iki səsi, əgər onlar müəyyən dildə səs birləşməsinin üzvləri kimi bir-birinin ardınca, həm də bu səslərdən biri digərinin müşayiəti olmadan təsadüf oluna bilən vəziyyətdə gələ bilərsə, onları bir fonemin variantları hesab etmək olmaz” [43, 57].

Bu dörd qaydada fonem haqqında N.S.Trubetskoyun mülahizələri aydın və sadə bir şəkildə ifadə olunmuşdur.

Danimarka qlossematikasında fonem məsələsinin qoyuluşundan bəhs etmək üçün L.İ.Yelmslevin əsərləri ətraflı material verir.

Görkəmli dilçinin mülahizələrində fonemin öz fiziki substratından “xilas edilməsi” mühüm yer tutur. L.Yelmslevin fikrincə, fonem fiziki xassələrdən tamamilə kənarda olaraq, təmiz əlaqələrdə çıxış edir. O, fonemi ancaq distributiv üsulla öyrənməyin mümkünliyini irəli sürür və beləliklə, obyektiv olaraq diferensial (fərqləndirici) əlamətlərin öyrənilməsi lüzumuna qarşı çıxır.

Ümumiyyətlə, L.Yelmslevin fonem haqqında olan mülahizələrində “təmiz əlaqələr” məsələsinə həddindən artıq aludəçilik onu fonemin səs hadisəsindən tamamilə kənarda olmaq fikrinə gətirib çıxarmışdır. L.Yelmslev, ümumiyyətlə, fonemdən bəhs edərkən yazır: “... Dil işarələri daha kiçik komponentlərə parçalana bilər. İşarələrin belə komponentləri, öz-özlüyündə mənaya malik deyil, lakin məzmunu malik olan vahidlərə, məsələn, sözlərə daxil ola

bilən, necə deyirlər, fonemlərdir ki, mən onları ifadənin taksemləri adlandırmağı daha üstün hesab edirdim” [10, 110].

L.Yelmslevin belə bir terminoloji cəhdi də onun ümumiyyətlə fonemi öz fiziki substratından təcrid etməsindən irəli gəlirdi. Görkəmli qlossematikin fonem baxışları rus fonoloji məktəbinin fonem görüşlərindən əsaslı surətdə fərqlənir.

Fonem məsələsinə Amerika deskriptiv dilçiliyində, ümumiyyətlə, Amerika dilçilərinin əsərlərində də geniş yer verilmişdir. Amerika fonoloqlarından V.F.Tvodelin fonem haqqındakı fikirləri diqqəti cəlb edir.

V.F.Tvodel fonemi aşağıdakı əlamətlər üzrə tədqiq edir: 1) fonem əqli və ya psixoloji reallıq kimi, 2) fonem fiziki reallıq kimi, 3) fonem fiksiya kimi, 4) fonemin mücərrəd, fiktiv bir vahid kimi təyini.

Fonemin fiksiya kimi izahına həsr olunmuş hissə daha maraqlıdır. Həmin hissədə V.F.Tvodel yazır: “Əgər mücərrəd fiksiya kimi fonemin müəyyənləşdirilməsinin məqbul hərəkət tərzı xülasə edilə bilsəydi, həmin müəyyənləşdirilmənin iki üstünlüyü olardı: 1) Biz fonemdən münasib termin kimi istifadə edə bilərdik. 2) Biz uçota alınması çətin mümkün olan laboratoriya promissor qeydlərinin qanuniləşdirilmiş işləkliyindən istifadə etməyə məcbur olmazdıq” [47].

Göründüyü kimi, V.F.Tvodel üçün fonemin fiksiya olması yalnız tədqiqatçının işi üçün praktik əhəmiyyətə malikdir.

Deskriptiv dilçiliyin fonem haqqındakı əsas müddəaları bir sistem halında öz ifadəsini çox sadə şəkildə H.A.Qlisonun “Deskriptiv dilçiliyə giriş” əsərində tapmışdır. Göstərilən əsərdə fonemin geniş deskriptiv təhlili verilmişdir. H.Qlison yazır: “...Biz fonemi səs dilinin ifadə sisteminin ən kiçik vahidi adlandırmaqla bilirik ki, onun köməyi ilə bir fikir başqasından fərqlənir” [4, 41]. Amerika dilçisi dilin ifadə sistemindən bəhs edərkən, fonemi onun vahidi hesab edir və göstərir ki, “onları (fonemləri – A.A.) müvafiq səslərin real fizioloji və akustik xassələrindən uzaq təmiz abstraksiyalar hesab etmək olmaz” [4, 53].

Fonemin reallığı haqqındakı bu qeydlərdən sonra H.Qlison fonem haqqında öz mühüm müddəalarından birini irəli sürür. Həmin müddəaya görə, “fonem müəyyən bir dildə istifadə olunan elə səslər sinfidir ki, onun üzvləri heç vaxt qarşı-qarşıya qoyulma münasibətində ola bilməz” [4, 60].

H.Qlison əsərinin başqa bir yerində fonemə aid olan səslər sinfinin üzvlərinin ümumi təhlilini verir. Məlum olur ki, həmin sinfin üzvləri fonemin variant və variasiyalarıdır ki, Amerika dilçisi onları “allofon” termini ilə qeyd edərək yazır: “Fonem, beləliklə, allofonlar sinfidir. Müstəqil müxtəlif dəyişmələrə malik olan səslər sırası ... allofonlar deməkdir” [4, 232].

Bütün bu qeydlərdən sonra H.Qlison fonem haqqında ətraflı fikir söyləyir: “**Fonem** öyrənilən dildə və ya dialektə fonetik cəhətdən oxşar və distribusiyasının müəyyən modelləri ilə səciyyələndirilən səslər sinfidir” [4, 229] və nəhayət, zənnimizcə, müsbət bir aludəliklə yazır: “Fonem, heç şübhəsiz, şagirdin linqvistik hazırlıq zamanı qazandığı bütün anlayışların daha vacibidir” [4, 234].

H.Qlisonun fonem haqqındakı aşağıdakı mülahizələri diqqəti cəlb edir. Onun fikrincə, fonem dil strukturunun vahididir və bu o deməkdir ki, o, psixoloji və akustik momentlərdən təcrid edilmişdir. Bütün bunları xülasə edərək, o, fonemi təmiz dil hadisəsi hesab edir, həm də əlahiddə bir dil hadisəsi yox, hadisələr sinfi adlandırır. Bütün bunlardan sonra o, fonem haqqında deyir: “Müəyyən mənada fonem dilçinin yaradıcı təfəkkürünün məhsuludur ki, həmin dilçi də... konkret fikirlərin konkret hissələrini (allofonları) tədqiq edir” [4, 234].

Alimin qeyd olunan fonem mülahizələrini nəzərdən keçirdikdə, burada eklektizm nəzərə çarpır. Bütün bunlar Amerika deskriptiv dilçiliyinin özündə olan ziddiyyətlərlə bağlıdır.

Şübhəsiz, Amerika deskriptiv dilçiliyinin zirvəsi fonemin dioxotomik nəzəriyyəsidir ki, bu nəzəriyyə də öz əksini, birinci növbədə, R.Yakobsonun və b. əsərlərində tapmışdır. Bu nəzəriyyəni yarananlar bütün dünya dillərində fonemlər sistemini müəyyənləşdirmək üçün 12 binar diferensial ünsürün daxil olduğu diferensial əlamətlərin panxronik sistemini irəli sürürlər.

Xaricdə fonem ideyaları geniş yayılmış dilçilərdən biri də məşhur ingilis fonetisti **D.Counzdu**.

D.Counzun fonem haqqındakı fikirləri akad. L.V.Şerbanın mülahizələrini xatırladır. Məşhur ingilis fonetisti özünün “Fonem, onun təbiəti və işlədilməsi” əsərində fonem və onun variantları haqqındakı fikirlərini belə ümumiləşdirmişdir: “Fonem bir üzvdən artıq (üzvlərdən ibarət) olarkən, əsas etibarilə, belə hal olur ki, səslərdən

biri başqasından (başqalarından) daha vacib görünür. Bu ona görə ola bilər ki, başqasından (başqalarından) daha ümumidir, yaxud ona görə ki, yalnız o, ayrılıqda işlənir, yaxud ona görə ki, o, qarşı-qarşıya qoyulan üzvlər arasında keçid ola bilər. Belə səs “fonemin əsas üzvü” adlandırıla bilər. Həmin fonemdəki digər səslər “subsidiar (əlavə, köməkçi – *A.A.*) üzvlər” adlandırıla bilər. Subsidiar üzvlər də “divergent” və “subfonem variantlar” adlandırıla bilər” [46, 7-8].

D.Counz fonemə belə təriflər verir: 1) fonem dilin, xüsusi səs qruplarında iştirak edən digər səslər ilə birlikdə vacib səslərdən (yəni həmin qrupun ən çox işlənən) ibarət olan səslər qrupudur; 2) fonem müəyyən bir dilin, xüsusi səs sırasında iştirak edən qohum səslərlə birlikdə vacib səsdən ibarət olan səslər ailəsi kimi də təyin edilə bilər; 3) fonemin tərfi “müəyyən dilin səciyyəyə qohum olan və hər bir qeyrisi kimi sözdə eyni əhatədə heç birinin çıxış edə bilmədiyi səslər ailəsidir”.

D.Counzun mülahizələri bizim zamanımız üçün artıq köhnəlmişdir və tənqiddə dözmür.

* * *

Fonemin dil sistemi vahidi kimi müəyyənləşdirilməsi, ilk növbədə, rus dilçilərinin adı ilə bağlı olduğu kimi, onun dil vahidi kimi dəqiqləşdirilməsi və dilçilik obyektini kimi inkişaf etdirilməsi də birinci növbədə rus alimlərinin hərtərəfli və geniş tədqiqatları ilə bağlıdır. Təsədüfi deyil ki, ayrı-ayrı dillərin fonem tərkibi müəyyənləşdirilərkən və fonem sistemi təhlil edilərkən, tədqiqatçılar Moskva fonoloji məktəbinin fonem konsepsiyasına əsaslanırlar.

3. Qrammatika. Qrammatik kateqoriyaların mahiyyəti. Morfologiya və onun əsas vahidi

Qrammatika termininin iki mənası var. Hər şeydən əvvəl, o bu və ya digər bir dilin qrammatik quruluşunu, yəni sözlərin dəyişməsinin və birləşməsinin qanunauyğun şəkildə mövcud olmasını və fəaliyyət göstərməsini əks etdirir. Bu mənada qrammatika tamamilə obyektiv səciyyə daşıyır, yəni o, dilin özünəməxsus mexanizmini əks etdirir.

Qrammatika termininin ikinci mənası odur ki, o, dilçilik elminin bir sahəsidir, yəni ümumiyyətlə, elm deməkdir.

Qrammatika elmi obyektiv surətdə mövcud olan qrammatik quruluşu əks etdirir. Bir elm olmaq etibarilə o öz tədqiqat obyektini olan qrammatik quruluşa nə qədər dərinlən nüfuz edərsə və onu nə qədər ətraflı və düzgün əks etdirsə, qrammatika elminin müvəffəqiyyət dərəcəsi də bir o qədər yüksək olur.

Qrammatika dilçiliyin çox qədim sahələrindəndir. Eramızdan əvvəl Hindistanda yaradılmış dilçilik məktəbi, birinci növbədə, qrammatika sahəsində gördüyü işlərlə fərqlənir. “İskəndəriyyə qrammatikası” dilçilik məktəbi dilin qrammatik quruluşunun öyrənilməsi sahəsində xüsusilə böyük xidmət göstərmişdir.

Orta əsrlərin dilçiliyi də, ilk növbədə, normativ qrammatikalara əsaslanırdı. Qrammatikaya məxsus bu tarixi ənənə bu gün də davam edir, yəni o indi də dilçiliyin mühüm sahəsi sayılır. Odur ki, bəzən “qrammatika” termini ümumiyyətlə, dilçilik termininin sinonimi kimi işlənir.

Bu qədər böyük tarixi olmasına baxmayaraq, qrammatikanın həcmi, bir dilçilik sahəsi kimi onun sərhədləri uzun müddət müəyyənləşdirilməmişdir. Çox geniş yayılmış mülahizələrə görə, qrammatika hər hansı bir dilin fonetikasını, morfologiyasını, sintaksisini, leksikasını əhatə edir. Məsələn, *müasir dil kursu* qrammatika barədə geniş yayılmış bu köhnə ənənəyə əsaslanır. Lakin leksika öz xüsusiyyətinə, daha doğrusu, konkretliyinə görə dilçilik tarixində geniş ənənəyə malik deyil. Gənc qrammatiklər özləri də leksika məsələləri ilə az məşğul olmuşlar. Odur ki, qrammatika dedikdə, ilk növbədə fonetika, morfologiya, sintaksis nəzərdə tutulur. Bu üç sahənin qrammatika termini altında birləşməsinin əsası ondan ibarətdir ki, onlar dilin daha çox funksional məsələləri ilə məşğul olur.

Hazırda dilçilik elminin səviyyəsi elədir ki, qrammatika termini yalnız morfologiya və sintaksis şöələrini əhatə edir. Deməli, dil haqqındakı müasir təsəvvür qrammatikanın əhatə dairəsini yalnız sözlərin dəyişməsi və birləşməsi qaydalarının fəaliyyət göstərdiyi sahə ilə sərhədləndirir.

Qrammatikanın başqa dilçilik sahələri ilə müqayisədə özünəməxsus spesifik cəhətləri vardır. Onun mühüm xüsusiyyətlərindən biri mücorredlikdir.

Məlum olduğu üzrə, mücərrədlik dilçiliyin bütün şöbələri üçün səciyyəvidir. Bu xüsusiyyət hətta dilçiliyin konkret sahələrindən sayılan leksikada da özünü göstərir. Məsələn, biz “ev” dedikdə, hər hansı konkret bir evi nəzərdə tutduğumuz kimi, yer üzündə mövcud olan bütün evləri də fikrimizdə canlandırırıq. Başqa sözlə, “ev” sözü konkret bir yerdə, konkret bir adama məxsus olan, konkret formaya malik evi ifadə etdiyi kimi, bütün yaşayış binalarını, ictimai binaları birmərtəbəli tikililərdən başlamış çoxmərtəbəli evlərə qədər bütün konstruksiyaları ifadə edə bilər. Lakin qrammatika nəinki evlərin müxtəlifliyini nəzərə almır, o hətta *evlə çay, dağ* arasında, *azadlıq, mübarizə* kimi mücərrəd anlayışlar arasında heç bir fərq görmür. Daha doğrusu, bunlar hamısı qrammatika üçün sözün ən geniş mənasında əşya bildiren sözlər olur. Eyni fikri digər qəbildən olan leksik vahidlər haqqında da söyləmək olar.

Grammatikanın ikinci xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, dilin spesifikasiyasının *mahiyyətini əks etdirir*. Daha doğrusu, qrammatika dilin tipini, özünəməxsusluğunu, əsas xüsusiyyətini, spesifikasiyasının mahiyyətini təyin etməyə imkan verir.

Məlum olduğu üzrə, bütün dünya dillərində alınma sözlər vardır. Hətta elə dillər var ki, onların lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin yarısından çoxu başqa dilə aiddir. Məsələn, fars dilindəki sözlərin 50%-i ərəb dilindən alınmadır. Həmçinin elə dillər də göstərmək olar ki, mənşəcə o dilə məxsus olan sözlər həmin dilin lüğət tərkibində cüzi yer tutur. Lakin bu, dillərin heç də müstəqil, orijinal dillər kimi mövcud olmasına mane olmur. Dilin öz varlığını mühafizə edə bilməsi qrammatik quruluşun xidmətidir. Yalnız qrammatik quruluş dilin spesifikasiyasını, mahiyyətini ifadə etməyə qadirdir. Dillərin tipoloji təsnifi, yəni müxtəlif tiplərə bölünməsi, məlum olduğu üzrə, qrammatik quruluşa görə olur.

Nəhayət, qrammatika elminin, öz tədqiqat obyektinə necə yanaşmasından asılı olaraq, müxtəlif növləri var. Məsələn, qrammatik quruluş tarixi baxımdan öyrənilirsə, tarixi qrammatika, müqayisəli surətdə öyrənilirsə, müqayisəli qrammatika növləri meydana çıxır. Grammatikanın bu növləri ilə yanaşı, yarımnovləri də mövcuddur. Məsələn, müqayisəyə cəlb olunan dillər qohumdursa və məqsəd kök formaları müəyyənləşdirməkdirsə, tarixi-müqayisəli qrammatika yaranır. Dillər qohumdursa və onların yalnız müasir vəziyyəti

öyrənilirsə, müqayisəli – tutuşdurma qrammatika meydana çıxır. Əgər dillər qohum deyilsə, bu zaman yazılan əsər müqayisəli-tipoloji qrammatika sahəsinə aid olur. Ümumiyyətlə, dilçilik terminləri lüğətlərində qrammatikanın 24 növü göstərilir.

* * *

Grammatika elm sahəsinin mühüm vahidi qrammatik kateqoriyalardır. Qrammatik kateqoriya nədir və onun mahiyyəti nədən ibarətdir?

Qeyd etmək lazımdır ki, qrammatik kateqoriya qrammatika elm sahəsinin əsas tədqiqat obyektı olmasına baxmayaraq, bu günə kimi tam müəyyənləşmiş dilçilik anlayışlarından hesab edilmir. Məsələn, qrammatika məsələləri ilə geniş məşğul olmuş O.P.Sunikin fikrincə, qrammatik kateqoriya hazırda dilçilikdə ən azı iki mənada işlənir: “Birincisi, kateqoriya eynicinsli faktların, hadisələrin dil və nitq sahəsindən (dilçilərin tədqiqat obyektindən) olan vahidlərin növü, qrupu, sinfi deməkdir.

İkincisi, kateqoriya elə əsas anlayışdır (yaxud əsas anlayış növüdür) ki, onun vasitəsilə dilin öz sahəsindən olan bu və ya digər fakt, hadisə (yaxud onların qrupu) dil elmində əks edir, qeyd edilir, açılır” [39, 28–29]. O.P.Sunika görə, “prinsipcə fərqli bu iki kateqoriyanı (elmi və onun obyektinə aid anlayışları – obyektiv aləm hadisələrini) qarışdırmaq ciddi metodoloji bir səhvdir ki, o hətta qrammatik kateqoriyaların kütləvi təriflərində də özünü göstərir. Məsələn, “hər bir qrammatik kateqoriya yalnız forma və mənanın vəhdətidir ki, dilin qrammatik quruluşunda, onun sistemində mütləq olur” [39, 29].

Dilçilikdə bəzən qrammatik kateqoriyanın birinci mənası, yəni onun obyektiv dil hadisəsi olması mənası qəbul edilmir. Məsələn, Y.S.Stepanov “Основы общего языкознания” əsərində qrammatik kateqoriyadan bəhs edərkən yazır: “Kateqoriyanı təsvir etmək fikrinə düşdükdə, həmin kateqoriyanın ümumiyyətlə, mövcud olub-olmaması kimi əsas məsələ meydana çıxır. Bəlkə kateqoriya yalnız bizim nəzəri quramamızın nəticəsidir?” [38, 144]. Alimi belə fikrə gətirən onun qrammatik kateqoriyaları müəyyənləşdirərkən istifadə etdiyi lingvistik üsuldur. Belə ki, bütün sahələrdə olduğu kimi, qrammatik kateqoriyanın izahında da oppozisiya (qarşılaşdırma) üsulundan istifadə edilir. Məlum olduğu üzrə, bu lingvistik üsul

struktur dilçiliyə aiddir. Qrammatik kateqoriya isə daha çox önəvi dilçilik anlayışlarındanır. Bu vəziyyətdə qrammatik kateqoriyanın mövcudluğunun şübhə altına alınması tamamilə təbiidir. Ona görə də alimin qrammatik kateqoriyanın obyektiv gerçəklikdə mövcud olmayan, yalnız nəzəri cəhətdən quraşdırılan bir kateqoriya olmasını irəli sürməsi və bunu qrammatika elmi üçün məqbul görməsi xalis idealizmdir. Y.S.Stepanov kateqoriyaları 3 qismə ayırır:

1. Heç olmasa bir morfemi olan qrammatik kateqoriyalar.
2. Öz xüsusi morfemi olmayan kateqoriyalar.
3. Oppozisiyası olmayan qrammatik kateqoriyalar.

Qrammatik kateqoriya barəsində fikirlərinə ziddiyyətlər olmasına baxmayaraq, o, nəticə etibarilə qrammatik kateqoriyanın mövcudluğunu qəbul edir. Onun qrammatik kateqoriyanın birinci əlaməti kimi göstərdiyi cəhət qrammatik kateqoriya barəsində dilçilikdə mövcud olan fikirlərdən, mülahizələrdən o qədər də fərqlənir. Dilçilikdə qrammatik kateqoriya haqqında geniş yayılmış mülahizə belədir ki, qrammatik kateqoriya dildə qrammatik ifadəsini tapmış vahidlər qrupudur; yaxud qrammatik kateqoriya qrammatik mənənin və onun maddi ifadəsinin real dil birliyi və ya vəhdətidir.

Qrammatik kateqoriyaları qrammatik quruluş haqqındakı elmin əsas anlayışları adlandırmaq olar. Qrammatik kateqoriyaların, adətən, 2 növü göstərilir; daha doğrusu, "onlar (qrammatik kateqoriyalar) öz məzmununa görə 2 növə bölünür: 1) Ümumi qrammatik kateqoriyalar və 2) xüsusi qrammatik kateqoriyalar. Birincilərə nitq hissələri kateqoriyası, cümlə üzvləri kateqoriyası və s. daxildir. İkincilərə qrammatik kəmiyyət, hal, şəxs, qrammatik cins və yaxud sinif kateqoriyası daxildir" [39, 29].

* * *

Qeyd edildiyi kimi, qrammatika iki mühüm şöbədən: morfolojiya və sintaksisdən ibarətdir.

Mənsub olduğu elm sahəsinin adı kimi morfolojiya da iki mənada: 1) dilin özündə mövcud olan dəyişmələr məcmusu və 2) elm mənasında başa düşülür.

Fonologiyanın əsas vahidi fonem sayıldığı kimi, morfologiyanın əsas vahidi morfem hesab edilir. Morfem dilin mənalı ən kiçik vahididir. Fonemlər kimi, morfemlər də müxtəlif təzahür formalarına

malikdir. Məsələn, Azərbaycan dilində felin şühudi keçmişini göstərərək ötrü *-dı/-di/-du/-dü* şəkilçisindən istifadə edilir. Bu dörd şəkilçi eyni qrammatik mənanı ifadə etdiyindən yalnız bir morfem hesab olunur. Deməli, fonemlər müxtəlif təzahür formalarına, variant və variasiyalara, ümumiyyətlə desək, allofonlara malikdirsə, morfemlərin mövcudluğu allomorflar vasitəsilə olur.

Morfemlər iki yerə bölünür: kök və şəkilçi morfemlər.

Kök morfemlər qrammatik mənadan başqa, potensial halda olsa da, həm də leksik anlayışlar ifadə edir. Şəkilçi morfemlər isə yalnız qrammatik anlayışlar bildirir.

Kök morfem anlayışı dilçilikdə mütləq səciyyə daşıyır. Dillərin quruluşundan asılı olaraq onların müxtəlif formaları olur. Belə ki, aqlütinativ dillərdə kök morfemlər sadə sözlərə uyğun gəlir. Məsələn, Azərbaycan dilində olduğu kimi, *dağ, çöl, kənd, kitab* sözləri eyni zamanda leksik vahidlər hesab olunur. Flektiv dillərdə isə söz kök və şəkilçi morfemlərin birləşməsindən əmələ gəlir. Məsələn, rus dilində *книга* sözü iki morfemdən: *книг* kök morfemi + *а* şəkilçi morfemindən ibarətdir. Odur ki, rus dili kimi flektiv dillərdə söz kökünə və şəkilçiyə belə tərif verilir: **sözün dəyişilməyən hissəsinə kök, dəyişilən hissəsinə isə şəkilçi deyilir**; məsələn: *книга, книгу, книге, книгу, книгой* və s.

Azərbaycan dili kimi iltisafı dillərdə isə şəkilçi sözün yox, söz-formanın hissəsi olduğundan, kök və şəkilçi morfemlərin fərqləndirici əlaməti başqadır. Həmin dillərdə kök morfemlər aydın leksik mənası olan morfemlərdir. Şəkilçi morfemlər isə həmin mənadan məhrumdur.

Müasir dilçilikdə morfoloji vahid kimi morf anlayışına geniş yer verilir. Morf nədir?

Y.S.Stepanov yazır: *Morf sözün ən sonuncu mənalı hissəsidir, yəni sözün öz mənasını itirmədən bölünə bilməyən hissəsidir*" [38, 111].

Müəllifin *morfla morfemi* müqayisəsindən aydın olur ki, o, morf deyərək, şəkilçi variantlarını, yəni allomorfları nəzərdə tutur:

"Morfem həm vahidlər sinfi, həm də vahiddir, lakin artıq başqa, daha yüksək səviyyədə; morfem eynilik təşkil edən morflar sinfidir... Bu sinifdən olan hər bir morf allomorf adlanır; bununla da morfem allomorflara nisbətən daha ümumi vahiddir..." [38, 116].

4. Sintaksis. Sintaqm haqqında anlayış. Cümlə. Cümlənin grammatik və aktual üzvlənməsi. Cümlə və söyləm

Sintaksis nəinki qrammatikanın, ümumiyyətlə, dilçiliyin çox mühüm şöbələrindəndir. Belə ki, dil özünün ünsiyyət vasitəsi olmaq vəzifəsini, məlum olduğu kimi, sintaktik vahidlər, daha doğrusu, cümlələr vasitəsilə yerinə yetirir. Lakin bu qədər böyük əhəmiyyətə malik olmasına baxmayaraq, bir elm kimi sintaksisin predmeti və tədqiqat sərhədləri dilçilikdə hələ də özünün tam həllini tapmamışdır. Neçə illərdir ki, qrammatikanın bir şöbəsi olmaq etibarilə “sintaksis ilk növbədə nə ilə məşğul olmalıdır?” sualına müxtəlif cavablar verilir. Hətta dildə müşahidə olunan hadisələrdən hansılarının sintaktik hadisə hesab edilməli olması da dilçilikdə mübahisəlidir” [30, 259].

Dilçilik elminin inkişafı boyu iki cür sintaksis elmi olduğunu görürük: 1) sintaksis sözün birləşmə (kombinator, valentlikli, distributiv, nisbi) xüsusiyyətləri haqqında elm kimi; 2) sintaksis cümlə (söyləm, məlumat) haqqında elm kimi, [30, 264]. Doğru göstərilir ki, “sintaksisin bu və ya digər tipinə üstünlük verilməsi çox şeydə qrammatikanın məzmun, yaxud da forma təhlilinə meyil etməsi ilə bağlı olmuşdur. Ümumi (məntiqi) qrammatikanın tərəfdarları, dilin psixoloji anlamına meyil edən dilçilər kimi sintaksisi, ilk növbədə, cümlə haqqında təlim kimi başa düşürdülər. Formal, sonralar isə struktur qrammatika, adətən, cümlə strukturuna nisbətən formalaşdırılmaya daha asan gələn dil aspekti kimi sözün birləşmə xüsusiyyətlərinə daha üstün yer vermişdir” [30, 264]. Bunlardan hansına üstünlük vermək olar?

Sintaksisə aid yazılan əsərlərdən məlum olduğu kimi, bu elm sahəsi həm söz birləşmələri, həm də cümlələrlə məşğul olur. Buna görə də sintaksisi həm söz birləşmələri, həm də cümlə haqqında elm hesab etmək doğrudur. Bununla əlaqədar olaraq sintaksisin sintaqmatik əlaqələr, sintaqlar haqqında elm sahəsi kimi başa düşülməsi mümkündür. Sintaqm nədir?

Dilçilikdə *sintaqm* üç mənada işlənir. Hər şeydən əvvəl, o, fonetik vahid hesab olunur və ritmika, intonasiya qrupu, nitq təqtisi mənasında işlənir. İkincisi, sintaqm müəyyən bir ibarənin sintaktik

üslubi üzvlənməsi (seqmentasiya) nəticəsi mənasında işlənir ki, bu halda o, üslubi vahid kimi başa düşülür. Nəhayət, üçüncüsü, onun sintaktik vahid olmasıdır. Sintaktik vahid kimi, sintaqm təyin və təyinolunandan ibarət ikiüzlü struktur mənasına malikdir.

Sintaksisin vahidi olmaq etibarilə həmin sintaqlar: 1) predikativ, 2) qeyri-predikativ sintaqlar qrupuna bölünür.

Predikativ sintaqlar cümlələrə uyğun gəlir. Onlar, bir qayda olaraq, kommunikativ səciyyə daşıyır.

Qeyri-predikativ sintaqlar isə söz birləşmələrini əhatə edir. Onlar, adətən, nominativ səciyyədə olur. Məlum olduğu kimi, qeyri-predikativ sintaqlar atributiv, obyektiv və relyativ olmaqla üç yerə bölünür. Atributiv sintaqlar yanaşma əlaqəsi ilə yaranan sintaqlardır; obyektiv sintaqlar idarə əlaqəsi ilə düzəlir; relyativ sintaqlar xarici yanaşma əsasında formalaşır. Bütün bunlardan sonra əgər biz sintaksisi cümlə və söz birləşmələri haqqında elm adlandıırıqsa, deməli, sintaksisi sintaqlar haqqında elm sahəsi də adlandırırıq. Lakin bir cəhətə görə bu tərif dəqiq hesab etmək olmaz. Ona görə ki, sintaqlar ən azı 2 üzvdən ibarət olmalıdır. Dildə isə bir sözdən ibarət cümlələr də var. Buna görə də sintaksisin predmetini yalnız sintaqlarla məhdudlaşdırmaq olmaz. Deməli, sintaksisi qrammatikanın cümləni kommunikativ, söz birləşməsi isə nominativ vahid kimi öyrənən şöbəsi adlandırmaq doğru olar. Lakin söz birləşmələri cümləyə daxil olduğundan sintaksisə cümlənin daxili quruluşunu və ümumi xüsusiyyətlərini öyrənən dilçilik şöbəsi də demək olar.

* * *

Sintaksisin əsas vahidi cümlədir. Cümlə dilin ən kiçik ünsiyyət vahididir. Fikir mübadiləsi yalnız cümlələr vasitəsilə olur. Cümlənin sintaqmatik təkilinin iki əsas vəzifəsi var: 1) hadisənin nominasiyası və 2) kommunikativ vəzifənin ifadəsi. Hər bir cümlə nüvə strukturuna malikdir. Nüvə struktur cümlənin minimal quruluşu deməkdir. Nüvə struktur baş üzvlərin qarşılıqlı əlaqəsi və ya baş üzvlərdən birinin zəminində yaranır. Cümləyə daxil olan başqa sözlər həmin nüvə strukturunu bu və ya digər cəhətdən izah etməyə xidmət göstərir. Bu hadisə dilçilikdə bəzən cümlə modelinin dərinlik səciyyəsi kimi izah edilir. “Cümlə modelinin dərinlik səciyyəsi, hər şeydən

övvel, onda təzahür edir ki, cümlənin quruluşu onun ilkin (əsas) və sonrakı (əlavə) cümlə üzvləri ilə təşkil olunur, cümlə quruluşunun bu xüsusiyyəti ilk dəfə baş və ikinci dərəcəli üzvlərin sonralar mühüm dəyişikliklərə uğramış təlimi kimi təsbit edilmişdir” [17, 143].

Cümlə nədir? Bu suala istər ümumi dilçilik ədəbiyyatında, istərsə də ayrı-ayrı dillərin təsviri qrammatikalarında müxtəlif cavablar verilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, cümlədə iki mühüm cəhət: qrammatik və məntiqi cəhətlər vardır. T.P.Lomtev həmin məsələni belə izah edir: “Atributiv məntiqə görə, nəqli cümlənin bildirməyi hökmdən ibarətdir, hökm isə subyekt-predikat strukturuna malikdir: hökmün, yəni nəqli cümlənin bildirməsinin bir hissəsi predikatdır. *Sokrat adamdır* cümləsinin bildirməyi olan *Sokrat adamdır* hökmündə *Sokrat* adı Sokrat olan konkret şəxs (subyekt), *adam* adı olan *adam* sözü isə predikatdır. Subyekt – obyekt quramasının formulu belədir: S-P-dir. Burada S subyektin, P predikatın işarəsi, *dir* isə bağlamadır...

Atributiv məntiqin müddəalarına istinad edən qrammatik konsepsiya müəllifləri cümlənin baş üzvləri keyfiyyətində mübtəda və xəbəri ayırmışlar. Mübtəda və xəbər anlayışlarını onlar subyekt və predikat anlayışları ilə əlaqələndirmişlər. Mübtədəyə subyekt, xəbəre isə predikat bildirən söz kimi baxmışlar” [21, 8]. T.P.Lomtev doğru olaraq göstərir ki, “lap əvvəldən qrammatik konsepsiya müəllifləri mübtəda anlayışını subyekt anlayışından və xəbər anlayışını predikat anlayışından fərqləndirməyə çalışmışlar. Mübtədanın subyektdən fərqi bunda görmüşlər ki, subyekt söz qrupu ilə, mübtədə isə bir sözlə ifadə oluna bilər. *Hər bir insan öləsədir* cümləsində subyekt *hər bir insan* söz qrupu ilə, mübtədə isə bir sözlə (*insan*) ifadə edilmişdir. Xəbərin predikatdan fərqi dən danışılarkən də eyni sözlər deyilmişdir. *İnsan canlı vücutdur* cümləsində predikat **canlı vücut** (*dur*) söz qrupu ilə, xəbər isə **vücut** (*dur*) sözü ilə ifadə edilmişdir” [21, 8].

Rus dilçiliyində cümlənin geniş dairedə qəbul olunmuş izahı belədir: “Cümlə müəyyən bir dilin qanunları ilə müəyyən şəkllə salınan və fikrin formalaşması, ifadəsi və xəbər verilməsinin əsas vasitəsi olan bütöv bir nitq vahididir.

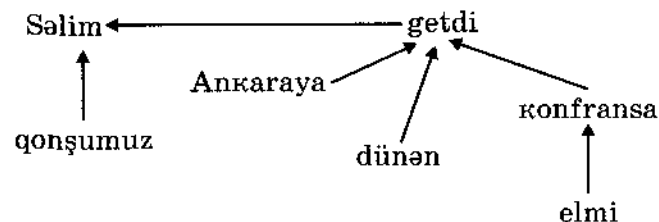
Cümlədə gerçəklik haqqında yalnız məlumat ifadə olunmur, danışanın ona münasibəti də ifadə edilir. Dil cəmiyyətin bütün üzv-

ləri arasında ünsiyyət və fikir mübadiləsi vasitəsi olmaq etibarilə cümlədən ünsiyyətin forması kimi istifadə edir. Sözlərin və söz birləşmələrinin cümlədə birləşməsi qaydaları bu və ya digər dilin sintaksisinin nüvəsidir... Hər bir konkret dil nitq ünsiyyətinin son bütöv vahidi kimi özünün cümlə düzəltmək sisteminə malikdir” [7, 65].

“Bütöv bir nitq vahidi” olan cümlə müxtəlif cəhətlərdən üzvlənir. Cümlənin üzvlənməsi iki cür olur: 1) qrammatik üzvlənmə, 2) aktual üzvlənmə.

Məntiqi baxışla əlaqədar olaraq, qrammatik üzvlənmə, ilk növbədə, baş üzvlərlə nəticələnir. Baş üzvlər – mübtəda və xəbər cümlənin nüvəsini təşkil edir. Cümlənin qrammatik cəhətdən tam üzvlənməsi ikinci dərəcəli üzvləri də əhatə edir. İkinci dərəcəli üzvlər baş üzvlərin izahına xidmət göstərir.

Cümlənin qrammatik üzvlənməsini belə bir sxemlə göstərmək olar:

Cümlənin aktual üzvlənməsi cümlə üzvlərindən birinin nəzərə çarpdırılması, başqa sözlə, subyektiv cəhətlə bağlıdır. Cümlə haqqında yuxarıda verilən sitatdakı “cümlədə gerçəklik haqqında yalnız məlumat ifadə olunmur, danışanın ona münasibəti də ifadə edilir” tezisi cümlənin aktual üzvlənməsinin əsas səbəbini göstərir.

Grammatik üzvlənmə sxemini verdiyimiz cümlə aktual üzvlənmənin köməyi ilə aşağıdakı mənalara ifadə edə bilər:

1. *Qonşumuz Səlim dünən Ankaraya elmi konfransa getdi.*
2. *Dünən Ankaraya elmi konfransa qonşumuz Səlim getdi.*
3. *Dünən Ankaraya elmi konfransa qonşumuz Səlim getdi.*
4. *Qonşumuz Səlim Ankaraya elmi konfransa dünən getdi.*
5. *Qonşumuz Səlim dünən elmi konfransa Ankaraya getdi.*
6. *Dünən qonşumuz Səlim Ankaraya elmi konfransa getdi.*
7. *Dünən qonşumuz Səlim Ankaraya elmi konfransa getdi.*

Göründüyü kimi, belə üzvlənmə məntiqi vurğu və söz sırası anlayışlarına uyğun gəlir.

Cümlənin aktual üzvlənməsi daha çox tema-rema anlayışlı məzmun üzvlənməsi deməkdir. Dilçilikdə həmin termini çex dilçisi V.Matezius məhz bu mənada işlətmişdir. Onun fikrinə görə, cümlənin əsasını iki şey: söyləmə əsası və söyləmə nüvəsi təşkil edir. Bu mənada cümlə, adətən iki hissəyə bölünür. Birinci hissədə haqqında məlumat verilən, ikinci hissədə məlumatın özü ifadə olunur. Məsələn, 1) *Dostumuz Səfər* 2) *universitetin dördüncü kursunda oxuyur*; 1) *Biz Krıma* 2) *sabah səhər gedirik*.

Cümlənin aktual üzvlənməsi bu mənada cümlə və hökm problemi ilə yaxından bağlıdır.

* * *

Sintaksisin yeni məsələlərindən biri də *cümlə* və *söyləmə* məsələsidir. Məlum olduğu üzrə, ünsiyyət prosesində müəyyən qrammatik quruluşa malik olan cümlələrlə yanaşı, qrammatik cəhətdən formalaşmayan, lakin ünsiyyətə xidmət edən nitq vahidlərindən də istifadə olunur. Onlara müxtəlif dialoji replikalari, modal sözlər əsasında yaranan, daha doğrusu, subyektiv münasibət əks etdirən nitq vahidlərini, habelə ictimai etika sahəsinə aid ibarələri misal göstərmək olar. Məsələn, *Yaxşı! Yox əşşi! Əla! Salam! Axşamın xeyir! Gün aydın! Hələlik! İcazənizlə! Təşəkkürlər! Əlvida! Haydı!* və s.

Beləliklə, ünsiyyət prosesində iki cür sintaktik vahiddən istifadə olunur. Dilçilikdə həmin sintaktik vahidləri ifadə etmək üçün “cümlə” və “söyləmə” terminlərindən istifadə edilir. Daha doğrusu, müəyyən qrammatik formaya malik olan, dilə aid sintaktik vahidlər *cümlə*, müəyyən intonasiya cildinə malik olan, nitqə aid sintaktik vahidlər isə *söyləmə* adlandırılır. Əlbəttə, cümləni intonativ əlamətdən məhrum olan sintaktik vahid saymaq olmaz. Lakin cümlədə dil vahidi öz varlığına, mövcud olmasına görə qrammatik formaya borclu olduğundan onu, yeni intonasiyanı cümlə üçün əsas əlamət saymaq olar. Söyləmə üçün isə intonasiya onun yeganə yaşama formasıdır, daha doğrusu, intonasiyanın köməyi olmadan söyləmə sintaktik vahid kimi mövcud ola bilməz.

Söyləmə müxtəlif təriflər verilmişdir. Onlardan ən əhatəlisi budur: “Quruluşlarından asılı olmayaraq, söyləmələr aktual (kom-

munikativ, funksional) sintaksis çərçivəsində ifadə etdikləri kommunikativ vəzifə, virtual modelin xətti realizasiyası, dinamik mərkəzlərin bölgüsü, prosodik tərtibat, situativ mənalarla əlaqədar sürətdə öyrənilən nitq məlumat vahididir” [30, 328].

Nitq məlumat vahidi olmaq etibarilə söyləmələr beş cəhətlə əlaqədardır və həmin əlaqələr əsasında öyrənilir: 1) kommunikativ vəzifə, 2) virtual modelin xətti realizasiyası, 3) dinamik mərkəzlərin bölgüsü, 4) prosodik tərtibat, 5) situativ mənə.

Bunlardan birincisi, söyləmin ünsiyyət prosesindəki vəzifəsini; ikincisi, dil sisteminin ünsürü kimi nəzərdə tutulan modelin nitqdə meydana çıxmasını ifadə edir.

Söyləmə üçün dördüncü cəhət, yəni ritmik intonasiya cəhətdən tərtib olunma və mənənin konkret vəziyyətlə əlaqədar olması, yəni beşinci cəhət xüsusilə böyük əhəmiyyətə malikdir.

5. Söz yaradıcılığı. Onun qrammatikaya və leksikaya münasibəti. Konversiya və onun söz yaradıcılığında yeri

Söz yaradıcılığı dilçiliyin şöbələri, daha doğrusu, dil səviyyələri içərisində xüsusi yer tutur. Belə ki, bütün dil səviyyələri öz xüsusi vahidinə malik olduğu halda, söz yaradıcılığının özünə aid olan xüsusi vahidləri yoxdur. Bu baxımdan o, bazissiz dil səviyyələrindən sayılır.

Söz yaradıcılığı dilçilik elminin yeni sözlərin yaranması ilə məşğul olan sahəsidir. Söz yaradıcılığının aşağıdakı üsulları vardır:

1. Söz kökünə müxtəlif şəkilçilər artırmaqla söz düzəldilməsi.
2. Söz kökünə söz artırmaqla söz düzəldilməsi.
3. Sözü bir nitq hissəsindən başqa nitq hissəsinə keçməsi ilə söz düzəldilməsi.
4. Sözü yeni mənə verməklə söz düzəldilməsi.

Bunlardan birincisi, dilçilik ədəbiyyatında morfoloji üsulla söz yaradıcılığı da adlanır. Müxtəlif dillərdə şəkilçilər müxtəlif olduğundan bu üsulun müxtəlif növləri vardır: a) önşəkilçili (prefiksəl) söz yaradıcılığı; b) sonşəkilçili (postfiksəl) söz yaradıcılığı; c) içşəkilçili (infiksəl) söz yaradıcılığı. Bəzən söz müxtəlif şəkilçilərin

(prefiks, infiks, postfikslerin) birgə iştirakı nəticəsində yarana bilər; məsələn, rus dilindəki *запущенка* sözündə olduğu kimi. Belə söz yaradıcılığı, adətən, flektiv dillərə aiddir. Söz kökünə şəkilçi artırmaqla yaranan sözlər *düzəltmə sözlər* adlanır.

Söz yaradıcılığının ikinci üsulu, yəni söz kökünə söz artırmaq yolu ilə söz yaradılması dilçilik ənənəsində daha çox sintaktik yolla söz yaradıcılığı adlanır. Sintaktik yolla söz yaradıcılığının sözlərin miqdarına görə, əsasən, iki növü var: a) iki sözün birləşməsi ilə söz yaradıcılığı (*istiöt, düzbucaqlı, üzbəüz* və s.); üç və daha artıq sözün birləşməsi ilə söz yaradıcılığı (*əlüzüyan* və s.). Sintaktik üsulla yaranan sözlərə, quruluşuna görə mürəkkəb sözlər deyilir. Mürəkkəb sözlərin yaranma üsulları müxtəlif dillərdə müxtəlif şəkillərdə təzahür edir.

Üçüncü növ söz yaradıcılığı, yəni sözün bir nitq hissəsindən başqasına keçməsi ilə söz düzəltmə nitq hissələrinin xüsusi morfoloji əlamətləri, daha doğrusu, sözdüzəldici şəkilçiləri olmayan dillərdə geniş yayılmışdır. Söz yaradıcılığının bu üsuluna *konversiya* da deyilir. Konversiyanı nitq hissələrinin müxtəlif cümlə üzvləri vəziyyətində işlənməsi kimi sintaktik hadisə ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Bu, konversiyanın yalnız bir növü, bəzilərinin göstərdiyi kimi, təsadüfi konversiya hesab edilə bilər.

Konversiyanın müxtəlif növləri vardır: substantivləşmə, adyektivləşmə, pronominalaşma, verballaşma, adverbiallaşma, konyunksionlaşma və s. Bunlar dilimizə aid qrammatik terminlərlə adlandırıla bilər: isimləşmə, sifətləşmə, əvəzləşmə, felleşmə, zərfləşmə, bağlayıcılaşma və s. Konversiya söz yaradıcılığı üsullarından biri olan leksik-qrammatik hadisə kimi az öyrənilmişdir. Lakin onun ayrı-ayrı növləri, xüsusən substantivləşmə üzrə dilçilikdə geniş tədqiqat işləri aparılmışdır. Konversiya dörd səviyyədə özünü göstərir: 1) sintaktik, 2) morfoloji-sintaktik, 3) semantik-sintaktik, 4) semantik.

1) *Sintaktik konversiya* bütün nitq hissələrinə aid olub, hər hansı nitq hissəsinə daxil olan sözün heç bir şəkli dəyişikliyə uğramadan başqa nitq hissəsinin yerində işlənməsini nəzərdə tutur. Məsələn, *Açıldı yaz günü, əridi soyuq* (S.Vurğun) cümləsində *soyuq* sifəti yalnız sintaktik cəhətdən təcrid olunaraq, isim yerində işlənməmişdir. *Bu evdən köç! Bu meyvədən dad!* cümlələrində *köç* və *dad* isimləri sintaktik cəhətdən feilləşmişdir. *Daş divar, dəmir qapı* birləşmələrində

isimlər sifətləşmiş; *səndən başqa* birləşməsində isə *başqa* sifəti müvafiq sintaktik mühitə düşərək qoşmalaşmışdır.

Sintaktik cəhətdən konversiyanın ondan çox müxtəlif modeli vardır. Bu növ konversiyanın ilk mərhələsi sayılır.

2. *Morfoloji-sintaktik cəhətdən konversiya* hər hansı bir nitq hissəsinə mənsub sözün başqa nitq hissəsinə keçərkən həmin nitq hissəsinə məxsus qrammatik kateqoriyaların şəkilçilərini də qəbul etməsini nəzərdə tutur. Başqa sözlə, konversiyaya uğrayan söz substantivləşmə zamanı hal, kəmiyyət, mənsubiyyət və ya xəbərlilik şəkilçilərini, verballaşma zamanı inkarlıq, növ, zaman, şəkil, şəxs və s. şəkilçiləri qəbul edir. Məsələn, *Gözəllər sultanı, ay mələkdə* (Aşıq Ələsgər); *Hər yetən gözəla gözəl deməram, Gözəldə gərəkdir işvə-naz ola* (Aşıq Ələsgər); *Çoxuna eyləyəcəm nasağı gözəla, gözəla sən!* (Aşıq Ələsgər); *Tərpənməyən dağ gövdəsi baxanlara gəlir şir* (S.Vurğun) cümlələrindəki *gözəllər, gözəla, gözəldə, çoxuna, baxanlara* sözləri ismə məxsus cəm, hal, mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul etməklə sintaktik səviyyə ilə yanaşı, morfoloji cəhətdən də substantivləşmişdir.

Aşağıdakı cümlələrdə isə morfoloji-sintaktik səviyyədə verballaşma hadisəsi baş vermişdir: *Sevinc də dadırıq, qəm də yeyirik* (C.Novruz). *Ötən aya, günə acıdırıq biz* (C.Novruz). *Köçəcək dünyadan illər, fəsillər* (C.Novruz).

Göründüyü kimi, *dad* və *köç* isimləri verballaşma prosesində müvafiq olaraq eyni zamanda şəxs və zaman şəkilçilərini, *acı* sifəti inkarlıq, zaman və şəxs şəkilçilərini qəbul edərək, sintaktik cəhətdən olduğu kimi, morfoloji cəhətdən də verballaşmışdır.

Sintaktik konversiyaya nisbətən burada konversiya dərəcəsi daha yüksəkdir.

3. *Semantik-sintaktik konversiya* daha çox substantivləşmə və adyektivləşmə hadisələrinə aiddir. Bu səviyyədə olan konversiya zamanı isim-sifət omonimliyində olan sözlər sintaktik cəhətdən isim və yaxud sifət yerində işlənir. Məsələn, *qoca, dəmirçi, kəndli* və s. sözlər bu qəbildəndir. *-çı...; -li...* şəkilçili sözlər Azərbaycan dilinin morfolojiyasına həsr olunmuş kitablarda həm düzəltmə isim, həm də düzəltmə sifət bəhslərində verilir.

Semantik-sintaktik cəhətdən substantivləşmədə feillərdən düzəlmə sifətlər də yaxından iştirak edir. Azərbaycan MEA nəşriyya-

tının 1960-cı ildə nəşr etdiyi “Azərbaycan dilinin qrammatikası” (I hissə) kitabında düzgün olaraq göstərilir ki, “-ma/-mə; -ı/-ici/-ucı/-ücu/-ücü; -ı/-i/-u/-ü şəkilçiləri vasitəsilə feillərdən düzələn *qazma, süzmə, satıcı, qurucu, diri, ölü* və s. kimi sifətlər substantivləşmə nəticəsində tamamilə sifətlərdən ayrılmışlar” (səh.61). Qeyd edilən sözlərin semantik cəhətdən daha çox isim xüsusiyyətinə malik olması həqiqətdir.

Semantik-sintaktik cəhətdən adyektivləşmə xüsusilə maraqlıdır. Burada eyni söz həm sintaktik, həm də semantik-sintaktik cəhətdən sifətləşə bilər. Məsələn, *daş divar, dəmir qapı* birləşmələrində birinci tərəflər ikinci tərəfin materialını bildirdiyindən öz həqiqi mənalarını saxlayır. Odur ki, biz burada yalnız sintaktik cəhətdən adyektivləşmə hadisəsi ilə qarşılaşırıq. *Daş ürək, dəmir bilək* birləşmələrində isə birinci tərəflər öz sintaktik-semantik mühitlərindən asılı olaraq, həqiqi mənalarını itirmişdir. Belə ki, bu birləşmələrdə *daş* “rəhmsiz”, “insafsız”; *dəmir* isə “möhkəm”, “qüvvətli” mənalarını qazanıb, *semantik cəhətdən daha çox sifətləşmişdir*.

Qeyd edək ki, morfoloji-sintaktik konversiyaya nisbətən semantik-sintaktik konversiyada substantivləşmə və ya adyektivləşmə dərəcəsi daha yüksəkdir.

4. *Semantik konversiya* müəyyən bir nitq hissəsinə daxil olan sözün həmin nitq hissəsi ilə bütün semantik və qrammatik əlaqələrini itirərək yeni bir nitq hissəsinə keçməsinə nəzərdə tutur. Semantik konversiya, demək olar ki, tamamilə anomastika sahəsinə aid olub, daha çox xüsusi isimlərdə özünü göstərir. Odur ki, semantik konversiya yalnız substantivləşmə ilə məhdudlaşır. Azərbaycan dilində semantik cəhətdən, əsas etibarilə, sifətlər və feillər substantivləşir:

a) sifətlərin semantik cəhətdən substantivləşməsinə aid misallar: *Bəxtiyar, Qara, Qədim, Daşqın, Əziz, Lətif, Mübariz, Ağca, Balaca, Ballı, Qəşəng, Zərif, Yaxşı, Gözəl, Göyçək, Güllü, Tellü...*

b) feillərin semantik cəhətdən substantivləşməsinə aid misallar: *Anar, Qaryağdı, Qorxmaz, Dinməz, Yaşar, Haqverdi, Yetər, Gülər, Sevil...*

Konversiya hadisəsi, göründüyü kimi, geniş yayılmaqla bərabər, zəngin qrammatik və semantik xüsusiyyətlərə malikdir.

Söz yaradıcılığının dördüncü növü əvvəlki üç üsuldən kəskin surətdə fərqlənir. Belə ki, birinci üç üsul söz yaradıcılığının qram-

matika ilə əlaqəsinə əsaslanırsa, dördüncü üsul, daha doğrusu, sözə yeni məna verməklə söz düzəldilməsi söz yaradıcılığının semantika sahəsi ilə əlaqəsinə dəlalət edir. Söz yaradıcılığının bu üsulunu semantik yolla söz yaradıcılığı da adlandırmaq olar. Məsələn, Azərbaycan dilində *yoldaş* sözünün aldığı yeni ictimai məna dilimizə yeni bir söz vermişdir.

Söz yaradıcılığı, göründüyü kimi, dilin iki sahəsi ilə – qrammatika və leksika ilə yaxından bağlıdır.

Söz yaradıcılığının nəticəsi leksikaya aid olub, dilin lüğət tərkibinə yeni-yeni leksik vahidlər verir.

Söz yaradıcılığı prosesi isə qrammatikaya aid olub, onun maddi imkanları əsasında fəaliyyət göstərir. Bu baxımdan, söz yaradıcılığını qrammatika və leksika ilə həmhüdəd dilçilik sahələrindən hesab etmək olar.

6. Leksika. Söz dil vahidi kimi

Leksika dildə olan sözlərin cəminə deyilir. Başqa sözlə, dildə olan bütün sözlər birləşib dilin leksikasını əmələ gətirir. Bu cəhətdən “dil leksikası” termini dilin lüğət tərkibi ilə eyni mənada işlənir. “Leksika” terminindən nisbətən məhdud mənada da, məsələn, müəyyən bir yazıçının əsərlərində işlənən sözlərin, yaxud da müəyyən bir əsərdə işlənən sözlərin cəmi mənasında istifadə olunur.

Leksika bir dil səviyyəsi və sistemi olmaq etibarilə dilin fonoloji və qrammatik sistemlərindən fərqlənir. Bəzi ümumi dilçilik mütəxəssisləri dilin leksik sistemi ilə adları çoxkilən digər sistemləri arasında üç fərqi olduğunu göstərirlər:

1. Hər şeydən əvvəl, “dil leksikası” üçün bilavasitə açıqdır, o, konkret vahidləri dəyişməyə, müxtəlif mənşəli və müxtəlif yaranma üsullu sözləri seçməyə imkan verir” [17, 144]. Belə vəziyyət fonoloji və qrammatik səviyyələrdə yoxdur.

2. “Dil leksik-semantik sisteminin ikinci xüsusiyyəti onun dilin xarici strukturu, dil üslubları və nitq fəaliyyətinin müxtəlif kommunikativ sahələri ilə bilavasitə bağlılığıdır, belə ki, leksik sistemin təsvirində dilin daxili və xarici strukturu təlimləri bir-birilə kəşifir.

Neytral (üslublararası) və üslubi leksika qarşılaşdırılması mərkəzi leksik-üslubi oppozisiya sayılır” [17, 144-145].

3. Nəhayət, “leksik-semantik sistemin üçüncü xüsusiyyəti odur ki, leksik-semantik kateqoriyalar müxtəlif və çoxlu semantik əsaslara görə müəyyənləşir. Buna görə də onun kateqoriyaları fonoloji oppozisiyalar və qrammatik kateqoriyalar qədər qapanmış xarakter daşıyır” [17, 145].

Leksika dilin bazisli səviyyələrindən hesab olunur. Onun əsas vahidi sözdür.

Söz nədir?

İlk baxışda cavabı çox aydın görünən bu sualın dilçilik elmində hələ də tam, elmi cavabının verilmədiyini desək, mübaliğə olmaz. Q.M.Qalkina-Fedoruk yazır: “Söz, dilin lüğət tərkibini təşkil edən dil vahididir. Sözün dilin ümumi sistemindəki vəziyyəti müxtəlif baxımlardan aydınlaşdırılmalıdır. Zira dil insanlar arasında cəmiyyətin iqtisadi və siyasi həyatına, elmi, texniki, bədii-estetik, istehsal əmək fəaliyyətinə, ictimai-məişət məsələlərinə və s. aid bütün və hər cür əlaqələrinin vasitəsidir.

Dildə yarandığı andan bütöv bir xalqın tarixi, onun həyatı, arzu və ümidləri, əzab və iztirabları, sevinc və nailiyyətləri inikas edir. Lakin dilin insan həyatındakı belə böyük əhəmiyyətinə baxmayaraq, onun əsas vahidi kimi söz problemi dilçilikdə hələ də lazımı dərəcədə həll edilməmişdir” [5, 5].

Tamamilə doğru deyilir ki, “hələ də sözün kifayətləndirici tərif yoxdur” [5, 5]. Qeyd etmək lazımdır ki, bunun səbəbi heç də alimlərin söz problemi ilə nisbətən sonralar məşğul olmaları deyil. Əslində, “hələ qədim Yunanıstanda və Romada sözün mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsi, onun cümlədə və dildə yeri, onun dil vahidi kimi təfəkkür vahidinə münasibəti barədə böyük mübahisələr aparılırdı” [5, 7].

Müasir dilçilik baxımından söz nədir?

Müasir dilçilik, sözü, ilk növbədə, dilin ən mühüm, ən əsas, mərkəzi vahidi hesab edir. Sözün dil mexanizmində mərkəzi mövqe tutması SSRİ EA Dilçilik İnstitutunun nəşr etdirdiyi “Ümumi dilçilik” monoqrafiyasında dörd xüsusiyyətlə əsaslandırılır. Həmin xüsusiyyətlər, qısaca olaraq, aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Söz hər bir vəzifəni yerinə yetirməyə qadirdir. O, nominativ, siqnifikativ¹, kommunikativ və praqmatik² dil vəzifələrində işləyə bilər.

2. Sözlər iki cür modifikasiyada mövcud olur, yəni nominasiya sistemində və lüğət tərkibində virtual çoxmənalı işarə, nitq istifadəsində isə üzvlənmiş, aktual işarə kimi fəaliyyət göstərir.

3. Söz dilin əsas funksional-struktur vahididir. O, mürəkkəb semantik tərkibə malikdir.

4. Sözün: a) leksik-semantik, b) fonetik, fono-morfoloji, c) morfoloji (necə deyirlər, sözformalar), ç) üslubi, dialektal, ictimai, d) etimoloji variantlar [30, 403-407] kimi zəngin variantları mövcuddur.

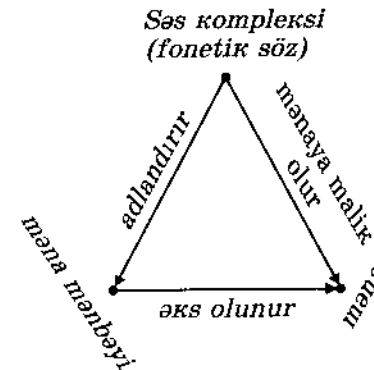
Bütün bunlar *sözün*, necə deyirlər, xarici xüsusiyyətləri, dil sistemində onun yeri məsələləridir. Sözün “daxili” xüsusiyyətləri isə onun bir dil vahidi kimi mahiyyətinin izahını nəzərdə tutur. Sözün mahiyyəti dedikdə nə başa düşülür?

Söz, hər şeydən əvvəl, müəyyən bir *səs kompleksindən* ibarətdir, başqa sözlə, o, müəyyən *fonetik tərkibə* malikdir. Əslində, müəyyən fonetik tərkibə malik olmayan söz yoxdur.

İkincisi, sözün müəyyən bir mənası vardır. Sözün mənası geniş anlayış olub, məfhumları, emosional vəziyyətləri və s. əhatə edir.

Nəhayət, üçüncüsü, sözün mənasının müəyyən mənbəyi mövcuddur. Belə ki, məna yalnız müəyyən bir predmet, hadisə, hərəkət, emosional vəziyyət əsasında yarana bilər. Bu deyilənlərdən, təbii olaraq, belə nəticə çıxır ki, hər bir söz özündə ən azı üç cəhət – səs kompleksi, məna və məna mənbəyi kimi cəhətləri birləşdirir. Məhz bu üç cəhətin vəhdəti söz əmələ gətirir.

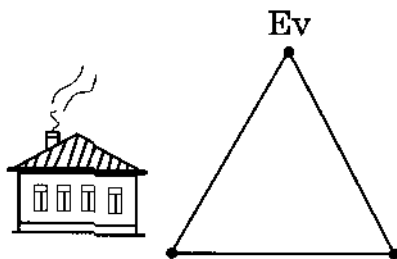
Dilçilikdə geniş yayılmış bu izahat məna üçbucağı vasitəsilə əyani şəkildə belə göstərilə bilər:

¹ Siqnifikativ, yəni məna

² Praqmatik, yəni dil vahidinin dildən istifadə edən şəxsə münasibəti

Bu üçbucaq bütün sözlər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Hər bir konkret halda həmin mənə üçbucağı təkrar olunur. Məsələn, *ev* sözü ilə əlaqədar olaraq, mənə üçbucağını belə göstərə bilərik:

Sözün varlığı üçün vacib olan üç cəhət söz haqqındakı təlimlərdə müxtəlif terminlərlə həmişə diqqət mərkəzində olur.

Dilçilikdə bu üç cəhətlə bağlı geniş yayılmış terminlər və onların məzmunu ilə tanış olaq.

Birinci cəhət – yəni səs kompleksi dedikdə, sözün fonetik tərkibi nəzərdə tutulur. Səs kompleksi “fonetik söz”, “səs cildi”, “sözün fiziki, maddi siması” və s. terminlərlə də ifadə olunur. Sözün fonetik tərkibi, əlbəttə, kortəbii yolla yaranmır, hər bir halda o, mənsub olduğu dilin fonetik qanunlarına əsaslanır. Məsələn, türk dillərində sözün tərkibində eynicinsli saitlər olur; daha doğrusu, eyni bir sözün tərkibində ya qalın, ya da incə saitlər iştirak edir; iki sait və yaxud iki samit (sonor samitlər müstəsna) yanaşı gələ bilmir və s. Məsələn, deyək ki, *qğraa*, *ıaor*, *mıfra* və s. tipli səs kompleksləri heç zaman Azərbaycan dilinə mənsub sözün fonetik cildi kimi çıxış edə bilməz. Ümumiyyətlə, sözün səs cildi həmin sözün mənsub olduğu dilin fonetik tərkibi, quruluşu və qanunları əsasında qurulur.

Sözün varlığı üçün vacib olan **ikinci cəhət**, yəni sözün mənası dedikdə, sözün insan şüurunda yaratdığı məzmun nəzərdə tutulur. “Müasir elmdə söz mənaları təbiətinin vahid anlamı yoxdur. Bəzi alimlərin fikrincə, mənə müəyyən *səslənmənin* müəyyən predmetlə *əlaqəsidir*, sözün predmetə *münasibətidir*. Digərlərinin fikrinə görə, mənə, sözə bənd edilmiş predmetin *inikasıdır*” [6, 71].

Sözün mənası, yaxud məzmunu *siqnifikat* da adlanır. Sözün mənası barədə əhatəli təriflərdən biri belədir: “Sözün mənası [siqnifikativ mənə, siqnifikat] *gerçəkliyin insan şüurundakı inikasının məfhum mərhələsi ilə bir olan ən yüksək mərhələsidir. Sözün mənası predmetin insanların ictimai praktikasında dərk edilən ümumi və eyni zamanda mühüm əlamətlərini əks etdirir. Sözün mənası özünün son həddi kimi məfhumə doğru can atır*” [38, 13].

Nəhayət, sözün varlığı üçün vacib olan üçüncü cəhət, yəni *mənənin mənbəyi* sözün geniş mənasında, sözlə adlandırılan *predmeti* nəzərdə tutur. Predmetə *denotat*, yaxud *referent* də deyilir.

Sözün təhlili səviyyələri. Göründüyü kimi, söz dilin ən mühüm, ən mərkəzi vahidi olmaqla bərabər, eyni zamanda təhlilə və tərifə çox çətin gələn mürəkkəb vahidlərindəndir. Məhz buna görə ki, sözün dilçilikdə müxtəlif təhlil səviyyələri vardır.

Ümumi dilçiliyə dair tədqiqatlarda söz təhlilinin dörd səviyyəsi göstərilir:

I. Fonematik (fonem tərkibi).

II. Morfematik (morfem tərkibi).

III. Leksematik (söz lüğət tərkibinin ikitərəfli nominativ vahidi kimi).

IV. leksik-semantik (sözün leksik-semantik variantları və ayrı-ayrı mənaları səviyyəsi) [30, 407–408].

Bunlardan birinci ikisi ifadə planına, sonuncu ikisi isə məzmun planına aid edilir. Geniş yayılmış *dilçilik təliminə* görə *söz təhlilinin* dilin mənalı vahidi kimi iki səviyyəsi vardır: 1) leksik və 2) qrammatik səviyyələr. Leksik səviyyə iki istiqamətdə olur: a) leksik və b) semantik səviyyələr. Sözün təhlilinin *leksik səviyyəsi* sözü leksik vahid kimi nəzərdə tutur və onun leksik mənalarını öyrənir. Sözün leksik mənası dedikdə, onun real, maddi, əsas lüğəvi mənası nəzərdə tutulur. Bu cəhətdən leksik mənə, ümumiyyətlə, söz mənası ilə müqayisədə xeyli konkretdir.

Yuxarıda sözün mənası haqqında danışılmışdır. Orada barəsində məlumat verilən *mənə* dilçilik nəzəriyyəsinin tədqiqat obyektidir; digər ümumi nəzəri məfhumlarla əlaqədə mövcud olan dilçilik anlayışdır. Leksik mənə isə konkret predmet (*ağac*, *getmək*, *bir*, *yaxşı*) barədə olan məlumatı nəzərdə tutur və öz konkretliyi ilə əvvəlkindən xeyli fərqlənir. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, leksik mənə ümumiləşdirmədən uzaqdır. Əslində, biz *ağac* deyərkən, konkret bir ağacı nəzərdə tutduğumuz kimi, yer üzündə mövcud olan bütün ağacları nəzərdə tuturuq. *Ağac* sözü öz leksik mənə dairəsinə ağacın bütün növlərini (*söyüd*, *qovaq*, *alma*, *gilas* və s.) daxil edir. Biz *söyüd* deyərkən də həmin hadisə baş verir: eyni sözlə konkret bir *söyüd* ağacı ilə bərabər, bütün *söyüd* ağacları və *söyüd* ağacının bütün növləri ifadə olunur.

Leksik mənə öz tərkibinə görə yekcins deyildir. Buna görə də onun müxtəlif tiplərini göstərmək olar:

Leksik mənənin tipləri iki prinsipə görə təsnif olunur:

1. Denotata münasibətdəki fərqə görə.
2. Məfhumun ifadə olunma xüsusiyyətinə görə.

Birinci prinsipə görə, leksik mənənin iki tipi vardır. Həmin tiplər iki prinsipə görə mövcud olur: a) denotata obyektiv münasibətə görə; b) denotata subyektiv münasibətə görə.

Birinci prinsip iki konkret halı nəzərdə tutur. Birinci halda denotat konkret və mücərrəd olur və beləliklə, leksik mənənin konkret və mücərrəd tipləri meydana çıxır. Məsələn, *ağac-yaxşılıq, ev-məhəbbət* və s.

İkinci halda isə ad və müəyyən ad altında birləşməyən denotatlar ifadə olunur. Bununla əlaqədar olaraq leksik mənənin nominativ və anominativ tipləri meydana çıxır. Məsələn, *ağac, yaxşılıq, ev, məhəbbət* və s. nominativ; *bu, mən, sən, o, belə, elə* və s. anominativ leksik mənələr ifadə edir. Denotata subyektiv münasibətə görə isə leksik mənənin iki tipi ilə qarşılaşırıq: müstəqim və məcazi mənələr. Məsələn, *pələng* "heyvan" mənəsində və "cəsur, güclü adam" mənəsində.

Məfhumun ifadə olunma xüsusiyyətinə görə leksik mənənin iki növü vardır. Həmin növlər aşağıdakı iki prinsipə görə müəyyən olunur:

- 1) Məfhumun ifadə olunmasının obyektivliyinə görə.
- 2) Məfhumun ifadə olunmasının subyektivliyinə görə.

Birinci halda, danışan məfhumun ifadəsinə obyektiv münasibət bəsləyir və beləliklə, biz leksik mənənin terminoloji və ümumi olmaq etibarilə iki tipi ilə qarşılaşırıq; məsələn, *xəbər* cümlə üzvü mənəsində və məlumat mənəsində.

İkinci halda isə məfhumun ifadə olunmasında subyektiv cəhət özünü göstərir və beləliklə, biz leksik mənənin emosional və qeyri-emosional olmaqla iki tipi ilə qarşılaşırıq. Məsələn, *quş-quşcuğaz, ah* və s.

Əslində, leksik mənənin ümumi və qeyri-emosional tipləri bir-birinə uyğun gəlir. Bölgünü binar oppozisiya ölçüsündə aparmaqda məqsəd leksik mənə tiplərini qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırmaqdan ibarətdir.

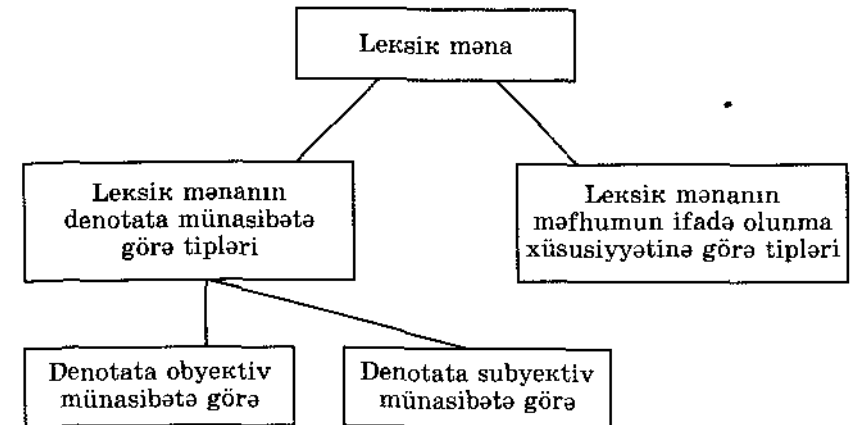
Leksik mənənin tiplərə görə təsnifi prinsiplərini və tiplərini aşağıdakı sxem vasitəsilə əyani şəkildə göstərmək olar.

* * *

Sözün leksik səviyyədə təhlilinin ikinci üsulunu semantik təhlil təşkil edir. Semantik təhlil dilin lüğət tərkibindəki sözlərin şəkildə və mənaca münasibətinə əsaslanır.

Dildə çoxlu miqdarda söz vardır ki, onlar eyni fonetik tərkibdə eyni bir denotatı adlandırarkən onun əsas əlamətinin müxtəlif cəhətlərini əks etdirir.

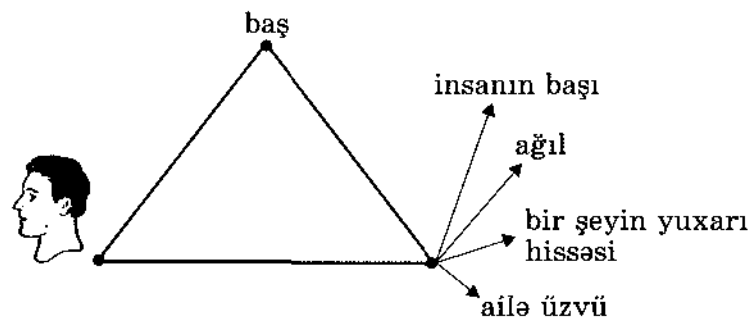
Leksik mənə tiplərinin təsnifi prinsipləri

Belə hallarda eyni səs kompleksi, eyni denotat, lakin müxtəlif siqnifikatlarla qarşılaşırıq.

Bu zaman ənənəvi üçbucağın küncələrindən birində bir növ parçalanma gedir.

Deyilənləri belə bir sxemlə göstərmək olar:

Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"ndəki *baş* sözü məqaləsini veririk:

BAŞ is. 1. İnsan bədəninin kəllə və sifətdən ibarət olan yuxarı hissəsi. *İri baş. Onun başı ilə bədəni arasında tənəsüb yoxdur. – Baş bədənə tacıdır, gözlər onun daş-qası. (Ata. sözü).* // Heyvan bədəninin, beyin olan yuxarı və ya ön hissəsi. *Toğlular başlarını qaldırıb, Quluya baxdılar və yenə də mərzdəki xırda göy otu yeməyə başladılar.* M.İbrahimov. □ **Başı axmaq (dolanmaq)** – başı gicəllənmək, başı hərlənmək. **Başı çatlamaq** – başı bərk ağrımaq. **Başına vurmaq məc.** – beyinə təsir etmək. *Spirt başına vurdu. Başını çevirmək* – baxmamaq, görməmək üçün üzünü döndərmək. // Başın beyin və saç olan yuxarı hissəsi; kəllə, qafa. *Başına vurmaq. Daz baş. Başında bir dənə ağ tük yoxdur. Başına papaq qoymaq. – Başından ağrı qopur, gözlərimə qaranlıq çökür.* Mir Cəlal. **Başını sığallamaq məc.** – mehribanlıqla, nəvazişlə başına əl çəkmək.

2. məc. Zəhin, şüur. *Başında hər şey qarışdı. Belə bir şey heç başında yox idi. Başına yaxşı bir fikir gəldi.* // məc., dan. Ağıl, zəka mənasında. *Kişidə baş var.*

3. Bir şeyin ən yuxarı hissəsi, təpəsi, zirvəsi, üstü. *Qüllənin başı. Ağacın başına çıxmaq. – Tərlən kimi gözlərini zillədi; Dağ başından evin səmtin ballədi.* A.Səhhət. *Dağların başında bulud qaynaşmağına baxmayaraq, hava isti idi. Çəmənizəminli. Ağacın başını axtardıq, zirzəmilərə adam saldıq.* Mir Cəlal.

4. Bir şeyin qalın, çıxıq, yumru ucu, təpəsi. *Vintin başı. Mixin başı.* // Yumru şəkildə olan hər şey. *Bir baş soğan (kələm).*

5. Kənar, qıraq, yan. [Əbülhəsən bəy:] *Nə isə şam süfrəsinin başına keçdim.* M.S.Ordubadi. *Yuxuda görürəm ki, sərin bir bulaq başındayam.* M.Hüseyn. *Əkbər kişi kəhriz başında oturub sərinləyirdi.* Mir Cəlal.

6. Bir şeyin başlandığı yer, başlanğıc. *Çayın başı. Arxın başı. Kanalı başı. Yolu başı. Tarlanın başı.* – [Cahangir:] *..Gedib suyun başını pambığa sarı çevirsinlər.* Ə.Haqqverdiyev. *Birdən tingə başından qəfildən bir dəstə qız onun qarşısına çıxdı.* Ə.Məmmədخانli. // Müəyyən bir müddətin, hərəkət və ya hadisənin başlanğıcı, əvvəli, ibtidası. *İlin başı. Ayın başı. Gələn ayın başında burada olaram.* – [Hacı Kərim:] *Gərəkdir ki, gələn həftənin başında pullar hazır ola, yola düşək.* M.F.Axundzadə. *Yaz başı dolu yağardı.* Mir Cəlal.

7. Uzunluğu olan bir şeyin son nöqtəsi, ucu, qurtaracağı, kənarı, son hissəsi. *Xalçanın başı. Şalbanın başı çürümüşdür. Ağacın o biri başından tut.* – *Məhsəti xanımı istiqbal edən dəstələrin bir başı İsfahan kəndində, o biri başı isə .. Xanəgah kəndində dayanmışdı.* M.S.Ordubadi.

8. Bir şeyin ön tərəfi, qabaq tərəfi, qarşıda olan kənarı, yaxud əsas hissəsi. *Gəminin başı. Taxtanın başı hansıdır?*

9. Yuxarı tərəf, hörmətli yer. *Məclisin başı.* □ **Başa keçirmək** – məclisin yuxarisına keçirmək, birinci yerə keçirmək, ən hörmətli yerdə, başda oturtmaq, hörmətini qaldırmaq. **Başa keçmək** – məclisin yuxarisına keçmək, ən hörmətli yeri tutmaq, başda oturmaq. **Aşağı baş** – məclisin ikinci dərəcəli yeri, tərəfi. **Yuxarı baş** – məclisin ən hörmətli yeri, tərəfi. *Vaqiflə Mirzə Əliməmməd xalqa təzim edə-edə yuxarı başa keçib, göstərilən yerdə aylaşdılar. Çəmənizəminli. Bütün ailə onun [Nazilə xanımın] ayağına qalxdı, yuxarı başa keçirdilər.* Mir Cəlal.

10. Heyvanları saymaq üçün hesab vahidi. *Beş baş inək. On baş qoyun. Kolxozun yüz baş qaramalı var. – Əgər qatıra minə bilsəydi, düzü, ananın qəbri haqqı, ona [Bəxtiyə] dörd baş düyə verəcəkdin.* S.Rəhimov.

11. Ailə üzvü, nəfər, adam mənasında. *Beş baş ailəm var.* – [Qulam dayı:] *Özümdən başqa altı başdır.* M.Hüseyn. [Rəis:] *Üç baş olana iki otaq! Beş başdan yuxarı üç otaq.* Mir Cəlal.

12. sif. Vəzifəco böyük olan; başçı, rəhbər, birinci, böyük. *Baş mühəndis. Baş mühasib. Baş katib. Baş dirijor. – Baş həkim xəstə-*

nin bu sözlərindən daha da həyəcanlandı. M.S.Ordubadi. *Muradxan fermanın baş çobanı idi. İ.Əfəndiyev. □ Baş olmaq* – bir işdə birinci olmaq, başçı olmaq. **Başda olmaq** – 1) bax **baş olmaq**; 2) *məc.* əsas yeri tutmaq, birinci olmaq. *Oruculuq ayının özünə məxsus süfrəsi vardı. Firni, tərək, bal halvası .. və sairə. Bozbaşla plov da başda olardı.* H.Sarabski.

13. *sif.* Başqalarına nisbətən daha mühüm, ən əsas, ən böyük, başlıca. *Şəhərin baş küçələri. Ölkənin baş şəhəri. Baş məsələ. İdarələr şəhərin baş binalarında yerləşmişdir. – Nümayişçilər şəhərin baş küçəsinə doğru ağır-ağır irəliləyirdi. A.Şaiq. // Ali, ən yüksək. Baş idarələr. Baş məclis. Baş Mətbuat Müdirliyi. Baş komandanlıq. – Əsgərin qəlbindən qopdu bu cavab; Dedi: "Kremlidir bizim baş ştab".* S.Rüstəm.

14. *sif. dan.* Əla, ən yüksək, ən yaxşı, ən seçmə. *Baş mal. – Nənə-qız oxumamış olsa da, bilirdi ki, təhsil işində beş ən baş qiymətdir.* S.Rəhimov.

15. Sözüün əvvəlinə rəqəm götürməklə işlənir – dəfə, kərə mənasında. [Öküzlər] *bir baş da gedib qayıtdılar.* S.Rəhimov. [Mirzə Hüseyn] *çox əsəbi idi, otağı bir-iki baş dolanıb, sonra Əsgərə lap yaxın oturdu.* S.Rəhman. // İki nöqtə arasında məsafə, yol. *Hər iki başı piyada getdik. Biletin bir başı neçəyədir?*

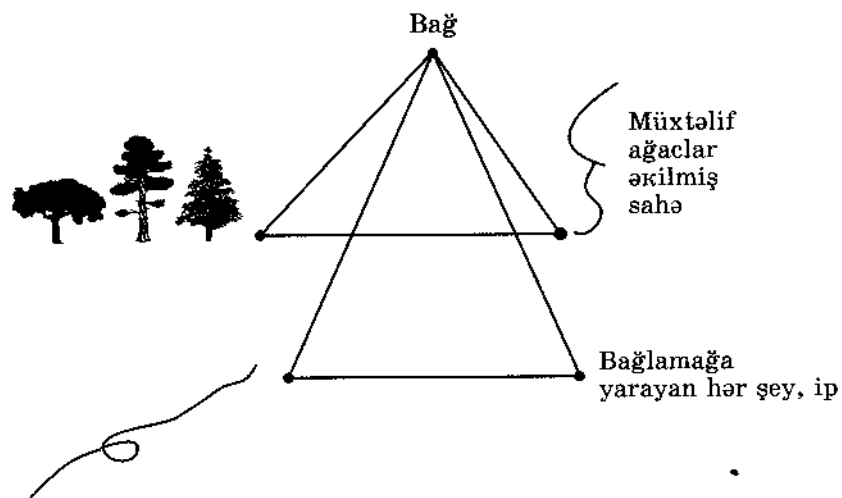
16. *dan.* Əsas, kök, səbəb, səbəbkar. *Bütün işlərin başı odur. – Əgərçi qaşlarındır fitnə başı: Hərami gözlərin əyyarə bənzər. Nəsimi. Arvadın işini Allah da bilməz. Genə işlərin başı sənsən.* N.Vəzirov.

17. *köhn.* Keçmişdə kəndlərdə işlənən şərti su ölçüsü vahidi. [Tubu:] *..Getdin ağadan üç günlüyə yarım baş su istədin, onu sənə pulsuz vermədi?* Ə.Haqqverdiyev.

Göründüyü kimi, baş sözünün kiçik məna çalarlıqları nozərə alınmazsa, on yeddi mənası vardır. Eyni fonetik tərkibli, eyni denotatlı, müxtəlif siqnikatlı sözlər dilçilikdə polisemantizmlər və ya çoxmənalı sözlər adlanır.

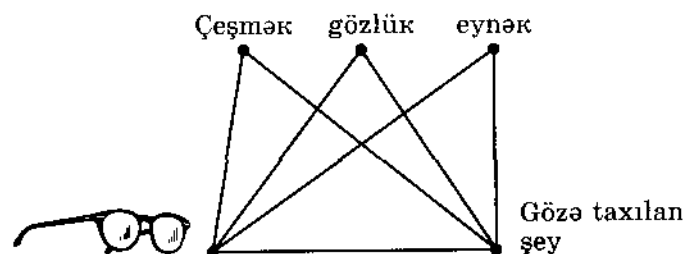
Sözüün leksik təhlili zamanı ənənəvi məna üçbucağından daha çox uzaqlaşan hallarla da qarşılaşmaq mümkündür. Belə ki, bəzi hallarda eyni fonetik söz müxtəlif denotat və siqnikatlarla əlaqədar olur. Bu zaman ənənəvi məna üçbucağından az şey qalır. Məsələn, *bağ* sözünü götürək. Bu fonetik söz müəyyən əlverişli bir şəraitdə

“meyvə ağacları əkilməmiş sahə”, digər əlverişli bir şəraitdə isə “bağlamağa yarayan hər şey, ip” mənasını ifadə edir. Bu vəziyyəti aşağıdakı sxemlə göstərmək olar:

Dilin lüğət tərkibindəki belə sözlər *omonimlər* adlanır.

Leksikanın semantik sistemində omonimlərin tamamilə əksinə olan vəziyyətlər də mövcuddur. Belə ki, omonimlər eyni fonetik tərkibə, lakin müxtəlif denotativ və siqnikativ əlamətlərə malik olduqları halda, bəzi sözlərdə, məsələn, *gözlük, çeşmək, eynək* sözlərində olduğu kimi, eyni denotat və siqnikat müxtəlif səs kompleksləri ilə əlaqəyə girir. Bu məqsədlə aşağıdakı sxemə nəzər salaq:

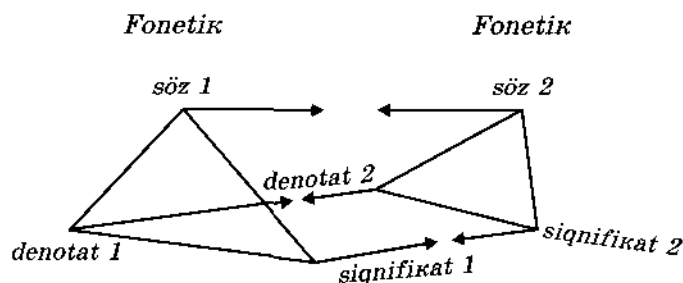

Göründüyü kimi, sinonimlər üçün eyni oturmaqda müxtəlif üçbucaqların yaranması səciyyəvi cəhətdir. Əlbəttə, sinonimlərdə siqni-

fikatin həmişə eyni olduğunu düşünmək düzgün olmaz. Belə ki, sinonimlər əslində eyni məfhumları ifadə edir, əlverişli şəraitdə isə siqnifikativ cəhətdən, yəni mənaca bir-birindən müəyyən dərəcədə fərqlənir. Məsələn, *ürək*, *qəlb*, *könlül* sözlərini nəzərdən keçirək. Bunlar eyni denotativ adı kimi sözün geniş mənasında “ürək” məfhumunu əks etdirir. Lakin müəyyən semantik mühitdə onların arasında müəyyən mənə fərqləri də meydana çıxır. Məsələn, biz həkimə müraciət etdikdə “ürəyim ağrıyır” deyər bildiyimiz halda, həmin mənada “*qəlbim ağrıyır*” deyər bilmərik. “*Könlüm ağrıyır*” ifadəsi isə Azərbaycan dilində, ümumiyyətlə, mümkün deyil.

Məlum olduğu kimi, dilin lüğət tərkibində mövcud olan sözlərin bir qismi öz mənalarına görə bir-biri ilə ziddiyyət təşkil etdiyi üçün müəyyən semantik sistem yaradır. Həmin sözlər *antonim* adlanır. Antonimlərdə önənəvi mənə üçbucağından əsər-əlamət qalmır. Sözün mövcudluğu üçün vacib olan üç cəhətə görə, antonimlərə belə şərh etmək olar:

1. Səs kompleksinə görə antonimlərin arasında əlaqə olmur, bu cəhətdən antonimlər ziddiyyət təşkil edir.
2. Mənaya görə antonimlər ziddiyyət təşkil edir.
3. Mənə mənəbəyinə görə antonimlər ziddiyyət təşkil edir. Məsələn, *yay* və *qış*, *alçaq* və *hündür*, *yaxşı* və *pis* sözlərində olduğu kimi. Deməli, antonimlərdə biz hər bir halda bir-birinə qarşı duran iki üçbucaqla qarşılaşırıq:

Sxemdən əyani şəkildə göründüyü kimi, antonim sözlər arasındakı əlaqə ziddiyyət prinsipinə əsaslanır.

Söz təhlilinin semantik üsulu şəkil və məzmunca fərqlənən söz qruplarının sözün mövcudluğu üçün vacib olan üç cəhətə görə, aşağıdakı cədvəli tərtib etməyə imkan verir:

Nö.№	Şəkil və məzmunca söz qrupunun adı	fonetik tərkib	mənə	mənə mənəbəyi
1	Polisemantizmlər	+	—	+
2	Omonimlər	+	—	—
3	Sinonimlər	—	+	+
4	Antonimlər	—	—	—

* * *

Sözün grammatik səviyyədə təhlil üsulu onun grammatik mənasını nəzərdə tutur.

Məlumdur ki, dilin tərkibini təşkil edən hər bir söz istisnasız olaraq həmin dilin müəyyən bir nitq hissəsinə daxil olur. Sözün müəyyən bir nitq hissəsinə daxil olması onun ilk və mühüm grammatik mənasıdır.

Məsələn, *kitab*, *yaxşı*, *bir*, *mən*, *yazmaq*, *tez* sözlərini sözün grammatik təhlil üsulu səviyyəsində nəzərdən keçirək. Biz *kitab* sözünün isim, *yaxşı* sözünün sifət, *bir* sözünün say, *mən* sözünün əvəzlilik, *yazmaq* sözünün fel, *tez* sözünün isə zərf olduğunu qeyd etməklə, onların mühüm grammatik mənasını izah etmiş oluruq. Əlbəttə, qeyd olunan sözlərin grammatik mənası yalnız onların hansı nitq hissələrinə daxil olmasından ibarət deyil. Onların daha bir neçə grammatik mənaları da vardır ki, bunları aşağıdakı cədvəldəki kimi göstərmək mümkündür:

Nö.№	Sözlər	Grammatik mənaları
1	kitab	isim, sadə isim, adlıq halda, tək
2	yaxşı	sifət, sadə sifət, adi dərəcə
3	bir	say, miqdar sayı
4	mən	əvəzlilik, şəxs əvəzliyi, birinci şəxs, tək, adlıq hal
5	yazmaq	fel, məsdər forması, sadə fel, məlum növ, təsirli, təsdiqdə
6	tez	zərf, sadə zərf, tərz-i-hərəkət zərfi

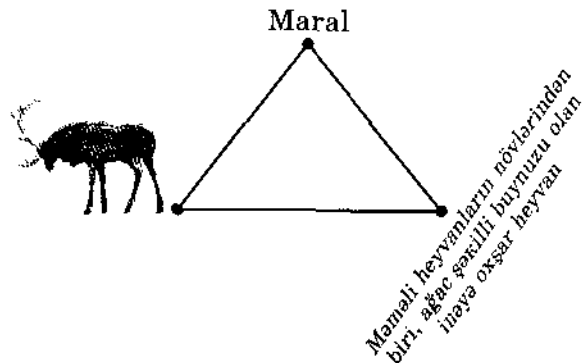
Şübhəsiz, sözün qrammatik səviyyədə təhlili daha böyük dərinliklərə nüfuz edir. Kök və şəkilçilər, onların mənası və vəzifəsi də sözün qrammatik təhlili səviyyəsinə daxildir. Məsələn, *yaradıcılığında* sözündə *yara*, *-d/-t/-*, *-ıcı*, *-lıq*, *-ı*, *-n*, *-da*, *-kı* morfemlərinin müəyyənləşdirilməsi və izah edilməsi də sözün qrammatik təhlili səviyyəsinə aiddir.

Sözün qrammatik təhlili səviyyəsi dilçilik elminin qrammatika şöbəsinə daxildir.

Ümumi və xüsusi sözlər. Onomastika məsələləri. Sözlər denotativ və siqnikativ əlaqələrin xarakterinə, ictimai vəziyyət və vəzifələrinə görə iki böyük qrupa – ümumi və xüsusi sözlərə bölünür. Yuxarıda söz haqqında deyilənlər bütünlüklə ümumi sözlərə aiddir. Xüsusi sözlər, daha doğrusu, xüsusi adlar isə dil sisteminə özlərinə məxsus spesifik mövqe tutur. Xüsusi sözlərin spesifikasiyalarının mahiyyətini izah etməyə çalışaq.

Ümumi sözlərdə olduğu kimi, xüsusi sözlərdə də üç cəhət özünü göstərir: *səs kompleksi, məna cəhəti, məna mənbəyi*; başqa sözlə desək, *fonetik söz, denotat və siqnikat*. Lakin xüsusi sözlərdə axırıncı iki cəhət öz xüsusiyyətinə görə ümumi sözlərdə olduğundan kəskin surətdə fərqlənir. Bu fərq özünü, ilk növbədə, denotativ və siqnikativ əlaqəsində göstərir.

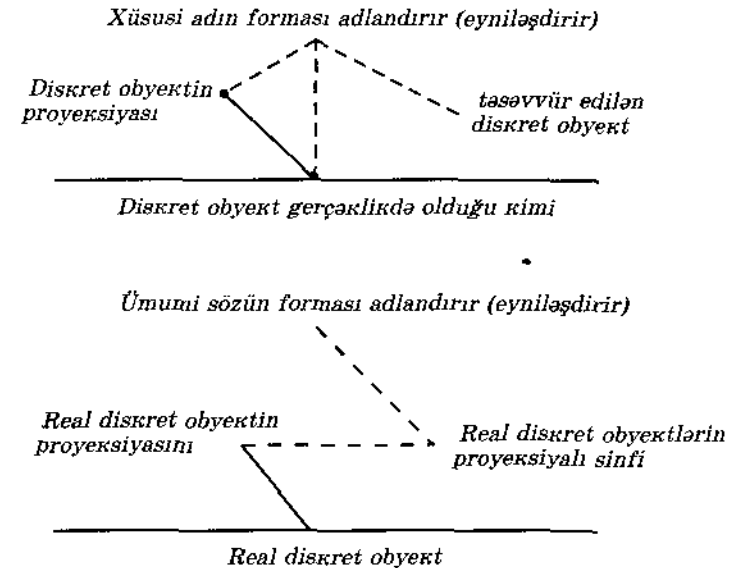
Ümumi sözlərdə denotat və siqnikat bilavasitə əlaqədədir: *maral* – fonetik söz; *maral* – denotat və məməli heyvanların bir növü kimi; *maral* – siqnikat. Ənənəvi məna üçbucağı ilə göstərsək:

Fərz edək ki, *maral* şəxs adıdır (yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, qadın adı kimi *Maral* Azərbaycan dilində geniş yayılmışdır).

Bu zaman üçbucağın bütün küncləri mühafizə olunur; lakin denotat və siqnikat “maral-heyvan” lingvistik-semantik əlaqəsini yox, “insan-rəsmi ad” ictimai-konstitutiv əlaqəsini ifadə edir. “Maral-heyvan” əlaqəsi öz təbiiyi, daimiliyi, ixtiyariliyi ilə, “Maral-insan” əlaqəsi isə öz süniliyi,¹ təsadüfiliyi və konstitutivliyi ilə fərqlənir. Bu vəziyyət ümumi və xüsusi adları denotativ-siqnikativ prinsip üzrə qarşı-qarşıya qoyur.

Xüsusi adlarla ümumi sözlər arasındakı fərqi göstərən aşağıdakı sxem maraqlıdır:

Bu sxemlərə əlavə olaraq göstərilir ki, “təsəvvür edilən obyektlər də insan təfəkküründə əvvəlcə təsnif edilir, sonra isə onların sinifləri ümumi sözlərin formaları ilə eyniləşdirilir” [3, 9].

Bütün bu deyilənlərdən aydın olur ki, xüsusi adlar dilin lüğət tərkibində mühüm yer tutur. Bununla əlaqədar olaraq, xüsusi adları ümumi sözlərlə məşğul olan elmin üsulları ilə tədqiq etmək mümkün deyil. Buna görə də dilin leksikasını öyrənən leksikologiya elminin ümumi sözlərlə və xüsusi adlarla məşğul olan müxtəlif şöbələrinin olmasına ehtiyac var və hazırda dilçilikdə belə elmi

¹ “Düzəltmə” mənasında

“ixtisaslaşma” mövcuddur. Belə ki, ümumi sözlərlə *leksikologiya* elmi, xüsusi adlarla isə *onomastika* məşğul olur. Lakin onomastika elminin tədqiqat obyekti geniş və tədqiqat üsulları çoxtərəfli olduğundan, onu müstəqil elm sahəsi hesab etmək olar.

* * *

Onomastika xüsusi adları müxtəlif baxımlardan və müxtəlif üsullarla öyrənə bilər. A.V.Superanskaya yazır: “Onomastik tədqiqatlar sinxroniya və diaxroniya planlarında struktur və müqayisəli-tarixi üsullarla aparıla bilər: Qlobal (ümumi), areal (məkani), regional (məhəlli) onomastik tədqiqatlar mümkündür” [40, 11].

A.V.Superanskayanın fikrincə, “qlobal onomastika müxtəlif ölkələrin və xalqların xüsusi adlarının tipoloji oxşarlığı ilə mənsub olduqları dildən asılı olmayaraq adlara xas olan ümumi qanunauyğunluqların müəyyənləşdirilməsi ilə, ümumdil universaliləri ilə müəyyən paralelizm təşkil edən, lakin müəyyənləşdirildikləri obyektin təsiri ilə, ümumdil universaliləri ilə tam uyğun gəlməyən onomastik universalilərin meydana çıxarılması ilə məşğul olur. Qlobal onomastik tədqiqatların nəticələri yalnız tipologiya ilə məşğul olan dilçilər üçün deyil, tarixçilər və etnoqraflar üçün də böyük maraq doğurur” [40, 11]. Göründüyü kimi, qlobal onomastika əslində onomastikanın nəzəriyyəsi olub, ümumi dilçilik elm sahəsinə uyğun gəlir. Onu *ümumi onomastika* adlandırmaq daha doğru olar.

A.V.Superanskaya areal onomastika barəsində yazır: “Areal onomastika müasir dövrdən əvvəlki dövrün dil mənzərəsini əks etdirərək, dialektoloji areallarla, adətən uyğun gəlməyən ayrı-ayrı onomastik hadisələr areallarını müəyyənləşdirir. Onomastik tədqiqatlarda meydana çıxarılan areallar substrat məsələsinin, onunla birlikdə əvvəlki dövrlərdə xalqların məskunlaşması məsələsinin həllinə kömək edir. Onomastikada mühafizə olunmuş qalıq sözlər, bizi qədər gəlib çıxmamış, qalıqları bəzi adlar və onun hissələri olan dillərin, təxmini olsa da, bərpa edilməsinə imkan verir” [40, 11–12].

Göründüyü kimi, areal (məkani) onomastika əslində tarixi onomastika termininə uyğun gəlir və onun *tarixi onomastika* adlandırılması daha doğru olardı.

Nəhayət, regional (məhəlli) onomastika barəsində alimin fikri belədir: “Regional onomastika bu və ya digər ərazinin adlarını

özündə birləşdirən onomastik sistemləri müəyyənləşdirir. Sistem, artıq mövcud olan adların qavranılması kimi, yenilərinin yaranmasına da müəyyən dərəcədə təsir göstərir. Hər bir tarixi dövrdə sistem daxili tarazlığa və onu təşkil edən tərkib hissələrinin qarşılıqlı surətdə şərtləndirilən “sərvətlərinə” malik olur. Eyni zamanda, sistem fasiləsiz olaraq dəyişir və bir şəkildən başqa şəkə keçir. Həmin ərazinin əhalisinin etnik və dil tərkibi, ideoloji və siyasi təsirlər və s. dəyişdikdə bu proseslər xüsusilə güclənir” [40, 12].

Demək, regional (məhəlli) onomastika əslində təsviri onomastika termininə uyğun gəlir və onun təsviri onomastika adlandırılması daha düzgündür. Beləliklə, onomastikanın ümumi, tarixi və təsviri onomastika kimi üç sahəsinə qeyd etmək olar.

Bu sahələrin hər birinin müxtəlif şöbələri vardır. Onlardan *antroponimika*, *toponimika*, *zoonimika*, *mifonimika*, *kosmonimikanı* xüsusilə qeyd etmək olar (*antroponimika* və *toponimika* xüsusilə əhəmiyyətlidir).

Antroponimika onomastika elminin bir şöbəsi olub, insan adlarını öyrənir. İnsan adları ad, familiya, atanın adı kimi müxtəlif tərkib hissələrindən ibarətdir. Onları müvafiq olaraq *personim*, *anxistonim*, *patronim* terminləri ilə də ifadə etmək olar.

Üçtərəkibli antroponim daha çox rəsmi sənəddə daşıyır. Bəzi xalqlarda antroponimin tərkib hissələri üçdən çox olur. Məsələn, V.A.Nikonov ərəb dilində antroponimə aşağıdakı komponentlərin daxil olduğunu göstərir:

“1. *İsim* – adam doğulan vaxt verilən ad.

2. *Künyə* – uşaqların adı ilə adlanan: *Əbu-Əhməd* – Əhmədin atası, *Umm-İbrahim* – İbrahimin anası, hətta *Əbu Burdah* hərfən: plaş atası – məcazi olaraq “plaşın sahibi” mənasında. Belə adlanma... bir çox xalqlarda, həm də yalnız sami xalqlarda və onlarla qonşu olanlarda deyil, onlardan çox uzaq olan xalqlarda da yayılmışdır. Məsələn, Sibirdə ketlər arvadlarını uşaq olanadək şəxssiz “yer” kimi, uşaq doğulandan sonra – “oğul anası”, ya da ki “qız anası”, çox uşaq olanda isə “uşaqların anası” kimi çağırırlar;¹ arvad ərinə “oğul atası”, “qız atası”, “uşaqların atası” kimi müraciət edir (Кетский сборник – II, 235). Kalimantan dayaklarında və yavalarda da belədir.

¹ Buna az hallarda bizdə də təsadüf olunur.

3. *Nəsəb* – ataya görə, anaya görə (çox az hallarda) verilən ad: “İbn-Sina”... – Sinanın oğlu deməkdir. İran və türk dillərində “oğul” *postpozisiya* mövqeyində olur, məsələn, müvafiq olaraq, Mərdanzadə və Teymuroğlu...

4. *Ləqəb* – ...Siddiq Həqiqətçi, Əhtəb Dışsiz. Onların nifrət, hekayət, təsvir bildiren üç növü var; peşə, titul (vəzifə, fəxri ad) – *şah, xan, bəy, mirzə, seyid* və s. adları da, din, iman və s. tərkib hissəli adlar da bu kateqoriyaya daxildir.

5. *Nisbə* – mənşəyə görə verilən ad: geneoloji cəhətdən əsil, güman edilən, uydurulmuş əcdadın adına görə (etnik cəhətdən, sonralar coğrafi cəhətdən Mosləvi “Mosullu”, Bəsrəvi “Bəsrəli”); tabeliyə, ictimai əlaqəyə görə verilən adlar.

6. *Mənsəb* – peşəyə görə verilən ad.

7. *Taxəllüs* (məxləs) – ...müxtəlif leksik mənbələrə görə verilən ad: doğulduğu yerə görə – *Rudəki*, peşəyə görə – *Hafiz*, mesənata görə Səəd bən Zənginin şərəfinə – *Sədi*. Bütün bu növlər müxtəlif birləşmələr əmələ gətirir: *künyə+ləqəb, künyə+nisbə, ləqəb+nisbə* və s. (Onomasticon Arabicum – 1...)” [29, 35–36].

Hindlilərdə, çinlilərdə və s. xalqlarda da müxtəlif ad sistemləri vardır.

Xüsusi insan adlarının müəyyənləşdirilməsi, daha doğrusu, adqoyma mərasimi də müxtəlif xalqlarda müxtəlif olur. Məsələn, Rəsul Həməzətov özünün “Mənim Dağıstanım” əsərində yazır ki, “dağlılarda belə adət var: uşağa babasının adını qoyurlar”.

Oğlan uşaqları üçün belə adət xalqların çoxuna xasdır. Yer üzündə elə xalqlar vardır ki, qorxduqları üçün ölümlərin adlarını bir daha heç vaxt işlətmirlər.

Nəhayət, insan adları ilə əlaqədar bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır.

Məlum olduğu üzrə, insanlar doğulandan qocalana qədər bir neçə dövr keçirirlər: körpəlik, uşaqlıq, yeniyetməlik, gənclik, ahıllıq, qocalıq. Bəzi xalqlar insanın bütün dövrlərini əhatə edən bir adla kifayətləndikləri halda, bəziləri onlardan, heç olmazsa, ikisini fərqləndirirlər. Məsələn, rus dilində *Aleksandr* gənclikdə *Səşə* və ya *Şura*; *Boris-Borya*, *Borik*; *Vladimir-Vova*, *Volodya*; *Georgiy-Jora*; *Dmitriy-Mitya*, *Dima*; *Yevqeni-Jenya*; *Leonid-Lyonya*; *Mixail-Mişa*; *Nikolay-Kolya*; *Pyotr-Petya* və s. kimi çağırılır. Bu hal ingi-

lislərdə də bu və ya digər dərəcədə özünü göstərir: *Robert-Bobbi*, *Ceyms-Cimmi* və s.

Heyvan adları (zoonimlər), canlı kimi təsəvvür edilən mövhumi varlıqların adları da (mifonimlər) antroponimlərə oxşar xüsusi ad qrupuna daxildir.

Onomastikanın ikinci mühüm sahəsi toponimikadır. Onomastikanın yer adlarını öyrənən sahəsinə *toponimika* deyilir. Öz obyektinin çoxtərəfliliyi və zənginliyi ilə əlaqədar olaraq toponimika müxtəlif yer adlarını öyrənir. Onlardan dördü: *oykonimlər, oronimlər, hidronimlər, driomonimlər* xüsusilə mühümdür.

Oykonimlər yaşayış məntəqələrinin adlarına deyilir. Yaşayış məntəqələri əhalisinin sayına, məşğuliyyətinə görə fərqləndiyindən, məlum olduğu kimi, müxtəlifdir: şəhərlər, kəndlər və s. Beləliklə, oykonimlər özləri də iki böyük qrupa bölünür: *astionimlər* və *komonimlər*.

Astionimlər şəhər adlarına, *komonimlər* isə kənd adlarına deyilir. Kənd adları onomastik ədəbiyyatda *xorionim* də adlanır.

Oronim dağ, təpə adlarına, ümumiyyətlə, müəyyən hündürlüklə fərqlənən yer adlarına deyilir. Oronimlərə dağlar, təpələr, gədiklər, aşırımlar, soyumuş vulkanlar, dərələr, düzənliklər və s. daxildir.

Hidronimlər su obyektlərinin: dənizlərin, çayların, göllərin, bataqlıqların və s. adını ifadə edir. Beləliklə, hidronimlərin müxtəlif növləri olduğunu qeyd etmək lazım gəlir: *pelaqonim, limnonim, gelonim, potamonim*.

Pelaqonim dəniz, *limnonim* göl, *potamonim* çay, *gelonim* bataqlıq adlarıdır.

Məlum olduğu kimi, yer üzünün müəyyən qismi meşə sahələri ilə örtülmüşdür. Meşə massivlərinin adlarına toponimikada *driomonim* deyilir.

Öz xüsusiyyətlərinə, ilk növbədə, cansız predmetləri bildirdiyinə görə *kosmonim* və *astronimlər* toponimlərə bənzəyir. Bu iki vahid haqqında A.V. Superanskaya belə yazır: “Onomastikanın bu bölməsi hələ az işlənmişdir; dəqiq terminologiyası da yoxdur. Güman edirik ki, rəqabət aparən *kosmonimiya* və *astronimiya* terminləri öz “təsir dairələrini” bölüşdürməlidir.

Kosmik ənginliklər gözyetməz və sonsuzdur, bununla əlaqədar olaraq, *kosmonimiya* termini qalaktikaların, ulduz topalarının, duman-

lıqların, bürclərin adlarını birləşdirən ümumi termin kimi qəbul edilə bilər. *Astronimiya* termini ayrı-ayrı səma cisimlərinin: ulduzların, planetlərin, asteroidlərin, kometaların adları kimi götürülə bilər. Tez-tez işlənən *astrotoponimiya* termini də artıq mövcud olan astrobotanika, *astrofizika* terminləri kimi zəruridir. Ayın, Marsın səthlərinin xəritəsində artıq çoxlu *astrotoponimlər* var” [40, 188].

* * *

Xüsusi adlar geniş sahəni əhatə edir. İnsan həyatının, obyektiv gerçəkliyin, demək olar, elə bir sahəsi yoxdur ki, orada xüsusi adlardan istifadə edilməsin. Ən müxtəlif sahələrdə biz zaman-zaman xüsusi adlarla qarşılaşırıq. Məsələn, *ağac*, ümumiyyətlə, bitki adları, *küçələr*, müxtəlif mədəniyyət, idman, ictimai işə müəssisələri, saatlar, silahlar, vaxtın müəyyən hissələri, ordenlər, medallar və s.-yə bu və ya digər münasibətlə xüsusi adlar verilir. Beləliklə, onomastikada *-nim* komponentli çoxlu terminlər; bitkilərə məxsus xüsusi adlar – *fitonimlər*, silah, qab, ləl-cavahirat, musiqi alətləri və s. adları – *xrematonimlər*, vaxtın müəyyən hissələrinin adları – *xrononimlər*, müxtəlif mədəni və ictimai şəbəkələrin adları – *urbonimlər*, orden, medal və nişan adları – *faleronimlər* və s. özünü göstərir.

* * *

Xüsusi adlar da sözdür. Təbii ki, sözlərə aid olan bir sıra xüsusiyyətlər xüsusi adlara da aiddir. Doğrudan da ümumi sözlər kimi xüsusi adlar da şəkil və məzmunca bir-birindən fərqlənən müəyyən söz qrupları əmələ gətirir. Bu vəziyyət özünü toponimlərdə xüsusən aydın hiss etdirir. Məsələn, hər bir dilin toponimik inventarında *polisemantik omonim* və *sinonim* toponimlərə rast gəlmək mümkündür.

Qeyd etmək lazımdır ki, xüsusi adların, o cümlədən toponimlərin şəkil və məzmunca fərqlənən qruplarının izahında bəzi mübahisəli cəhətlər vardır (bu haqda bir qədər irəlidə danışılacaq).

Polisemantik toponimlər nomenklatur terminlərlə işlənən eyni fonetik tərkibli toponimlərə deyilir. Məsələn, *Bakı* toponimi “şəhər”, “dəmiryol stansiyası”, “dəniz limanı” mənalarında polisemantik toponim kimi çıxış edir. *Bakı körfəzi*, *Bakı arxipelaqı*, *Bakı yaylası* coğrafi adlarında da *Bakı* polisemantik toponimdir.

Omonim toponimlər və yaxud *toponimik omonimlər* haqqında müxtəlif fikirlər var. A.V.Superanskayanın mülahizəsinə görə, “əgər bir ad bir sahədə müxtəlif obyektlərlə əlaqədar işlənirsə, bu omonimlik deyil, eyniadlılıqdır, eyni adın müxtəlif obyektlərə tətbiq edilməsidir. Məsələn, *Rostov-Don* üzərində və *Yaroslavl vilayətində şəhər... Бабушкин зонтик*, *Babuşkin döngəsi*, *Babuşkin şəhəri* və *kursant Babuşkin* kimi hallar – omonimlərdir, belə ki, sadalanan sözlərin desiqnatları müxtəlif sahələrə aiddir” [40, 289].

Toponimik omonimlərin belə anlamı, bizcə, elmi əsaslara malik deyil. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, A.V.Superanskayanın “sahə” (“*поле*”) terminini hansı mənada işlətdiyi də lazımcıncı anlaşılmır. Öz kitabının başqa bir yerində [40, 277] göstərdiyi kimi, müxtəlif “sahə” terminini xüsusi adın müxtəlif semantik zonaları mənasında işlədir. Belə olan təqdirdə, *Бабушкин зонтик* onomastikaya aid edilə bilməz. Həmin birləşmədə *Babuşkin* sözü heç dilçilik səviyyəsində də omonimik cərgəyə aid deyil. O yalnız omofor kimi izah edilə bilər.

Ümumi sözlərdə olduğu kimi, onomastikada da müxtəlif toponimik obyektlərin adı olan eyni fonetik tərkibli sözlər omonim hesab edilir. Məsələn, *Alpout*, *Bərdə*, *Qazax*, *Göyçay*, *Ucar* rayonlarında bölədiyyə, *Laçın* və *Goranboy* rayonlarında kənd adı kimi, *Bozdağ* *Abşeron* yarımadasında Hökmalı qəsəbəsindən qərbdə, *Ağdam* rayonunda *Xaçınçayın* sağ sahilində, *Goranboy*, *Şəki*, *Mingəçevir* rayonlarında dağ adı kimi; *Quruçay* *Arazın* və *Qəbələ* rayonundakı *Bum* çayının sol, *Qusar* rayonunda *Samur* çayının isə sağ qolunun adı kimi toponimik omonimdir. Daha doğrusu, *Alpout* omonim-oykonim, *Bozdağ* omonim-ronim, *Quruçay* isə omonim-hidronimdir.

Toponimik sinonimlər eyni onomastik obyektdə verilən müxtəlif adlardır. Toponimik sinonimlərə Azərbaycan toponimiyasında da rast gəlirik. Buna misal olaraq, *Qodar-Zilban*, *Aquşa-Bala Kür*, *Ağca-Sitalçay*, *Alazan-Qanıx*, *İəri-Qabırçı* sinonim cərgələrini göstərmək olar.

Onomastikada antonim cərgələr də vardır: *Ağsu-Qarasu*, *Ağbulaq-Qarabulaq*, *Böyükdağ-Kiçikdağ*.

7. Frazeologiya. Dilin frazeoloji tərkibi.

Frazeologiya müstəqil dilçilik sahəsi kimi.

Sabit nitq vahidləri və onların qrupları

Dilin lüğət tərkibində, daha doğrusu, leksik sistemində elə birləşmələr vardır ki, onlar öz mənə xüsusiyyətinə görə hazır vahidlər olub, xüsusi bir qrup yaradır. Həmin qrupa daxil olan sözlər öz leksik-semantik səciyyəsinə görə ümumi sözlərdən və xüsusi adlardan fərqlənir. Belə ki, həmin qrupa daxil olan leksik vahidlər bir qayda olaraq, öz lüğəvi mənalardan uzaq olur və əslində, ayrılıqda müstəqil mənaya malik olmur. Daha konkret desək, birləşmələrin tərkib hissələri birləşmədə ifadə olunan ümumi bir mənənin yaranmasına xidmət göstərir. Qrammatik cəhətdən həmin birləşmələrin tərkib hissələri diskretlikdən, yəni müstəqil hədudan məhrum olur, başqa sözlə, özlərinin ilkin morfoloji və sintaktik mənalərini itirir; yəni ayrılıqda müstəqil nitq hissəsi və cümlə üzvü olmaq qabiliyyətlərini mühafizə edə bilmir. Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün *əldən düşmək* felini nəzərdən keçirək. Adi leksik və qrammatik səviyyədə bu birləşmə *əldən* və *düşmək* sözlərindən ibarətdir. *Əldən* sözü leksik cəhətdən bədən üzvlərindən birinin, *düşmək* isə müəyyən bir hərəkətin adını ifadə edir. *Əldən* sözü öz morfoloji mənasına görə isimdir. Təkdədir və ismin çıxışlıq halındadır. *Düşmək* sözü feldir, məsdər formasındadır, məlum növdədir, təsirsizdir, təsdiq feldir. Bu deyilənləri, məsələn, *Kitab əldən yerə düşdü* cümləsinin leksik-semantik və qrammatik cəhətdən təhlili zamanı aydın görmək olar. Həmin cümlədə *əldən* sözü yer zərfliyi¹, *düşdü* isə xəbərdir.

Lakin *əldən düşmək* birləşməsi dildə elə məqamda da işləyə bilər ki, onun tərkib hissələri barəsində yuxarıda deyilənlərdən əsər-əlamət qalmaz. Məsələn, *O, bütün günü işləyib əldən düşdü* cümləsinə nəzərdən keçirək. Göründüyü kimi, burada *əldən düşdü* yorulmaq mənasını ifadə etdiyindən, artıq onların ilkin lüğəvi mənalardan söhbət gedə bilməz. Bu sözlərin birləşmə daxilində mənə vəhdəti o qədər güclüdür ki, onları morfoloji cəhətdən *əldən* isminə və *düşdü* felinə, sintaktik cəhətdən isə *əldən* zərfliyinə və *düşdü*

xəbərinə ayırmaq qeyri-mümkündür. Belə birləşmələr leksikada müstəqil nitq vahidləri, morfolojiyada mürəkkəb nitq hissəsi, sintaksisdə isə sadə cümlə üzvü hesab edilir. Müxtəlif dillərin materialının tədqiqi göstərir ki, dillərin hamısında bu qəbildən olan söz birləşmələri geniş yayılmışdır. Söz birləşmələrinin bu ikili xarakteri dildə olan söz birləşmələrini müxtəlif qruplara ayırmağı zəruri edir.

Dilçilik elmi iki qrup: sərbəst və qeyri-sərbəst söz birləşmələrinin mövcud olduğunu göstərir. Bu qruplar **sabit** və **qeyri-sabit** söz birləşmələri terminləri ilə də adlandırılır.

Sərbəst və yaxud *qeyri-sabit* söz birləşmələri o birləşmələrə deyilir ki, onların tərkib hissələri müstəqil leksik mənaya malik olsun, morfoloji və sintaktik cəhətdən üzvlərinə ayrılınsın. Belə söz birləşmələrini qrammatikanın sintaksis şöbəsi öyrənir.

Sabit və yaxud *qeyri-sərbəst* söz birləşmələri isə o birləşmələrə deyilir ki, onların tərkib hissələri müstəqil leksik mənaya malik olmur (daha doğrusu, onu itirir), morfoloji və sintaktik cəhətdən üzvlərinə ayrılı bilmir. Belə birləşmələrə *frazeoloji birləşmələr* və ya *frazeologizmlər* də deyilir.

Frazeoloji birləşmələrlə dilçiliyin ayrıca şöbələrindən biri olan *frazeologiya* elmi məşğul olur.

* * *

Frazeologiya dilçiliyin ən gənc şöbələrindəndir. Bu sahənin banisi fransız dilçisi Ş.Balli hesab olunur. Belə ki, “dilə möhkəm surətdə daxil olan birləşmələrin” öyrənilməsinin xüsusi üsullarının zəruriliyini ilk dəfə Ş.Balli əsaslandırmışdır. Struktur – dil yaranma mexanizmi obrazlı deyilsə, “paslanmış frazeoloji vahidlərin” yenidən hasiledilmə əlamətlərinin, habelə “frazeoloji qruplar” üçün səciyyəvi olan uzual-nitq planı əlamətlərinin fərqləndirilməsi də onun tərəfindən həyata keçirilmişdir. Bununla da frazeologiyanın dilçiliyin xüsusi bölməsi kimi konturu və vəzifələri göstərilmişdir [31, 461-462].

Böyük rus dilçisi V.V.Vinoqradovun frazeologiyanın dilçiliyin müstəqil bir şöbəsi kimi formalaşmasında böyük xidmətləri vardır. Dilçilik tarixində frazeologiyanın elmi əsaslarını, frazeoloji vahidlərin xüsusiyyətlərini, zəngin təzahür formalarını, növlərini nəzəri cəhətdən əsaslandıran və onların dərin elmi təhlilini verən məhz akademik V.V.Vinoqradov olmuşdur.

¹ Bəziləri tamamlıq hesab edirlər.

O, rus dili materialları əsasında frazeoloji vahidlərin təsnifatını vermişdir. Bu təsnifə görə, frazeoloji vahidlərin üç qrupu vardır: 1) frazeoloji uyuşmalar, 2) frazeoloji birləşmələr, 3) frazeoloji qovuşmalar. Həmin bölgü bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Onlara frazeoloji vahidlərin yalnız bir qrupu – frazeoloji ifadələr əlavə edilmişdir [38, 56–57].

Frazeoloji vahidlərin qruplarının konkret izahına keçməzdən əvvəl, frazeologiyanın predmetinin nədən ibarət olduğunu izah etmək lazım gəlir. Dilçiliyin müasir anlamında “bir dilçilik fənni kimi *frazeologiyanın predmeti* söz birləşməsinin və söz mənalarının qeyri-sərbəstliyini şərtləndirən qanunauyğunluqların öyrənilməsi və bu əsasda qeyri-sərbəst söz birləşmələrinin öz tiplərinə görə müasir vəziyyətdə və tarixi inkişafda təsvir edilməsidir. Bu fənnin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onun obyektləri – qeyri-sərbəst söz birləşmələri istər vəzifələrinə, istərsə də quruluşlarına görə eyni tipli deyildir. Eyni zamanda qeyri-sərbəst söz birləşmələrinin özünün (klassik idiomlar tərkibindəki, habelə folklor və sitat səciyyəli tərkiblərdəki birləşmədən başqa) qanunauyğunluqları çox şeydə – dilin leksik-semantik sistemində, yaxud onunla həmhüddud sahələrdə – leksika və morfologiya (müq. et. sırası vəzifədə sözün realizasiyası) çatqısında, leksika və sintaksis (söz konstruktiv ünsürlər rolunda çıxış edərkən) çatqısında, birləşməliyin leksik-sintaktik qaydalarının uzual cəhətdən təsbit edilmiş realizasiyaları qarşısında geri çəkildikləri yerdə, yaxud semantik xəritələrin sözlərin leksik ayrılıqları üzərində üstünlük təşkil etdikləri yerdə fəaliyyət göstərən amillərlə əvvəlcədən müəyyən edilir. Frazeologiyanın vəzifəsinə, hər şeydən əvvəl, realizasiyanın müəyyən sintaqmatik şərtləri ilə məşrut olan bu müxtəlif məhdudiyyət mexanizmlərinin açılması və təsvir edilməsi də daxildir. Bununla da frazeologiyada söz birləşməliyindəki məhdudiyyətləri əvvəlcədən müəyyən edən amillər tədqiq edilməlidir. Bu planda frazeologiya dilçiliyin leksikologiyası və semasiologiyası tamamlayan elə bir şöbəsi kimi başa düşülür ki, *orada söz özünün qeyri-sərbəst sintaqmatik əlaqələri baxımında öyrənilir*” [31, 460–461].

Frazeoloji birləşmələr və yaxud frazeologizmlər sözə ekvivalent hesab edilir. Lakin bu fikrə etiraz edənlər də vardır. Məsələn, Y.R.Gepner frazeologizmin sözə ekvivalentliyi məsələsindən

danışarkən yazır: “Frazeoloji tərkiblərin sözə eyni qiymətdə olması tezis, heç olmazsa, belə bir sadə səbəbə görə qanundan kənardır ki, eyni bir şeyi bir sözün köməyi ilə demək mümkün olduğu halda, iki sözün birləşməsinə müraciət etməyə ehtiyac yoxdur” [32, 63]. Alim öz fikrini daha da əsaslandırmaq üçün göstərir: “Sonra qeyd etmək lazımdır ki, frazeologizmin sözə ekvivalent olduğunu etiraf etməyin bir də ona görə mühüm düzəlişə ehtiyacı vardır ki, bu, emosionallığın, ekspressivliyin frazeoloji tərkiblərin mühüm əlaməti olmasını inkar etməyə aparıb çıxarır” [32, 63].

Əlbəttə, bu fikrə razılaşmaq olmaz. Belə ki, frazeologizmi sözə ekvivalent hesab etmək heç də frazeologizmlə sözü eyniləşdirmək demək deyil. Məsələn burasındadır ki, biz sözə frazeologizmi sinonim kimi işlədə bilərik: *qulaq asmaq-dinləmək, əldən düşmək-yorulmaq* və s. Məhz bu mənada frazeologizmlə söz bir-birinə ekvivalent sayılır və buna heç bir şübhə yoxdur. Sözə frazeologizm bir-birindən müəyyən bir əlamətə görə fərqlənməyə, əlbəttə, onlar dilçiliyin ayrı-ayrı şöbələrinə aid edilməz. Sözə frazeologizmlər arasında müxtəlif fərqlər, şübhəsiz ki, mövcuddur. Həmin fərqlərdən biri də Y.R.Gepnerin göstərdiyi kimi, frazeologizmlərdəki emosionallıq və ifadəlilikdir.

* * *

Frazeoloji vahidlərin, yuxarıda göstəriləyi kimi, dörd növü vardır: frazeoloji uyuşmalar, frazeoloji birləşmələr, frazeoloji qovuşmalar və nəhayət, frazeoloji ifadələr.

*Frazeoloji uyuşmalar*¹ elə frazeoloji vahidlərdən sayılır ki, onun tərkib hissələri arasında müəyyən dərəcədə müstəqillik vardır və onlar müəyyən mənada sərbəst birləşmələri xatırladır. Məsələn, rus dilində *плакали денежки*, Azərbaycan dilində *xoşu gəlmək* və s. Frazeoloji vahidlərin bu növündə müəyyən qrammatik sərbəstlik var; məsələn, *xoşum gəlir, xoşunuz gəlir* və s.

*Frazeoloji birləşmələrdə*² isə istinad sözü nisbətən daha müstəqil olur. Belə ki, həmin söz mənsubiyyət şəkilçilərinə görə dəyi-

¹ Rus dilindəki *фразеологическое единство* termininin qarşılığı kimi nəzərdə tutulur.

² Rus dilindəki *фразеологическое сочетание* termininin qarşılığı kimi nəzərdə tutulur.

şilməklə bərabər, bu sözlə onun aid olduğu sözün arasına müxtəlif sözlər də daxil ola bilər; məsələn, *gözünə dəymək* (Çöldə gözümə heç bir şey dəymirdi). Belə birləşmələr sərbəst birləşmələrdən yalnız məcazi mənə bildirmələri ilə fərqlənir.

*Frazeoloji qovuşmalar*¹ özlərinin möhkəm semantik bağlılığı, bölünməzliyi ilə fərqlənir. Belə frazeoloji vahidlərdə istinad sözü qrammatik cəhətdən dəyişməz qalır və tərkib hissələrinin arasına heç bir söz daxil ola bilmir, məsələn, *qulaq asmaq* (Mən ona diqqətlə qulaq asdım).

*Frazeoloji ifadələr*² Azərbaycan dilçiliyində leksik ibarələr kimi izah edilmişdir (bax: S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili (leksika). Bakı, 1970, səh.113-114). Belə frazeoloji birləşmələr istiafə mənşəli olur və daha çox ədəbi dildə istifadə edilir: *alovlu salam, kəskin baxış, sağlam fikir, qara qüvvə* və s.

Şübhəsiz, frazeoloji vahidlərin göstərilən növlərinin ümumi fərqləndirici əlamətləri dilçilikdə hələ kifayət qədər dəqiqləşdirilməmiş, onların sərhədləri ümumi frazeoloji planda lazımınca müəyyənəndirilməmişdir.

8. Linqvistik tipologiya. Qrammatik quruluşuna görə dillərin müxtəlif tipləri. Dillərin tipoloji və geneoloji təsniflərinin əlaqəsinə dair

Linqvistik tipologiya, adından da göründüyü kimi, dil tiplərini öyrənir.

Məlum olduğu üzrə, yer üzündə üç minədek dil vardır. Dillər arasında ümumi cəhətlər məsələsi çox mühüm elmi məsələ olduğundan 150 ildən artıqdır ki, alimlər dil tiplərini müəyyənləşdirmək və ümumiləşdirmək üzərində çalışırlar.

Dillərin tipoloji təsnifini ilk dəfə alman alimi Fr. Şlegel vermişdir. Məsələyə morfoloji cəhətdən yanaşan görkəmli alman dilçisi 1809-cu ildə dünya dillərinin quruluşundakı fərqləri müəyyənleş-

dirərkən, onları iki böyük qrupa ayırmışdır: 1) şəkilçili dillər (Çin, bantu, türk, polineziya dilləri), 2) fleksiya dillər (sami dillər, gürcü, fransız dilləri). Göründüyü kimi, dillərin bu şəkildə təsnifi təxmini səciyyə daşıyır [30, 526]. Qeyd etmək lazımdır ki, Fr. Şlegelin bu təşəbbüsü dilçilik tarixində ilk tipoloji linqvistik təşəbbüs sayılır.

Fr. Şlegeldən fərqli olaraq, onun qardaşı Avqust Şlegelin ayırdığı iki dil tipi dil faktlarına daha çox uyğundur. Belə ki, "Avqust Şlegel Çin və Hind-Çin dillərini bütün morfoloji və sintaktik əlaqələri söz sırası ilə verilən, qrammatik strukturu olmayan dillər kimi xüsusilə fərqləndirmiş, flektiv dillərin daxilində isə daxili fleksiya və xarici fleksiya dillərin olduğunu göstərmiş və bununla da sintetizm və analitizmin qarşı-qarşıya qoyulmasının başlanğıcını vermişdir" [30, 527].

Dilçilik tipologiyası sahəsində böyük alman alimi V.Humboldtun xidmətləri olduqca böyükdür. Hal-hazırda mövcud olan tipoloji təsnifi ümumi şəkildə ilk dəfə o irəli sürmüşdür və buna görə də dilçilik tarixində çox haqlı olaraq linqvistik tipologiyanın banisi hesab olunur.

Dillərin tipləri barədə A.Şleyxerin də maraqlı mülahizələri vardır. Bu haqda əvvəldə danışılmışdır (səh.30-31).

Göstərilən dilçilərin əsərlərində dil tipi morfoloji xüsusiyyətə görə müəyyənləşdirilir. Təsədüfi deyil ki, dillərin tipoloji təsnifi indi də bəzi əsərlərdə dillərin *morfoloji*, habelə *ənənəvi morfoloji* təsnifi terminləri ilə də adlandırılır.

Dilçilik tarixində ilk dəfə H.Şteyntal forma, əslində isə sintaksis anlayışını tipoloji təsnifə bir prinsip kimi daxil etmişdir [30, 528].

XIX əsrdəki tipoloji tədqiqatların təkamülünü yekunlaşdıraraq M.İ.Jurinskaya aşağıdakı iki momenti qeyd edir:

1) Tipoloji tədqiqatların məqsədi dil strukturunun dilləri fərqləndirməyə imkan verən "əlahiddə" (92)¹ cizgilərini müəyyənləşdirmək, habelə qohumluq əlaqələrindən asılı olmayan dillərin təsnifini işləmək idi. Humboldta qədər güman olunurdu ki, belə təsnifatın dəqiq sərhədləri var və bu və ya digər tipin maksimal dərəcədə tam və ardıcıl ifadə olunduğu dillər mövcuddur. Artıq XIX əsrin ikinci yarısında tədqiqatçılar bu baxışdan imtina etdilər.

¹ Rus dilindəki *фразаологическое сращение* termininin qarşılığı kimi nəzərdə tutulur.

² Rus dilindəki *фразаологическое выражение* termininin qarşılığı kimi nəzərdə tutulur.

¹ Orijinalda R.O.Yakobsonun "Типологические исследования и их вклад в сравнительно-историческое языкознание" ("Новое в лингвистике", вып. III, М., 1963) əsərinə isnad olunduğu göstərilir.

2) Dil tipi əvvəlcə morfoloji quruluşun hər hansı bir xassəsi kimi başa düşülürdü. Tipin təkrarlığı anlamı dilin bütün səviyyələrində ilk dəfə Şteyntal tərəfindən qeyd edilmişdi. Artıq Fr.Şlegel, sonra isə V. fon Humboldt dilin çoxtipliliyini qeyd etsələr də, XIX əsrin tipoloji təsnifatları, əsasən birtiplilik prinsipindən çıxış edir, lakin dil quruluşunun əsas tipləri düzgün fərqləndirilmirdi. Xüsusi hallar əsasında dilin ümumi tipinin düzəlmə prinsipləri kimi, dilin tipoloji təşkil olunma səbəbləri də son dərəcə az tədqiq edilmişdi” [30, 529, 530].

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq dillərin tipoloji təsnifi sahəsində yeni təşəbbüslər özünü göstərir. Özünəqədərki təsnifatları “xalis texniki” təsnifatlar hesab edən görkəmli Amerika dilçisi, etnolinqvistika dilçilik məktəbinin banisi Edvard Sepir 1921-ci ildə tamamilə yeni təsnifat irəli sürür. Sepirin təsnifatı aşağıdakı meyar əsaslanırdı:

“1) dildə müxtəlif qəbildən olan kök, derivation, qarışıq relyasion (sözün mənasında leksik mənə ilə yanaşı, əlaqələr mənası da vardır) və xalis relyasion (əlaqə sözün özündə deyil, söz sırası, köməkçi sözlər, intonasiya vasitəsilə ifadə olunur) anlayışların ifadəsi”. Sepirdə prinsipcə yeni olan o idi ki, o, dildə bütün bu keyfiyyətlərin eyni zamanda mövcud olduğunu etiraf edirdi. Odur ki, onun təsnifatında söhbət derivasiyanın *dərəcəsi*ndən gedir ki, bu da, bu və ya digər dili əvvəllər olduğundan daha böyük dəqiqliklə səciyələndirməyə imkan verir;

2) bitişmənin, yaxud söz-formada morfemlərin birləşmə texnikasının dərəcəsi;

3) “simvolizasiyanın” varlığı, yoxluğu dərəcəsi, yeni mənanın fonomorfoloji variantlaşma yolu ilə dəyişməsi;

4) sintez dərəcəsi (*analitizm, sintetizm, polisintetizm*)” [30, 531]. M.İ.Jurinskaya göstərir ki, “Sepirin gördüyü iş təsnifat tipologiyasının yüzillik inkişafının yekunudur və eyni zamanda tipoloji tədqiqatların yeni, müasir mərhələsinə qabaqlayır” [30, 531].

* * *

Müasir dövrdə tipoloji tədqiqatlara maraq xeyli artmışdır. Hazırda tipologiya sahəsində müxtəlif cərəyanlar vardır. Tipoloji tədqiqatların yeni mərhələsində bir sıra cəhətlər özünü göstərir [30, 532]. Hər şeydən əvvəl, tipoloqlar dilin quruluşuna və onun iyerarxiya-

sına böyük maraq göstərirlər. Bunu biz İ.İ.Meşşaninov, B.Y.Qorodetski, G.P.Melnikov, L.Novak, Y.V.Rojdestvenski, V.Skaliçka, B.A.Uspenski. S.Bazel, E.Geseri, C.Qrinberq, A.Martine, B.Potye və b. dilçilərin əsərlərində görürük. Adı çəkilən alimlərin əsərlərində müxtəlif dil vahidlərinin çoxlu tipləri göstərilir. Müasir dilçilik tipologiyasının ikinci xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, dillərin təsnifi məqsəduyğun sayılır (N.N.Korotkov, V.Z.Panfilov, V.Skaliçka), dillərin genetik siniflərinin tipologiyasına (Ə.Ə.Makayev, N.S.Trubetskoy, V.N.Yarseva), dil yarımsistemlərinə (S.D.Kasnelson, S.F.Volgelin) və ayrı-ayrı kateqoriyalara (M.M.Quxman, N.N.Korotkov, V.Z.Panfilov, Y.K.Lekomsev, K.Y.Maytinskaya, T.Milevski) müraciət edilir [30, 532].

Müasir dilçilik tipologiyasında nəzərə çarpan üçüncü cəhət bundan ibarətdir ki, dil strukturunun daha ümumi cəhətlərini meydana çıxarmaq üçün universalilər tipologiyası yaradılmasına səy göstərilir. Bu cəhət özünü U.Veynreyx, C.Qrinberq, S.Ulmann, B.A.Uspenski və R.O.Yakobsonun əsərlərində göstərir.

Müasir dilçilik tipologiyasında nəzərə çarpan dördüncü cəhət budur ki, dilçilərin müəyyən qisminin (C.Qrinberq, Y.S.Kubryakova, Y.K.Lekomsev, T.Milevski, V.A.Moskoviç, V.Skaliçka və Y.Kramski və s.) əsərlərində dil tipologiyası üçün *kvantitativ* (kəmiyyət) meyarlar tətbiq edilir və onların istifadə olunduqları sahələr tədqiq olunur [30, 532].

* * *

Çox zəngin və müxtəlif tədqiqatların olmasına baxmayaraq, dillərin qrammatik quruluşu görə təsnifində ənənəvi morfoloji bölgü öz gücünü hələ də saxlamaqdadır. Həmin bölgüyə əsasən, dünyada mövcud olan bütün dillər dörd müxtəlif qrupa ayrılır:

1. Kök dillər.
2. Aqlütinativ dillər.
3. Flektiv dillər.
4. İnkorporativ dillər.

Kök dillərə amorf, monosillabik (təkecalı), cəzri, təcrid edilən və s. dillər də deyilir. Adından göründüyü kimi, dillərin bu qrupu, şəkilçisi olmayan, qrammatik vahidi yalnız leksik vahidlərdən, yəni köklərdən ibarət olan dilləri nəzərdə tutur. Deməli, bu dillərdə

morfemin yalnız bir növü – kök morfemlər mövcuddur, şəkilçi morfemlər isə yoxdur. Şəkilçi morfemlər yoxdursa, deməli, həmin dillərə derivasiya və relyasiya əlaqələri yaradan morfemlər də tamamilə yaddır.

Bəs belə dillərdə leksik-qrammatik (derivasiya) və qrammatik (relyasiya) əlaqələr necə ifadə olunur? Qrammatik mənaların qrammatik vasitələri hansılardır?

Kök dillərdə bütün qrammatik əlaqələr daha çox fonetik və sintaktik vasitələrlə həyata keçirilir. Həmin dillərdə özünü göstərən əsas qrammatik vasitələr söz sırası və intonasiyadan ibarətdir. Qrammatik mənaların ifadəsindəki məhdudluq bu dillərin fonetik quruluşunda bir sıra xüsusiyyətlərin yaranmasına səbəb olur.

Dilçilik tarixindən məlum olduğu kimi, keçən əsrin görkəmli alman dilçilərindən A.Şleyxer kök dilləri kristallara bənzədib, onları yalnız mənaya əsaslanan dillər adlandırmışdır.

Kök dillərin tipik nümunəsi kimi Çin ədəbi dilini göstərmək olar.

Aqlütinativ dillərə aqlütinativləşən, iltisqi, şəkilçili, şəkilçiləşən dillər də deyilir. Bu dillərdə bütün leksik-qrammatik, yəni sözdüzəltmə (derivasiya) və qrammatik, yəni sözdəyişmə (relyasiya) əlaqələr, ilk növbədə, şəkilçi morfemlər vasitəsilə realizə olunur. Aqlütinativ dillərin səciyyəvi xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, həmin dillərdə kök və şəkilçi morfemlər hər bir halda öz müstəqilliyini qoruyur. Təsədüfi deyildir ki, A.Şleyxer aqlütinativ dilləri bitkilərlə müqayisə etmişdir. Doğrudan da həmin dillərdə kök sanki ağacın gövdəsi, şəkilçilər isə onun şaxələri və ya budaqları kimi mövcud olur. Şəkilçisi olan, daha doğrusu, sözdüzəltmə və sözdəyişmə prosesləri şəkilçi morfemlərlə “mexanizmləşdirilən” digər dil tiplərindən fərqli olaraq, aqlütinativ dillərdə kök qrammatik vahid olmaqla, öz leksik və fonetik tərkibini həmişə mühafizə edir və şəkilçidən kənarda da mövcud olur. Bu dillərdə bütün söz kökləri sözə bərabər olur və müxtəlif lüğətlərdə müstəqil leksik vahidlər kimi qeyd olunur. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, bəzi tədris kitablarında kökə verilən tərif əslində aqlütinativ dillərin təbiətinə uyğun deyil. Həmin tərfi xatırladıq: “Sözün dəyişilməyən hissəsinə kök, dəyişilən hissəsinə isə şəkilçi deyilir, məsələn, *daftar*, *daftarin*, *daftarə* və s. Guya burada “*daftar*” dəyişməz qaldığı üçün kök, *-in*, *-ə* hissələri dəyişdiyi üçün şəkilçidir.

Əlbəttə, bu əməliyyatı ciddi və elmi üsul hesab etmək olmaz. Belə ki, bunun tamamilə əksinə olan eksperiment də aparmaq mümkündür; *daftarin*, *qələmin*, *zənbilin* və s. Buradan belə nəticə çıxarmaq olarmı ki, *-in* hissəsi hər üç sözdə dəyişməz qaldığı üçün kök, *daftar*, *qələm*, *zənbil* sözləri isə dəyişildiği üçün şəkilçidir? Şübhəsiz, burada mətləb başqadır. Nöqsan ondan ibarətdir ki, başqa dil tipi üçün doğru olan həmin tərif aqlütinativ dillərə kor-koranə tətbiq edilmişdir. Başqa dil tipi üçün həmin tərif elmi cəhətdən tamamilə düzgün tərifdir. Məsələn, rus dilindəki *книга* sözünü nəzərdən keçirək. Rus dilində lüğət tərkibinin bir üzvü kimi həmin söz iki hissədən ibarətdir: *книз* və *а*. Bu hissələr rus dilində leksik vahid kimi mövcud deyildir, yəni rus dilinə aid lüğət kitablarında onlara rast gəlmək mümkün deyildir. Müstəqil söz kimi bu hissələr birlikdə fəaliyyət göstərməlidir: *книз+а=книга*. Demək, aqlütinativ dillərdən fərqli olaraq, rus dili kimi dillər üçün kök=söz bərabərliyi doğru deyil (K≠S). Həmin dillərdə söz həmişə kök və şəkilçinin birləşməsinə bərabərdir (*söz=kök+şəkilçi*, daha qısa olmaq üçün *s=k+ş*). Məhz buna görə də rus dilində söz dəyişilməyən və dəyişilən hissələrdən ibarətdir. Məsələn, *книга* sözündə olduğu kimi: *книга*, *книги*, *книге*, *книгу*, *книгой*... Rus dilinin bu xüsusiyyətinə görə həmin dildə kök və şəkilçiyə çox haqlı olaraq belə tərif verilir: “Sözün dəyişilməyən hissəsinə kök, dəyişilən hissəsinə şəkilçi deyilir.” Bəs aqlütinativ dillərdə vəziyyət necədir?

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, aqlütinativ dillərdə, məsələn, Azərbaycan dilində bütün söz kökləri müstəqil leksik vahidlərdir, yəni müstəqil sözlərdir. Kökün söz olması üçün heç bir şəkilçiyə ehtiyac yoxdur. Şəkilçilər, bir qayda olaraq, sözdən kənarda olur, yəni sözə əlavə edilir, yapışdırılır. Məsələn, rus dilindəki *книга* sözünün Azərbaycan dilində leksik ekvivalenti olan kitab sözünü nəzərdən keçirək. Rus dilində həmin sözü, deyək ki, yiyəlik halda işlətmək üçün onu dəyişdirməli oluruq: *книга* – *книги*. Azərbaycan dilində isə həmin qrammatik proses zamanı sözə heç bir dəyişiklik baş vermir, sözə yalnız şəkilçi əlavə olunur: *kitab+ın*.

Əlbəttə, rus dilində samitlə bitən sözlər də vardır; məsələn; *стол карандаш* və s. Belə sözlər rus dilində, məlum olduğu kimi, ikinci növ hallanmaya daxildir və hallanarkən, ilk baxışda onlara da şəkilçi əlavə olunur: *стол*, *стола*, *столу*, *столом*, *(о) столе*. Bəs belə

olan hallarda necə, yuxarıdakı tərif öz qüvvəsini saxlayırmı? Bəli, saxlayır. Belə ki, rus dilində həmin sözlər $k+\varphi$ qanununa tabedir. Lakin burada şəkilçi sıfıra bərabərdir ($\varphi=0$). Deməli, adlıq halda sıfır olan şəkilçi dəyişilərək, yiyelik halda $-a$, yönlük halda $-u$, təsirlik halda yenidən sıfır, birgəlik halda (творительный падеж) $-om$, yönlük halda (предложный падеж) $-e$ şəkilçisinə çevrilir.

Bu qrammatik izahatı aqlütinativ dillərə də şamil etmək olmazmı? Yox, olmaz.

Rus dili üçün verdiyimiz şərhin doğruluğu, məsələn, birinci növ hallanmaya daxil olan sözlərlə (*книга, земля* və s. ümumiyyətə, sonu $-a$ və $-я$ şəkilçisi ilə bitən bütün isimlər¹) müqayisə ilə əsaslandırılır. Aqlütinativ dillərdə isə belə müqayisələr aparmaq mümkün deyil; başqa sözlə, *alma* sözü ilə *kitab* sözü arasında heç bir fərq yoxdur. Qrammatik mənalar onlara yalnız şəkilçi artırmaqla, əlavə etməklə ifadə edilə bilər².

Aqlütinativ dillərdə kök kimi, şəkilçilər də öz spesifik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Başqa tipli dillərdən, məsələn, flektiv dillərdən olan rus dilindən fərqli olaraq, aqlütinativ dillərdə, məsələn, Azərbaycan dilində şəkilçilər təkmənalı olur; daha doğrusu, hər şəkilçi yalnız bir qrammatik mənə daşıyır. Deyək ki, rus dilində *в дом* sözündəki $-ax$ şəkilçisi həm cəmlilik, həm də yerlik qrammatik mənalarını bildirir. Həmin şəkilçini daha $-a$, $-x$ olmaqla iki yerə ayırmaq və hər birinə xüsusi mənə vermək qeyri-mümkündür. Aqlütinativ Azərbaycan dilində isə cəmlilik və yerlik qrammatik mənalarının ifadəsi üçün iki şəkilçi lazımdır: *ev+lar+də*³. Beləliklə, rus dili kimi dillərdə söz və ya söz-forma daxilində yalnız bir sözdəyişdirici şəkilçi ola bildiyi halda, Azərbaycan dilində sözdəyişdirici şəkilçinin sayı sərbəstdir; yəni söz-forma daxilində bir,

¹ Mənəca kişi cinsinə daxil olan $-a$ və $-я$ ilə bitən alıma sözlər istisnadır.

² Əlbəttə, qrammatik mənənin ifadə olunması başqa qrammatik vasitələrlə, məsələn, söz sırası vasitəsilə də ola bilər. Mətləb sözün dəyişməz qaldığını nəzərə çarpdırmaqdır.

³ Bəzi dilçilər aqlütinativ dillərdə gəy bir neçə mənə bildiren şəkilçilərin mövcud olduğunu göstərirlər. Həmin tədqiqatçılara görə, məsələn, $-dir/-dir/-dur/-dür$ şəkilçisi üç mənə bildirir: xəbərlilik, fəllərdə təsirliklik və icbarlıq. Görünür, onlar şəkilçinin çox mənəallığı ilə omonimliyini qarışdırırlar. Söhbət eyni zamanda bir neçə mənə bildiren şəkilçilərdən gedir. Aqlütinativ dillərdə isə belə şəkilçilər, həqiqətən, yoxdur.

iki, üç, dörd müxtəlif sözdəyişdirici şəkilçi ola bilər; həm də onların bəziləri təkrar da edilə bilər, məsələn, *məktəb+imiz+də+ki+lər+dən+dir+lər*. Göründüyü kimi, *məktəb* kökünə yeddi sözdəyişdirici şəkilçi əlavə edilmişdir və onlardan cəmlilik bildiren $-lər$ şəkilçisi müxtəlif vəzifələrdə (cəmlilik, xəbər kateqoriyasının üçüncü şəxsinin cəmi) iki dəfə təkrar edilmişdir. Belə vəziyyət yalnız aqlütinativ dillərə aiddir. Bəzən çox doğru olaraq, aqlütinativ dillərdə qrammatik mənaların ifadə olunma prosesini qatara bənzədirlər. Sözün kökü lokomotiv, şəkilçilər isə ona qoşulan vaqonlar kimidir. Hər “vaqonda” bir qrammatik mənə olur: $K=S_1+S_2+S_3+S_n$. Söz-formanın əsasını təşkil edən kök aqlütinativ dillərdə qrammatik mənə göstəricilərindən, yəni şəkilçilərdən kəskin surətdə fərqlənir və onları öz arxasınca aparır. Belə xüsusiyyətlər digər dil tiplərində yoxdur.

Dillərin morfoloji quruluşca üçüncü tipini flektiv dillər təşkil edir. Onlara flektivləşdirən, üzvi, formal, fuziyalı, insirafi dillər də deyirlər. Flektiv dillər, ilk növbədə, sözün dəyişməsini nəzərdə tutur. Sözün dəyişməsi isə onun sonundakı şəkilçinin və ümumiyyətlə, sözün səs cildinin dəyişməsi ilə olur. Bununla əlaqədar fleksiyanın iki növünü: xarici və daxili fleksiyanı göstərmək olar. Sözün dəyişməsinin bu iki yolu bütün flektiv dillərə aiddir. Lakin onların bu və ya digər dilin qrammatik quruluşunda tutduqları yer müxtəlifdir. Məsələn, rus dili üçün xarici, ərəb dili üçün isə daxili fleksiya daha çox səciyyəvidir.

Xarici fleksiyaya misal olaraq, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, *книга* sözünü göstərə bilərik. Bu sözün hallanmasına diqqət edək: *книга, книги, книге, книгу, книгой, (о) книге*. Göründüyü kimi, hər bir halda qrammatik mənə sözün sonunda gələn şəkilçi hissəsinin dəyişməsi yolu ilə əldə edilmişdir.

Daxili fleksiya isə adından da göründüyü kimi, sözün daxilində baş verir; həm də bu dəyişmə heç bir fonetik mühitdən asılı olmur. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuş *hökm, hakim, hökumət, məhkum, məhkəmə, hakimyyə, istəhkam, hikmət, mühakimə, möhkəm* ərəb sözlərinə diqqət yetirək.

Həmin sözlər Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində müstəqil lək-sik vahidlər kimi, mövcuddur. Ərəb dilində isə onlar müəyyən derivasiya, bəzi hallarda isə hətta relyasiya qrammatik əlaqələrin göstə-

riciləri və nəticələridir. Ərəb dilində onların hamısı eyni bir kökə (HKM) aid olub, müxtəlif daxili fleksiya hadisələri ilə bağlıdır. Daxili fleksiyanın əsas olduğu flektiv dillərdə daxili fleksiya formaları müəyyən sistmə malikdir və möhkəm morfoloji modellər şəklində mövcuddur. Məsələn, ərəb dilində daxili fleksiya yolu ilə ifadə olunan cəmlilik modellərinin (sınıq cəm) bəzi formalarına nəzər salaq¹.

tək	cəm	ərəbcə mənası
tərəf	ətraf	tərəflər
xəbər	əxbar	xəbərler
şəxs	əşxas	şəxslər
şair	şüəra	şairlər
alim	üləma	alimlər
ədib	üdəba	ədiblər
tacir	tüccar	tacirlər
talib	tüllab	tələbələr

Eyni vəziyyət müxtəlif feil bəzlərinə də aiddir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, daxili fleksiya bütün flektiv dillər üçün səciyyəvidir; məsələn, ingilis dilində daxili fleksiya daha çox fəllərdə, xüsusən fəlin zaman kateqoriyasında özünü göstərir: *I sing* Mən oxuyuram (məhni) – *I sang* Mən oxudum (məhni), *I ring* Mən zəng edirəm – *I rang* Mən zəng etdim və s.

A.Şleyxer flektiv dilləri mənə və əlaqənin vəhdətinə əsaslanan dillər adlandırır, onları heyvan orqanizminə bənzətməmişdi. Burada həqiqət vardır. Flektiv dillərdə leksik vahidliyini saxlamayan kök morfemlər şəkilçi morfemlər kimi, daha çox qrammatik vahidlərdir.

Ənənəvi morfoloji prinsipə görə dillərin dördüncü tipini *inkorporativ* dillər təşkil edir. Bu tipə daxil olan dillərə inkorporlaşan, formasız, holofrastik, polisintetik dillər də deyilir. Həmin dillərdə qrammatik mənanın ifadəsi inkorporasiya (holofrasis, aqlomera-

siya) yolu ilə olur. Yeni ünsiyyət vasitəsi kimi çıxış edən xüsusi növ sintaqmatik vahidlər müxtəlif köklərin birləşməsindən əmələ gəlir. Həmin kökləri müstəqil sintaqmatik vahid, daha doğrusu, sözcümlə kimi birləşdirən və formalaşdırən köməkçi ünsürlər olur.

Dillərin bu tipinə çukça, koryak dilləri misal ola bilər. İnkorporativ dillərin əsasını təşkil edən *inkorporasiyanın*¹ mahiyyəti nədən ibarətdir?

O.S.Axmanova inkorporasiyaya belə izahat verir: “Bir-birinə yanan, məcmusu köməkçi ünsürlərlə formalaşdırılan köklərin birləşməsi yolu ilə sözün (yaxud xüsusi növ sintaqmatik vahidin) möhsuldar yaranma üsufu” [2, 177] inkorporasiya adlanır.

İnkorporasiya ilə müxtəlif əlaqələr ifadə olunur. P.Y.Skorik çukça dilindən adverbial, obyekt, habelə atributiv əlaqələrlə mürəkkəbləşdirilmiş obyekt əlaqələrinə uyğun gələn əlaqələrə aid misallar verir. Məsələn, müvafiq olaraq, *гaнepaнтop-мeлгapмa* iki yeni tufənglə, *мытвин вы-еквeт-ыркын* gizlincə gedirik, *мыт-кунрeл-гынрит-ыркын* torları qoruyuruq (BSE, 10, 1972, səh.934).

Göründüyü kimi, bu dil hadisəsi nə sözə, nə də söz birləşməsinə uyğun gəlir. Məhz buna görə də, inkorporativ dillər dilçilik tipologiyasında ayrıca, xüsusi bir dil qrupu əmələ gətirir.

* * *

Hazırda dillərin tipoloji təsnifi sahəsində diqqəti cəlb edən təşəbbüslərdən biri dünya dillərinin determinantiv təsnifi ideyasıdır. Dillərin determinantiv təsnifi, ilk növbədə, G.P.Melnikovun adı ilə bağlıdır. O, dillərin onlardan tələb olunan mənə vəzifələrini yerinə yetirmələri üçün aşağıdakı vasitələrə malik olmalarını göstərir: “1) hər hansı bir məfhumu adlandırmaq; 2) bu məfhumun, əgər lazımdırsa, ona yaxın olan başqa məfhumdan hər hansı kiçik fərqi nəzərə çarpdırmaq; 3) konkret söyləmədə adlandırılan məfhumların işarələrinin öz aralarında nə cür münasibətdə olduqlarını bu və ya digər şəkildə göstərmək” [25, 5].

Determinativ təsnifi prinsiplərinə görə də dillərin dörd tipi vardır.

¹ Misallar daha çox Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə keçmiş ərəb sözləri əsasında verilir. Bir daha qeyd edirik ki, Azərbaycan dilində onlar qrammatik vahidlər yox, müstəqil leksik vahidlərdir.

¹ Holofrasis, inkapsulyasiya, aqlomerasiya, inkorporlaşma terminləri ilə də adlandırılır.

Birinci dil tipi. Bu tipə daxil olan dillərdə sözdüzəldici və sözdəyişdirici monemlər¹ yoxdur.

Odur ki, həmin mənalar ya monemsiz, ya da kök monemlər vasitəsilə həyata keçirilir. Köməkçi monemlərin yoxluğu müstəqil dil işarələrinin qeyri-məhsuldarlığına səbəb olur.

Kök-monemlərin belə geniş istifadəsi onların qısalığını tələb edir. Buna görə də həmin dillərdə söz kökü samit+sait heca tipinə qədər qısala bilər.

Bu dillərin determinantını "sözün maksimal dərəcədə qeyri-törəməliliyi prinsipi" təşkil edir.

Çin ədəbi dilini belə dillərə misal göstərmək olar.

İkinci dil tipinə daxil olan dillərdə xüsusi sözdəyişdirici və sözdüzəldici xidmətçi monemlər vardır. Həmin köməkçi monemlər şəkilçi adlandırılarsa, bu tip dillərin determinantını "şəkilçilərin qənaəti prinsipi" kimi izah etmək olar. Bu prinsip şəkilçilərin təkmənalı olmasını tələb edir. Belə dil tipinə misal kimi türk dillərini göstərirlər.

Üçüncü dil tipi. Bu tipə daxil olan dillərdə xüsusi sözdəyişdirici və sözdüzəldici xidmətçi monemlər vardır və sözdəyişmə, sözdüzəlmənin hər bir halda monemlə ifadəsi zəruridir. Belə dillərin determinantını "hər kökün maksimal dərəcədə törəməliliyi prinsipi" kimi ifadə etmək olar. Sami dillər bu tipə misal göstərilə bilər.

Dördüncü dil tipi. Bu tip dillərdə xüsusi sözdəyişdirici və sözdüzəldici xidmətçi monemlər var və sözdəyişmə və sözdüzəlmənin hər bir halda monemlə ifadəsi zəruridir. Lakin həmin mənalar (sözdəyişmə və sözdüzəlmə) monemlərdə diffuz haldadır. Ona görə də təkmənalı monemlər zənciri əvəzinə kompleks mənəli bir monemdən istifadə olunur.

Bu tipə daxil olan dillərin determinantını belə ifadə etmək olar: "Xidməti mənaların kombinasiyasının qənaətli ifadəsi prinsipi".

Belə dillərə misal olaraq, hind-Avropa dillərini göstərirlər.

* * *

Dillərin tipoloji və genealoji təsnifləri arasında yaxın əlaqə var. Bütün qohum dillər eyni dil tipinə daxil olur. Lakin onların mütləq qohum olması zəruri deyil.

¹ *Morfem* termini Hind-Avropa dillərindəki kök, prefiks, şəkilçi və s. barəsindəki ənənəvi anlayışlarla çox bağlı olduğundan, o, *monem* termini ilə əvəz edilmişdir.

1. Р.И.Аванесов. Фонетика современного русского литературного языка. М., 1956.
2. О.С.Ахманова. Словарь лингвистических терминов. М., 1966.
3. А.А.Белеский. Лексикология и теория языкознания (ономастика). Киев, 1972.
4. Г.Глисон. Введение в дескриптивную лингвистику. М., 1959.
5. Е.М.Галкина-Федорук. Слово и понятие. М., 1956.
6. Б.Н.Головин. Введение в языкознание. М., 1977.
7. Грамматика русского языка, т. II, ч. 1, изд. АН СССР, М., 1954.
8. А.Qurbanov. Ümumi dilçilik. Bakı, 1977.
9. Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. М., 1969.
10. В.А.Звягинцев. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях, часть II, М., 1965.
11. Л.Р.Зиндер. Общая фонетика. М., 1960.
12. Известия АН СССР. ОЛЯ, 1952, т. XI, вып. 4.
13. Известия АН СССР. ОЛЯ, 1953, т. XII, вып. 4.
14. Исследования по общей теории грамматики. М., 1968.
15. Исследования по фонологии. М., 1966.
16. ADU-nun elmi əsərləri. 1956, №1.
17. В.И.Колухов. Общее языкознание. М., 1974.
18. И.Г.Кошечая. Типологические структуры языка. Киев, 1970.
19. Ленинизм и теоретические проблемы языкознания. М., 1970.
20. Лингвистическая типология и восточные языки. М., 1966.
21. Т.П.Ломтев. Предложение и его грамматические категории. М., 1972.
22. Е.А.Макаев. Структура слова в индоевропейских и германских языках. М., 1975.
23. Ю.С.Маслов. Введение в языкознание. М., 1975.
24. М.И.Матусевич. Введение в общую фонетику. М., 1959.
25. Г.П.Мельников. Детерминантная классификация языков и языки Банту. М., 1972.
26. Е.М.Мурзаев. Очерки топонимики. М., 1974.
27. А.М.Мухин. Лингвистический анализ. Теоретические и методологические проблемы. М., 1976.
28. В.А.Никонов. Введение в топонимику. М., 1965.
29. В.А.Никонов. Имя и общество. М., 1974.
30. Общее языкознание. Внутренняя структура языка. М., 1972.
31. Принципы описания языков мира. М., 1976.
32. Проблемы фразеологии. Исследования и материалы. М.-Л., 1964.

33. А.А.Реформатский. Введение в языковедение. М., 1967.
34. А.А.Реформатский. Фонологические этюды. М., 1975.
35. Д.З.Розенталь, М.А.Теленкова. Словарь-справочник лингвистических терминов. М., 1976.
36. Система и уровни языка. М., 1969.
37. SSRİ EA Azərb. Filialının xəbərləri. 1941, №3.
38. Ю.С.Степанов. Основы общего языкознания. М., 1975.
39. О.П.Сунник. Общая теория частей речи. М.-Л., 1966.
40. А.В.Супранская. Общая теория имени собственного. М., 1973.
41. Теоретические проблемы советского языкознания. М., 1968.
42. Г.П.Торсуев. Проблемы теоретической фонетики и фонологии. М., 1969.
43. Н.С.Трубецкой. Основы фонологии. М., 1960.
44. Универсалии и типологические исследования. М., 1974.
45. Л.В.Щерба. Фонетика французского языка. М., 1957.
46. Д.Джонс. The Phoneme. its Nature and Use, Cambridg, 1948.
47. W.F.Twaddel. On Defining of the Phoneme, Language Monographs. 1935, XXI, Baltimore.

DİLİN TƏDQİQİ METODLARI

ÜMUMİ MƏSƏLƏLƏR

1. Metod və metodologiya haqqında anlayış və dilçilikdə metod. Dilin tədqiqinin tədqiqatçının fəlsəfi mövqeyindən asılılığı

Hər bir elm sahəsinin öz tədqiqat obyektini dərk və izah etmək üçün ona yanaşma üsulu olmalıdır. Bu olmadan, obyektiv varlığın heç bir sahəsinə elmi surətdə izah etmək mümkün deyil. Odur ki, bütün elm sahələrinin tədqiqat üsuluna malik olması zəruridir. Məhz buna görə tədqiqat üsulu və yaxud metod daha çox ümumi səciyyə daşıyır, daha çox fəlsəfi problem kimi başa düşülür.

Metod yunan sözü olub (methodos) mənsub olduğu dildə tədqiqat və yaxud idrak yolu, nəzəriyyə, təlim mənalарını bildirir. Elmi bir kateqoriya kimi, metod gerçəkliyin təcrübi və ya nəzəri cəhətdən öyrənilməsi, mənimsənilməsi üsullarının məcmuyudur. O hər bir halda konkret məqsədlə bağlı olur.

“Metod elm üçün məqsəd deyil; o yalnız obyektin, onun ayrı-ayrı cəhətlərinin, fəaliyyətinin dərk olunması vasitəsidir. İdrak (o cümlədən elmi təfəkkür) təfəkkürün sonsuz surətdə obyektə yanaşması, insanın təbiətinə, habelə cəmiyyətin inkişafının və təfəkkürün özünün qanunlarına yiyələnməsidir” [13, 202].

Metod elmin varlığı üçün əsas və müqəddəm şərtlərdən olduğuna görə onun çox qədim tarixi vardır; lakin nəzəri bir problem olmaq etibarilə rus dilçiliyində metod 1940-1950-ci illərdə daha aktual məsələ kimi qarşıya qoyulmuşdur. Y.S.Stepanova görə, “40-50-ci illərin dilçiliyində metod probleminə olan baxışları üç mühüm anlayış müəyyənləşdirir – “metodika”, “metod”, “metodologiya”. *Metodika* müşahidə və təcrübə üsullarının məcmusu, *metod* müşahidə olunmuşların və təcrübədə müəyyən edilmişlərin nəzəri mənimsənilməsi.

sənilməsi yolları, *metodologiya* isə dünyagörüşü prinsiplərinin idrak prosesinə tətbiqi kimi başa düşülürdü...” [30, 3].

Rus dilçiliyində metodun üç hissədən ibarət olması, başqa baxımdan olsa da, 1970-ci illərdə də qeyd olunurdu. Metodu bir sistem kimi götürən B.A.Serebrennikov yazır: “Dilçiliyə tətbiqən elmi tədqiqat metodu adlanan sistemə: 1) metod nəzəriyyəsi; 2) məzmunu metodun linqvistik əsasları ilə müəyyənləşdirilən elmi-tədqiqat üsulları kompleksi və 3) texniki üsullar və proseduralar kompleksi” [21, 260] daxildir.

Alimə görə, metod nəzəriyyəsinin aşağıdakı tərkib hissələri vardır: 1) metodun linqvistik əsasları, 2) elmi-tədqiqat üsullarının tətbiqi metodikası, 3) ümumi idrak nəzəriyyəsinin əsasları [21, 261].

B.A.Serebrennikov elmi üsullar sisteminə aşağıdakıları daxil edir: “Dialektoloji tədqiqatlar zamanı dialekt xüsusiyyətlərinin yayılma arealını təyin etmək məqsədi ilə izoqloslari müəyyənləşdirmək üçün coğrafi xəritələrdə oxşar dil hadisələrinin qeyd edilməsi; etimoloji axtarışlar zamanı məlum mənə oxşarlığı ilə seçiyyələnən və səs uyğunluqlarını pozmayan oxşar sözlərin və onların formalarının axtarılması;

lingvistik tədqiqatlar zamanı seçmənin həcmnin müəyyənləşdirilməsi;

dilin üslublarının tədqiqi zamanı eyni bir kontekstin müxtəlif variantlarının müqayisəsi və yaxud üslubi əlamətlər üzrə təhlil;

dillərin fonoloji sistemlərinin tədqiqi zamanı fonemlərin difrensial (fərqləndirici) əlamətlərinin meydana çıxarılması və onların cüt-cüt birləşdirilməsi və korrelyasiyaların müəyyənləşdirilməsi...

Əvvəllər təsvir edilməmiş dilin qrammatikasının tərtibi zamanı yazılmış mətnə eyni dil formalarının işlənmə tezliyi dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi və paradiqma düzəltmə imkanının aşkar edilməsi;

toponimik tədqiqatlar zamanı hidronimlərin və toponimlərin tərkib hissələrinin meydana çıxarılması;

dilin tarixinin öyrənilməsi zamanı müxtəlif tarixi dövrlərdə müəyyən bir dildən müxtəlif dillərin aldığı sözlərin səs tərkibinin öyrənilməsi” [21, 263].

Nəhayət, B.A.Serebrennikov öyrənilən ədəbiyyatın icmalının tutulması, toplanmış materialın kartoçkalara köçürülməsi, kartoteka

düzəldilməsi, diaqram, cədvəl və xəritələrin tərtib edilməsi, informasiya ilə söhbət, danışq üzlərinin rentgenoskopiyası, maqnitofon yazılarının hazırlanması, arxiv materiallarının təşkili və s. kimi işləri texniki üsul və prosedurlara daxil edir.

Göründüyü kimi, metod bütün elmlər üçün bir növ ümumi səciyyə daşısa da, hər bir konkret elm üçün, o cümlədən dilçilik üçün konkret vəzifələrlə seçiyyələnir.

Metodologiya, adətən, metod haqqında ümumi təlim kimi başa düşülür. Lakin onun maraq dairəsi daha genişdir. “Böyük Sovet Ensiklopediyası”nın üçüncü nəşrində metodologiya “fəaliyyətin quruluşu, məntiqi təşkili, metod və vasitələri haqqında təlim” (XVI cild, səh.478) kimi izah edilir. Hər bir halda metodologiya tədqiqat üsulu olan metoddan fərqli olaraq, idrak vasitəsi yox, idrak təlimi kimi mövcuddur.

* * *

Dilçilik tarixi göstərir ki, bu elmin tarixi iki müxtəlif dünya görüşün mübarizə tarixi kimi başa düşülə bilər. Hələ qədim Yunanıstanda materialist Demokritlə idealist Platonun dilçilik baxışları qarşı-qarşıya dururdu.

Orta əsrlərdə idealist və materialist görüşlərin mübarizəsini nominalistlərin və realistlərin dilçilik baxışlarının ziddiyyətində görmək olar.

Bu vəziyyət tamamilə təbiidir. Belə ki, bütün sahələrdə olduğu kimi, dilin tədqiqi də tədqiqatçının fəlsəfi mövqeyindən asılıdır. B.A.Serebrennikov yazır ki, “*hər bir metod həmişə bu və ya digər ümumfəlsəfi nəzəriyyədən bilavasitə və ya bilvasitə asılı olur. Hətta alim özünü fəlsəfədən kənar elan etdiyi hallarda belə, onun əsərlərində bu və ya digər fəlsəfi sistemə aid olan ümumnəzəri fikirlər tapmaq olar*” [21, 260].

F.Engels göstərmişdi ki, “təbiətşünaslar hansı mövqedə dururlar dursunlar, onlara hökmranlıq edən fəlsəfədir. Məsələ yalnız ondadır ki, onlar yaradıcılıqlarında modda olan yaramaz bir fəlsəfənin hökmranlıq etməsini istəyirlər, yoxsa elə bir tənqit nəzəriyyəsi formasına əsaslanmaq istəyirlər ki, o, tənqit tarixi və onun nailiyyətləri ilə tanışlığa istinad edir” [13, 24].

2. Dilin öyrənilməsi üsulları. Dilçilikdə müşahidə və təcrübə. Dilçilikdə modellər məsələsi. Dilin tədqiqində nəzəriyyənin və təcrübənin vəhdəti

Dilin öyrənilməsinin ümumi üsulları içərisində müşahidə, təcrübə və modeləşdirmə mühüm yer tutur. Demək olar ki, bütün elm sahələrinə aid olan, onlara tədqiqat vasitəsi kimi xidmət edən bu üsullardan dil faktlarının elmi surətdə öyrənilməsində də uğurla istifadə edilir.

Müşahidə, dilin tədqiqində ən çox və geniş surətdə istifadə olunan üsullardandır.

Müşahidə nədir?

Müşahidə, ilk növbədə, idrak proseslərindən biri olan qavrayış növüdür. M.Mohərrəmov özünün "Psixologiya" (Bakı, 1968, səh.111) kitabında müşahidə barəsində yazır: "*Müşahidə*, qavrayışın çox mühüm və xüsusi növü olub, hər hansı bir fəaliyyət sahəsində müəyyən plan üzrə cərəyan edən davamlı və müntəzəm qavrayışa deyilir.

Təlimdə, elmi tədqiqat işlərində, bədii yaradıcılıqda, kənd təsərrüfatında, bir sözlə, insan fəaliyyətinin bütün sahələrində müşahidənin müstəsna əhəmiyyəti vardır". Alim çox doğru göstərir ki, müşahidə üçün ixtiyari və davamlı diqqət tələb olunur; müşahidənin müvəffəqiyyəti onu aparan adamın həmin sahəyə aid mükəmməl biliyə malik olmasından çox asılıdır; müşahidə səbir və təmkin tələb edir, hər hansı bir obyekt müntəzəm olaraq, dəfələrlə, həm də müxtəlif cəhətlərdən müşahidə etmək lazımdır. Müşahidə nəticəsində əldə edilən faktları qeyd etmək, onların üzərində düşünmək, bir-birilə müqayisə etmək, ümumiləşdirmək və s. qavrayışın bu növü üçün zəruridir.

Şübhəsiz, bu deyilənlər dilçilik müşahidəsinə də aiddir. Başqa sahələrdə olduğu kimi, burada da, tədqiqatçıdan davamlı diqqət, həmin sahəyə aid mükəmməl bilik, əldə edilən faktlar üzərində düşünmək, müqayisə aparmaq və s. tələb olunur. Lakin dilçilik müşahidəsinin özünəməxsus spesifik cəhətləri də vardır. V.İ.Koduxov yazır: "*Dilçilik müşahidəsi* bu və ya digər faktın mətnə (yaxud nitq axınından) seçilməsi və onun öyrənilən kateqoriyaya (sistemə)

daxil edilməsi qaydası və texnikasıdır. Müşahidə qaydası faktların seçilməsi, onların əlamətlərinin müəyyənləşdirilməsi, müşahidə predmetinin dəqiqləşdirilməsi və müşahidə edilən hadisənin təsvirinə aiddir. Müşahidə nəticələrinin qeydə alınması müxtəlif formalarda – sözlə və rəmzlərlə, cədvəl, qrafik, definisiya (formulu) ola bilər" [12, 206].

Dil müşahidəçisindən müşahidə etdiyi *dil hadisələrini elmi cəhətdən bilmək* tələb olunur. Əgər mütəxəssis cümlə üzvlərinin sırası üzrə müəyyən mətn və ya nitq axını üzərində müşahidə aparırsa, o, cümlə üzvləri – mübtəda, xəbər, tamamlıq və s. barəsində əvvəlcədən mükəmməl biliyə malik olmalıdır. Əks təqdirdə, o, mübtəda ilə vasitəsiz tamamlığı, vasitəli tamamlıqla zərfləyin müxtəlif növlərini qarışdırıb bilər və söz sırası üzrə aparılan müşahidə heç bir müsbət nəticə verməz.

Dilçilik müşahidəçisindən tələb olunan keyfiyyətlərdən biri də *dilçi həssaslığıdır*. Linqvistik həssaslığa malik olmayan dilçidən uğurlu müşahidə aparmaq qabiliyyəti gözləmək olmaz.

* * *

Dilin öyrənilməsi üsullarından biri də *təcrübədir*.

Təcrübə öyrənilən hadisə üzərində qurulan elmi sınaq deməkdir. Müşahidə nəticəsində toplanmış material məhz elmi cəhətdən sınaqdan keçirildikdən sonra öz elmi izahını alır.

Təcrübənin *laboratoriya, sosioloji və fikri təcrübə* kimi müxtəlif formaları vardır.

Dilçiliyin *laboratoriya təcrübəsi* forması daha çox təcrübə fonetika sahəsinə aiddir. Daha doğrusu, hələlik dilin *laboratoriya təcrübəsi*ndə nəzərdən keçirilən hadisələri fonetik vahidlər, yəni səslər, söz vurğusu, intonasiya və s.-dir. Dilin digər səviyyələri: leksika, qrammatika və s. maşın-laboratoriya təcrübəsi aparmaq imkanına malik deyildir. Bu sahələr üzrə *laboratoriya təcrübəsi* kimi *kartoçkalardan* istifadə edilir.

Kartoçka düzəltməyin öz texnikası vardır və bu, hər bir halda konkret tədqiqat məqsədi ilə bağlı olur. Dilin müxtəlif vahidləri üzrə kartoçka düzəltmək mümkündür.

Eyni məqsədlə toplanmış sayca çox olan kartoçkalar müəyyən sistemə sahində *dilçilik kartotekası* adlanır. Dilçilik kartotekasının

dan dilin laboratoriya təcrübəsi kimi bu və ya digər dilin tədqiqində geniş surətdə istifadə edilir.

Təcrübə formalarından biri də *sosioloji təcrübədir*. Təcrübənin bu növü iqtisadiyyat, pedaqogika, hüquq, sosiologiya, sosial-psixologiya sahələrini əhatə edir. Dilçilik pedaqoji və sosioloji sahələrdə aparılan təcrübələrdə dolayısı ilə daha çox iştirak edir.

Təcrübənin üçüncü forması olan *fikri təcrübədə* dil hadisələrinin ideal cəhətləri nəzərdə tutulur.

* * *

Dilin tədqiqində son zamanlar çox geniş yayılmış üsullardan biri də *modellər* və ya *modelləşdirmə üsuludur*.

Modelləşdirmə O.S.Axmanovanın dilçilik terminoloji lüğətində belə izah edilir: “Ya müstəqim müşahidəyə gəlməyən, ya da ki, çox mürəkkəbliyi ilə fərqlənən obyektin sxematik surətdə əks etdirilməsindən ibarət olan elmi üsul” [2, 238].

Başqa bir terminoloji dilçilik lüğətində modelləşdirmə haqqında yazılır: “Hər hansı bir dil vahidinin sxem və ya modelinin tərtibi” [28, 182].

Bu izahlardan ikincisi daha doğrudur. Belə ki, təcrübədə ən adi, müşahidəyə çox asanlıqla gələn, öz sadəliyi ilə fərqlənən dil faktlarının, obyektinin modelləşdirilməsi hallarına tez-tez rast gəlmək olur; məsələn, türk dillərində saitlər sisteminin kub şəklində göstərilməsi.

Yaxud nitq hissələrinin çoxluqlar nəzəriyyəsi əsasında qeyd edilməsi:

$$\sum_{i=1}^n c_i$$

Modelləşdirməni dilin öyrənilməsi üsullarından biri kimi izah etmək üçün dilçilikdə *model* anlayışının özünün izaha ehtiyacı vardır.

O.S.Axmanovanın lüğətində *model* termininin iki mənası göstərilir: “1. (sxem). Mürəkkəb dil vahidlərində seqment və fəvqel-seqment ünsürlərin ardıcılıqlarının həmin dilin strukturunun xas-

sələri ilə müəyyənləşdirilən və nitqdə müntəzəm surətdə əks etdirilən qanunauyğun yerləşdirilməsi...”

2. Dilin struktur ünsürlərinin (tərtib edənlərin) həmin dilə xas olan paradigmatik sxemi; bu sxemin (onun hər hansı hissələrinin, yaxud ünsürlərinin) dilin öyrənilməsi üsullarından biri kimi onun modelləşdirilməsinin yığcam simvolik surəti...” [2, 238].

D.E.Rozental və M.A.Telenkovanın lüğətində isə model haqqında yazılır: “Hər hansı bir dil vahidinin tərkib hissələrinin ardıcıl surətdə yerləşdirilməsini göstərən sxem, yaxud nümunə” [28, 182].

Modelin bu izahı bizə daha qənaətbəxş görünür. Belə ki, modelləşdirmədə olduğu kimi, burada da dil vahidinin səciyyəsi əsas deyildir. Dilin bütün səviyyələri üçün onların sadə və mürəkkəbliyindən asılı olmayaraq, modellər müəyyənləşdirmək mümkündür.

Dilin öyrənilməsi üsulu kimi modellər iki cür olur: *model-nümunələr* və *model-konstruktlar*.

Model-nümunələrə bu və ya digər dilin müxtəlif səviyyələrinə aid vahidlərin əsas əlamətlərinin qeyd olunması daxildir; məsələn, *heca, söz, cümlə* modelləri və s.

Model-konstruktlar birincilərdən öz mücərrədliyi ilə fərqlənir. Bu modellər, əsas etibarilə, deduksiya, fərziyyə yolu ilə qurulur və daha çox ümumi səciyyə daşıyır.

Model-konstrukta nümunə olaraq, İ.İ.Revzinin “Müasir struktur dilçilik” kitabının “Qrammatik kateqoriyanın modelləşdirilməsi” fəslinin “Müxtəlif quruluşlu dillər üçün nitq hissəsi modeli” bölməsindən bir abzası ixtisarla veririk: “Deyək ki, hər hansı bir X söz üçün onun $Q(x)$ paradigmatı verilmişdir. Ə-yə daxil olan bütün ifadələrin Q surətini götürək. Birinci dərəcəli mürəkkəbliyə malik dil üçün $Z_1=Q(v)$, $Q(\ddot{o})$ bütün Q -ailəsini alırıq və onları tip adlandırırıq. Beləliklə, əgər hər bir düzgün $f=f_1x^1f_2$ ifadəsindəki X , $Q(x)$ -ə daxil olur, $g=g_1Zg_2$ düzgün ifadəsini alırıq ki, burada $ZQ(y)$ -ə daxil olur...” [27, 127].

Modelləşdirmə tədqiqat üsulunda müxtəlif düstur və cizgilərdən də istifadə edilir.

Dil hadisələrinin şərti işarələrlə göstərilməsinə *modelləşdirmə düsturları* deyilir; məsələn, $V^I \Rightarrow V^I \Rightarrow V^I \dots$ düsturu ilə dodaq, $V^p \Rightarrow V^p \Rightarrow V^p \dots$ düsturu ilə damaq ahəngini göstərmək olar.

Cizgilərə isə xətlər, nöqtələr, müxtəlif həndəsi fiqurlar, cədvəllər, diaqramlar və s. daxildir. Müxtəlif dillərə aid leksika, fone-

tika və qrammatika kitablarında onlara rast gəlmək olar. Məsələn, bu dərsliyin “Leksika” bəhsində sözə aid verilən üçbucaqlar (səh.165-175) cizgilərə misal ola bilər.

Modelledirmə üsulu daha çox struktur dilçiliyə aid olsa da, ondan digər dilçilik məktəblərində və ənənələrində də istifadə edilir.

* * *

Dilin tədqiqi üsulları barədə yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, dilçilik tədqiqatı zamanı nəzəriyyənin və təcrübənin vəhdəti vacibdir.

Doğrudur, bəzi təbiətsünaslıq elmlərində olduğu kimi, dilçilikdə də tədqiqatçıları nəzəriyyəçilər və təcrübəçilər olmaqla iki qrupa ayırmaq olar.

Nəzəriyyəçiləri, adətən, ümumi dilçilik, struktur və riyazi dilçiliklə məşğul olan dilçilər təmsil edirlər. Onlar həqiqətən, bir qayda olaraq, dilin nəzəri məsələləri ilə məşğul olurlar.

Təcrübəçilərə isə daha çox konkret bir dillə və yaxud dil ailəsi ilə məşğul olan dilçilər daxildir. Onlar bu və ya digər bir dilin leksik, fonetik, qrammatik quruluşu ilə bu və ya digər baxımdan (müasir vəziyyətinə görə, tarixi və ya müqayisəli aspektlərdən) məşğul olurlar. Əlbəttə, bu, faktdır və onu inkar etmək olmaz. Lakin məsələ burasındadır ki, konkret dil faktına, təcrübəyə əsaslanmayan nəzəriyyəçinin öz işində lazımi müvəffəqiyyət qazanması çox çətin olduğu kimi, dilçilik nəzəriyyəsinə kifayət qədər yiyələnməyən təcrübəçinin uğurlu elmi əsərlər yaratması da müşkül işdir. Bu fikir tamamilə doğrudur ki, “təcrübə və nəzəri biliklərin münasibəti elmin inkişafının müxtəlif dövrlərində dəyişir, lakin bu biliklər elmin özülünü dağıtmadan bir-biri ilə münasibəyə girə bilməz. Təcrübələr və yeni faktlar yeni fərziyyələr və nəzəriyyələr doğurur, öz növbəsində, yeni fərziyyələr və nəzəriyyələr də yeni təcrübələr və faktlar tələb edir. Hətta düsturlaşdırılmış və metodik cəhətdən ziddiyyətli olmayan mülahizələr zəngin faktik material və lazımi nəzəri baza olmadan nəzəriyyədən nəzəriyyə-bazılığa, faktların təsviri və linqvistik təcrübələr nəzəri izah olma-dan məqsədsiz, qarmaqarışıq kolleksiyaçılığa çevrilir” [12, 213].

Dilçilikdə təsviri, müqayisəli və dilçilik coğrafiyası metodlarından istifadə edilir.

TƏSVİRİ METOD

1. Təsviri metod, onun əsas üsulları və istiqamətləri

Təsviri metod, adından da göründüyü kimi, dil faktlarının, dil hadisələrinin təsviri ilə məşğul olur. Öz vəzifəsinin səciyyəsinə görə bu metod dilçilik tarixində ən qədim tədqiqat üsulu hesab edilir.

Məlum olduğu kimi, istər qədim hind, istərsə də yunan dilçilik məktəbləri, “İskəndəriyyə qrammatikası” nümayəndələri öz tədqiqatlarını təsviri metodla aparırdılar. M.Kaşğarının “Divani-lügət-it-türk” əsəri nəzərə alınmazsa, ərəb dilçiliyi məktəbi də öz tədqiqatında həmin metoda əsaslanmışdır.

Orta əsrlərdə, intibah dövründə yaranan bütün qrammatika dərsləkləri də həmin tədqiqat üsulu ilə hazırlanmışdır.

Təsviri metoddan bizim dövrümüzdə də geniş surətdə istifadə olunur. Həmin tədqiqat üsulunun dillərin öyrənilməsi işinə tətbiqi müasir dövrdə özünü üç cəhətdən göstərir. Birincisi, bu metoddan ayrı-ayrı dillərin elmi qrammatikalarının hazırlanmasında istifadə olunur. Akademik qrammatika adlanan həmin tədqiqat işləri konkret dillərin fonetik, qrammatik quruluşu barədə tam elmi təsəvvür verir. İkincisi, həmin üsul müxtəlif dillərə aid dərsləklərin hazırlanması işində geniş tətbiq olunur. Nəhayət, üçüncüsü, təsviri metod müasir dövrün əsas dilçilik məktəblərindən olan struktur dilçilikdə başlıca tədqiqat üsulu kimi işlənir. Təsədüfi deyil ki, Amerika strukturalizmi deskriptiv¹ dilçilik adlanır.

Göründüyü kimi, təsviri metodun tarixi qədim, işlənmə sahəsi isə çox genişdir.

Təsviri metod bəzən müəyyən dövrlə, daha doğrusu, tədqiqat aparılan dövrlə əlaqələndirilir. Məsələn, V.I.Koduxov yazır: “*Təsviri metod* dilin müəyyən inkişaf mərhələsində dil hadisələrinin səciyyələndirilməsində tətbiq olunan tədqiqat üsulları sisteminə deyilir; bu, *sinxronik* (kursiv mənimdir – A.A.) təhlil metodudur” [12, 219]. Bu mülahizənin dəqiqləşdirilməyə ehtiyacı vardır. Belə ki, təsviri

¹ İngiliscə descriptive (diskriptiv) *tasviri* deməkdir. Descriptive Linguistics (*tasviri dilçilik*).

metod müasir dil hadisələrinin, ümumiyyətlə, müəyyən dövrün dil hadisələrinin tədqiqinə tətbiq edildiyi kimi, bu və ya digər dilin tarixi inkişafına da aid edilə bilər. Yəni o metoddan diaxronik dilçilikdə də istifadə etmək mümkündür. Məsələn, müxtəlif dillərə aid yazılmış bir sıra tarixi qrammatikalar buna misal ola bilər.

Deməli, təsviri metod üçün tədqiqatın istiqaməti yox, onun üsulu əsasdır. Bu mənada təsviri metodun müasir dil və dil tarixi kimi iki tədqiqat istiqamətini göstərmək olar.

Təsviri metodla yazılmış dilçilik əsərləri *təsviri dilçilik* adlanan xüsusi dilçilik sahəsini əmələ gətirir. Təsviri dilçiliyin bölmələri içərisində səyyar dilçilik² xüsusi yer tutur. A.Y.Kibrik səyyar dilçiliyi belə izah edir: “Tədqiqatçı üçün ana dili olmayan canlı dilin müstəqil yaradıcılıqla ... öyrənilməsinə və təsvir edilməsinə istiqamətləndirilən dilçilik üsulları kompleksini *səyyar dilçilik* adlandırırlar. Bu cür öyrənmə çoxlu müxtəlif məqsədlər daşıya bilər: dil tam, ya hissə-hissə, nəzəri, ya təcrübi, öz-özlüyündə, ya qarşılaşdırma ilə, sinxronik, ya diaxronik surətdə öyrənilə bilər” [11, 11]. Daha sonra müəllif göstərir ki, “hər bir təsəvvür edilən linqvistik təsviri fəaliyyətin əsas obyektləri aşağıdakılar sayıla bilər: tədqiqat predmeti (dil) ki, biz onu *dil-obyekt* adlandıracağıq, müşahidə obyekti (mətnlər, yaxud bizim adlandırdığımız kimi, *məlumatlar*) və tədqiqat məhsulu (adətən, *qrammatika adlandırılan dil-obyekt modeli*) [11-12].

* * *

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, təsviri metod müxtəlif tədqiqat üsulları, istiqamətləri, mərhələləri və s.-dən ibarət olan bir sistem təşkil edir.

Təsviri metodla aparılan tədqiqatın və yaxud təsviri təhlilin üç mərhələsini göstərirlər [12, 219-220].

Birinci mərhələ mətndən dil vahidlərinin, ilk növbədə, dilin nominativ və kommunikativ vahidləri olan sözlərin və cümlələrin seçilməsini nəzərdə tutur. Məlum olduğu üzrə, yazılı mətnlərdə onları müəyyənləşdirmək olduqca asandır. Belə ki, *sözlər* mətndə boşluqlarla, *cümlələr* isə nöqtə, sual, nida işarələri, üç nöqtə kimi

¹ Rus dilindəki *полевая лингвистика* termininin qarşılığı kimi işlədirik. Ona *çöl dilçiliyi* də demək olar.

durğu işarələri ilə həddəndirilir. Tədqiqatın bu mərhələsi müşahidə üsulu vasitəsilə aparılır.

İkinci mərhələ xüsusi nəzəri hazırlıq və tədqiq edilən dili bilməyi tələb edir. Belə ki, bu mərhələdə seçilmiş dil vahidləri artıq müşahidə ilə bərabər təcrübədən keçirilir, yəni sözlər kök və şəkilçilərə, cümlələr isə cümlə üzvlərinə ayrılır.

Nəhayət, **üçüncü mərhələdə** onların linqvistik təsviri verilir. Bu təsvir müxtəlif təhlil yolları ilə, məsələn, assosiativ, komponentli, spektral, transformasion, kvantitativ və s. cəhətdən aparıla bilər. Bu təhlil növlərindən bəzilərini izah edək. Məsələn, *assosiativ təhlildə* müxtəlif dil vahidləri, deyək ki, fonemlər və morfemlər onlara uyğun fonem və morfemlərlə qarşılıqlı surətdə təhlil edilir.

Komponentli təhlil, adından da göründüyü kimi, tərkib hissələrinə görə aparılan təhlili nəzərdə tutur. Məsələn, *quruluşumuzun* söz forması *qur*, *-ul*, *-uş*, *-umuz*, *-un* tərkib hissələrinə, *Mən universitetdə oxuyuram* cümləsi *mən*, *universitetdə* və *oxuyuram* tərkib hissələrinə ayrılır və təhlil edilir.

Kvantitativ təhlil dil vahidlərini statistik cəhətdən öyrənir və s.

2. Dilin zahiri əlamətlərini öyrənmə üsulları. **Sosioloji, məntiqi və psixoloji, habelə fizioloji,** **akustik tədqiqat üsulları haqqında anlayış.** **Dilçilikdə distributiv tədqiq üsuluna dair**

Məlum olduğu kimi, dil mürəkkəb ictimai hadisələrdəndir. Odur ki, dilin hərtərəfli və dərinlən təsvirini vermək üçün onun zahiri və daxili əlamətlərini ayrı-ayrılıqda öyrənmək zəruridir.

Dilin xarici əlamətlərinin öyrənilməsində *sosioloji üsul* xüsusi yer tutur.

Dil ictimai hadisə olmaq etibarilə cəmiyyətlə, xalqın tarixi, adət və ənənələri ilə qırılmaz tellərlə bağlıdır. Cəmiyyətin həyatında baş verən hər bir mühüm hadisə bu və ya digər dərəcədə dildə öz əksini tapır.

Elm, texnika, iqtisadiyyat və mədəniyyətin inkişafı, xalqlar arasında qarşılıqlı əlaqələr dildə də öz izlərini buraxır. Xüsusən dilin

lüğət tərkibi cəmiyyətlə və cəmiyyətlə bağlı olan ictimai amillərlə möhkəm surətdə əlaqədardır. Belə olan şəraitdə, dilin təsviri metodla öyrənilməsi zamanı sosioloji üsulun çox böyük əhəmiyyətə malik olması tamamilə təbiiidir.

V.İ.Koduxova görə, “leksikanın sosioloji öyrənilməsinin daha geniş yayılmış üsulları bunlardır: “Sözlər və şeylər” üsulu, mövzu qrupları üsulu, dilçilik coğrafiyası, normativ-üslubi səciyyələr üsulu” [12, 225].

Bu üsulların hər biri ictimai səciyyədə olub, dilin lüğət tərkibinin hərtərəfli izahına xidmət edir.

Dilçilik təlimləri bölməsində göstərildiyi kimi, (səh.66-67) “Sözlər və şeylər” məktəbinin nümayəndələri sözləri ifadə etdikləri şeylərlə əlaqədar surətdə öyrənməyi tələb edirdilər. Deməli, “*sözlər və şeylər*” üsulu, xüsusən lüğətçilikdə, sözün mənasının təsviri zamanı mühüm rol oynayır. Məsələn, müxtəlif alətlərin bir çox hallarda artıq arxaıkləşmiş olan adlarının izahında bu üsulsuz keçinmək çətinidir.

Mövzu qrupları üsulu müəyyən məfhum ətrafında toplanan sözlərin bir cərgəyə daxil edilməsi kimi səciyyəyə bilər. Bədən üzvlərinin, bitkilərin, göy cisimlərinin adları və s. buna misal ola bilər. Bunlar da bir çox hallarda insanın həmin əşyalara münasibəti, baxışı ilə əlaqədar olur və bu cəhətdən ictimai məna kəsb edir.

Dilçilik coğrafiyası müstəqil metod olmaqla bərabər təsviri metodda sosioloji üsulun bir növü kimi çıxış edir. Onun sosioloji üsul kimi mahiyyəti bundan ibarətdir ki, o, sözlərin yayılma yerlərini müəyyən etməklə dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin tarixi və ictimai mahiyyəti barədə müəyyən təsəvvür yaratmağa xidmət edir.

Sosioloji üsulun daha əhatəli və təsviri metod üçün daha əhəmiyyətli növü *normativ-üslubi səciyyələndirmədir*. Məhz bu üsulla dilin müxtəlif üslubları: məişət, dəftərxana, bədii, elmi, mətbuat üslubları müəyyənləşdirilir. Üslublar isə həmişə ictimai səciyyə daşıyır və ictimai amillərlə əlaqədar olur. Siniflər və dil, siniflərin dili, xüsusən dilin lüğət tərkibinə təsiri, arqo və jarqonlar və s. kimi məsələlər sosioloji üsulun bu növü vasitəsilə təsvir edilir.

* * *

Dilin zahiri əlamətlərinin öyrənilməsində istifadə olunan təsviri metod üsullarından biri də *məntiqi üsuldur*.

Məlum olduğu kimi, dilçilik məntiq elmi ilə də yaxından bağlıdır. Buna görə də dilin təsviri metodla öyrənilməsində məntiqi üsuldən istifadənin zəruriliyi şübhəsizdir.

Məntiqi üsul dilin zahiri əlamətlərinin öyrənilməsində təsviri metodun bir növü kimi, iki cür tətbiq edilir. Ondan, ilk növbədə, sözlərin, qrammatik kateqoriyaların öyrənilməsində istifadə olunur. Belə ki, söz məfhumla əlaqələndirilmədən, təbii ki, bütün təfərrüatı ilə təsvir edilə bilməz. Eləcə də qrammatik kateqoriyaların tam təsviri, əlbəttə, müvafiq məntiqi kateqoriyalar ilə əlaqəsiz çətin olar.

Digər tərəfdən, məntiqi üsul, dil hadisələrinin məntiq işığında təfəkkür baxımından izahını nəzərdə tutur. Bu üsula bəzən *invariant metod* da deyirlər. Həmin üsul “idrakin nəzərə çarpdırılan deduktiv yoluna əsaslanır ki, burada dilin konkret vahidləri onun mücərrəd modelinin realizasiyası kimi nəzərdə tutulur” [12, 227].

Dilin təhlilində bu məntiqi üsuldən istifadənin ilk nümunəsinə biz, Por-Royal monastırının rahibləri A.Arno və K.Lanslonun 1660-cı ildə nəşr edilmiş “Ümumi rəşional qrammatika” kitabında rast gəlmişdik. Göstərilən kitabda istifadə olunan məntiqi üsulun mahiyyəti bundan ibarətdir ki, dil qanunları təfəkkür qanunları ilə eyniləşdirilir. Məntiqi üsulun dilçilik tədqiqatında bu mənada tətbiqi (əlbəttə, xeyli inkişaf etdirilmiş və dəyişdirilmiş şəkildə) müasir struktur dilçilikdə də nəzərə çarpır.

* * *

Dilin zahiri əlamətlərinin öyrənilməsində təsviri metodun üsullarından biri kimi *psixoloji üsula* müəyyən yer verilir.

Dilçilik tarixindən məlumdur ki, bu sahədə bir çox psixoloji məktəblər olmuşdur. Onlara misal olaraq, fərdi psixologizm dilçilik məktəbini göstərmək mümkündür ki, onun əsas nümayəndələri XIX əsrin görkəmli dilçiləri olan H.Şteyntal və A.A.Potebnya idi.

XX əsrin psixoloji dilçilik məktəbi (A.Marti, A.Qardiner) də öz orijinallığı ilə fərqlənir.

Təsviri dilçilikdə psixoloji üsulun zəruriliyi, heç olmazsa, nitqin psixologiyada idrak proseslərindən biri kimi öyrənilməsində özünü göstərir. Psixoloji cəhətdən nitqin xarici, şifahi, monoloji, dialoji, yazılı, daxili, passiv, fəal nitq kimi növləri vardır ki, dilçi onları nəzərə almaya bilməz (B a x M.Məhərrəmov. Psixologiya, Bakı, 1968, səh.171-174).

Təsviri metodun üsullarından biri kimi, psixoloji üsul dil vahidlərinin dərk olunması və onların məna növlərinin izahında işlənir.

* * *

Dilin xarici əlamətlərinin, xüsusən səs quruluşunun xarici cəhətlərinin öyrənilməsində *fizioloji və akustik tədqiqat üsullarının* çox böyük əhəmiyyəti vardır.

Məlum olduğu üzrə, danışq səsləri öz zahiri əlamətlərinə görə, ilk növbədə, fizioloji hadisələrdir. Belə ki, hər bir danışq səsi danışq üzvlərinin müxtəlif hərəkəti nəticəsində yaranır. Deməli, danışq səslərinin təsvirini vermək üçün ilk növbədə danışq üzvlərini bilmək lazımdır. Təbiidir ki, danışq üzvləri, hər şeydən əvvəl, fiziologiyanın obyektidir və dilçinin onu öyrənmək üçün *fizioloji üsuldən* istifadə etməsi zəruridir.

Ümumiyyətlə, dilin səs quruluşu vahidləri – danışq səsləri, onların sait və samit qruplarına ayrılması, saitlərin və samitlərin təsnifi və s. *fizioloji üsulla* müəyyənləşdirilir. Məhz buna görə də təsviri dilçiliyin bir şöbəsi olan fonetikanın fizioloji əsasları tələbələrə “Dilçiliyə giriş” fənni vasitəsilə elə birinci kursdan öyrədilir.

Danışq səsləri öz yaranma xüsusiyyətlərinə görə fizioloji hadisələr olsa da, eşidilmə əlamətinə görə fiziki, daha doğrusu, akustik hadisələrdir.

Hər bir danışq səsi akustik cəhətdən fiziki cismin müxtəlif titrəməsi nəticəsidir. Hər bir səs dörd xassəyə malikdir: ucalıq, güc, tembr, kəmiyyət. Bu xüsusiyyət eyni ilə danışq səslərinə də aiddir.

Deməli, dil vahidi olan danışq səslərinin xarici əlamətlərinin öyrənilməsində *akustik üsula* da böyük ehtiyac vardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, fizioloji və akustik üsulların dilçilikdə çox böyük imkanları var. Onlar xüsusi təcrübi fonetika laboratoriyalarında müxtəlif cihazlar vasitəsilə həyata keçirilir. Bu haqda irəlidə, fəslin sonuncu bölməsində ətraflı danışılacaqdır.

* * *

Hal-hazırda xaricdə, xüsusən Amerika deskriptiv dilçilik məktəbində distributiv təhlil üsulu geniş yayılmışdır. Distribusiya “bölmə”, “bölüşdürmə” sözlərinin mənasına uyğun gələn söz olub, bir qrammatik termin kimi xüsusi məzmunla malikdir. Distributiv təhlildə hansı ifadə formasının işləmə bilmədiyini və ya həmin ifadə formasına təsadüf edilmədiyini göstərmək üçün xüsusi işarədən istifadə etmək məqsədəuyğun sayılır. Bunun üçün adətən, müəyyən bir qrammatik vahidin əvvəlinə qoyulmuş * işarəsindən istifadə edirlər. Deyək ki, biz Azərbaycan dilində *kitab+ın+ımız* morfemlər sırasının mümkün olmadığını bildirmək istəyiriksə, o zaman onu **kitab+ın+ımız* şəklində göstərməliyik.

Distributiv təhlil üsulunun əhəmiyyəti, hər şeydən əvvəl, müxtəlif morfemlərin səciyyəsi ilə əlaqədardır. Məsələn, *ağacın* deyərək, onun nə olduğunu izah etmək üçün ağacın özünü göstərmək olar. Lakin *-ın* morfeminin nə olduğunu izah etmək üçün belə üsuldən istifadə imkanı yoxdur. Buna görə də həmin morfem haqqında izahat vermək üçün onun hansı əhatələrdə işləndiyini və işləmə bilmədiyini göstərmək lazım gəlir ki, yuxarıdakı izahatdan göründüyü kimi, bu da distributiv təhlil deməkdir.

Distributiv təhlil üçün maraqlı olan mühüm məsələlərdən biri morfemlərin eyniliyinin müəyyənləşdirilməsi üsuludur.

Qeyd olunan təhlilə görə, “morfemlərin eyniliyi yalnız dilin müxtəlif kəsiklərinin müqayisəsi yolu ilə müəyyənləşdirilə bilər [6, 97]. Əgər iki və daha artıq dil kəsiyində istər ifadə forması, istərsə də məzmun nöqteyi-nəzərindən eyni cəhətlər varsa, morfemlərin eyniliyi fikrini irəli sürmək olar. Məsələn, *ağacdən, kitabdan, adamdan* və s. sözlər ona görə bir-birinə oxşayır ki, bunların hər biri öz-özlüyündə ismin çıxışlıq halının şəkilsiz olan *-dan* morfemə malikdir. Yaxud ingilis dilində *boys* [boiz], *girls* [qə:lz] və s. sözlərin oxşarlığı da onların hər birində *s[z]* morfeminin varlığı ilə təyin edilir. Bu sözlərdə cəmlik mənasına malik olan eyni bir *s[z]* morfemi vardır.

Distributiv təhlilə görə, *-dan* şəkilsizinin Azərbaycan dilində ismin çıxışlıq hal şəkilsizi, *s[z]* morfeminin isə ingilis dilində cəmlik əlaməti olduğunu sübut etmək üçün bu hələ kifayət deyildir. Belə ki, oxşar məzmunlu dil kəsikləri ilə oxşar məzmunla malik

olmayan dil kəsikləri arasında da fərq olmalıdır. Həmin kəsiklər eyni morfemlər işlənməməsi hallarının varlığı ilə müəyyən edilir: məsələn, *ağac*, *ağacdən*. Yaxud distributiv təhlildə morfemlərin müəyyən bir konstruksiya daxilində ardıcılığı da böyük əhəmiyyət kəsb edir; məsələn, Azərbaycan dilində *yara-d-ı-cı-lıq* demək mümkün olduğu halda, **yara-ı-cı-lıq*, **yara-lıq-ı-cı-d* və s. demək mümkün deyildir. Belə ki, hər bir morfemin məzmunundan asılı olaraq, müəyyən yeri vardır. Lakin bəzi konstruksiyalarda morfemlərin yerləşdirilməsində müəyyən sərbəstlik nəzərə çarpır. Məsələn, *Mən dünən universitetə getmişdim* konstruksiyasını *Dünən mən universitetə getmişdim*, *Universitetə mən dünən getmişdim*, *Mən universitetə dünən getmişdim*, *Universitetə dünən mən getmişdim* kimi də demək mümkündür. Lakin burada da müəyyən dərəcədə məhdudiyyət vardır. Azərbaycan ədəbi dilinin normalarına görə *Getmişdim mən universitetə dünən* konstruksiyası mümkün deyil və yaxud həmin konstruksiyaya təsadüf olunmur.¹

Beləliklə, distributiv təhlil morfemlərin müəyyən konstruksiyalarda işlənməsində möhkəm ardıcılığın olmasını və bəzi sərbəstliyin mövcudluğunu müəyyənləşdirir. Distributiv təhlili əsas götürən dilçilər, dil haqqında olan elmin mühüm vəzifəsini məhz bunda, morfemlərin yerləşməsinin bu prinsiplərini bacardıqca ətraflı və yığcam şəkildə təhlil etməkdə görürlər.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, dil quruluşunun distributiv təhlili hər bir morfemin yerinin təhlili, onun başqa morfemlərlə olan və olmayan əlaqələrinin təhlili olub, dilin strukturunun öyrənilməsində müəyyən əhəmiyyətə malikdir.

Həmin üsuldən yalnız morfologiyada və sintaksisdə deyil, dilin başqa səviyyələrində də istifadə olunur.

3. Dilin daxili xüsusiyyətlərinin tədqiqi üsulları. Dilçilikdə təsnifat və sistemləşdirmə. Paradiqmalar üsulu. Mövqe və qarşı-qarşıya qoyma üsulları. Müstəqim tərtibçilər üzrə sintaktik tərtib üsuluna dair

Dilin zahiri əlamətlərinin öyrənilməsi zəruri olduğu kimi, onun daxili xüsusiyyətlərinin tədqiqi də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Adlarından da göründüyü kimi, dilin zahiri əlamətlərinin öyrənilməsi ilə daxili xüsusiyyətlərinin tədqiqi arasında böyük fərqlər vardır. Dilin zahiri əlamətlərinin öyrənilməsi, əslində prelinqvisitika məsələsi, A.S.Çikobavanın bölgüsünə görə isə dilçiliyin başqa elmlərlə əlaqəsi probleminə, yəni ümumi dilçiliyin dördüncü probleminə daxildir. Doğrudan da dilin zahiri əlamətlərinin öyrənilməsi, demək olar ki, dilçilik və sosiologiya, dilçilik və məntiq, dilçilik və psixologiya və s. problemlərin öyrənilməsi kimi başa düşülə bilər. Bu, dilin xüsusən səs quruluşunda özünü daha aydın göstərir. Dilin səs quruluşunun zahiri əlamətlərinin öyrənilməsi, əslində dilçilik və fiziologiya, dilçilik və akustika kimi problemlərin tədqiqi deməkdir.

Dilin daxili xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi isə bilavasitə dilçilik elminin özünə aiddir.

Dilin daxili xüsusiyyətləri dedikdə nə nəzərdə tutulur? Dilin daxili xüsusiyyətlərinə dilin ayrı-ayrı səviyyələrinə daxil olan vahidlər, onların eyni bir səviyyə daxilində bir-birinə münasibəti, müxtəlif səviyyələrə aid vahidlər arasındakı əlaqə kimi sırf linqvistik problemlər və məsələlər daxildir. Göstərilən problemləri və məsələləri dərindən öyrənmək üçün dilçilik xüsusi üsullardan istifadə edir. Həmin üsullara təsnifat və sistemləşdirmə, paradiqmalar, mövqe, qarşı-qarşıya qoyma və s. kimi üsullar daxildir.

Təsnifat və *sistemləşdirmə* dilin daxili xüsusiyyətlərini öyrənmə işində istifadə olunan əsas üsullardandır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu üsullar yalnız dilçiliyə aid deyildir. Onlardan başqa elm sahələrində də istifadə olunur.

Təsnifat ərəb sözü olub [تصنيفات] ("təsnif" in cəmi) – təsnif olunanlar] hər hansı bir elm sahəsində bir-birilə bağlı anlayışların arasındakı əlaqələri öyrənməyi və onları müxtəlif siniflərə, qruplara, növlərə ayırmağı nəzərdə tutan tədqiqat üsuludur. Dilçilikdə *təsnif*

¹ Distributiv təhlildə qarşı-qarşıya qoyulan bu konstruksiyadan birincisi ənənəvi dilçiliyə görə morfoloji, ikincisi isə sintaktik konstruksiya hesab edilə bilər.

fat sistemləşdirmə əməliyyatı ilə çox yaxından bağlı olur. Belə ki, təsnif olunan bütün linqvistik vahidlər və hadisələr eyni zamanda sistemləşdirilir.

Dilçilikdə təsnifat və sistemləşdirmə həmişə müəyyən bir prinsipə əsaslanır və həmin prinsip əsasında aparılır. Bu üsul dilçilik elminin bütün sahələrində, məsələn, morfologiyada nitq hissələri sahəsində özünü göstərir.

Məlum olduğu üzrə, nitq hissələri öz leksik, morfoloji, sintaktik mənasına görə iki böyük qrupa ayrılır: əsas nitq hissələri, köməkçi nitq hissələri. Əsas nitq hissələrinin leksik, morfoloji, sintaktik mənalı olur, yəni onların lüğəvi mənası, müəyyən şəkilçilər sistemi vardır və müstəqil cümlə üzvü kimi çıxış edə bilər. Köməkçi nitq hissələri isə həmin mənalardan məhrumdur, yəni onların müstəqil lüğəvi mənalı yoxdur, şəkilçi qəbul edə bilmir və ayrılıqda cümlə üzvü olmur.

Təsnifat və sistemləşdirmə üsulundan sintaksisdə də geniş istifadə olunur. Məsələn, cümlənin növlərini nəzərdən keçirək. Məlumdur ki, dildə cümlənin müxtəlif növləri (məsələn, nida, əmr, sual, nəqli) vardır. Onlar danışanın məqsədinə və intonasiya prinsipinə görə bu növlərə ayrılmışdır. Baş üzlərin hər ikisinin, yaxud birinin iştirakına görə cümlələr cütlük və təklikli; ikinci dərəcəli üzlərin iştirakına görə müxtəsər və geniş; predikativ vahidlərin sayına görə sadə və mürəkkəb; cümlə üzlərinin buraxılıb-buraxılmaması prinsipinə görə bütöv və yarımcıq cümlə növləri vardır.

Təsnifat və sistemləşdirmə üsulu, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dilin bütün səviyyələrinə aiddir. Ondan fonologiya, leksikologiya, semasiologiya və s. dilçilik səviyyələrində də istifadə edilir.

* * *

Dilin daxili xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində istifadə olunan üsullardan biri də paradiqma üsuludur. *Paradiqma üsulu* və yaxud *paradiqmatika* dil vahidlərini struktur vahidlər məcmusu kimi nəzərdə tutur və onu tərkib hissələrinə ayırır.

Dərsliyin "Dilin daxili quruluşu məsələləri" bəhsində paradiqmatikadan dil vahidlərinin əlaqə tipi kimi danışılmışdır (səh.128-129).

Qeyd etmək lazımdır ki, paradiqma üsulundan morfologiyada xüsusilə geniş istifadə olunur. Məsələn, eyni bir ismin hallanma

formaları, feillərin şəxsə, zamana, şəkə, növə görə dəyişməsi və s. paradiqma ilə müəyyən edilir.

Müasir dövrdə paradiqma üsulu dilin digər səviyyələrinə də müvəffəqiyyətlə tətbiq olunur; fonetikada mövqeyə görə əvəzlənən səs cərgəsi və s. buna misal ola bilər.

* * *

Dilin daxili xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində mövqe və qarşı-qarşıya qoyma üsullarından da istifadə edilir.

Mövqe üsulu dil vahidləri arasındakı iki əlaqə tipindən biri olan sintaqmatika (səh.128) ilə əlaqədardır. Adından da göründüyü kimi, bu üsul dil vahidini tutduğu mövqe, yer ilə əlaqədar olaraq izah edir. Mövqe üsulundan dilin müxtəlif səviyyələrinə daxil olan vahidlərin öyrənilməsində istifadə etmək olar. Məsələn, fonemlər bir qayda olaraq, mövqe üsulu ilə müəyyən edilir. Azərbaycan və rus dillərində samit fonemləri müəyyənləşdirmək üçün onları mütləq saiddən əvvəlki (*prevokal*) və yaxud saidlərarası (*intervokal*) mövqələrdə yoxlamaq, sınaqdan keçirmək lazımdır.

Morfologiyada, məsələn, şəkilçinin mahiyyəti üçün onun hansı mövqedə işlənməsi, bir növ distribusiyası vacibdir. Deyək ki, Azərbaycan dilində *-dır* şəkilçisi isimdən sonra işləndikdə xəbər şəkilçisi (məsələn, *kitabdır*), təsirsiz feildən sonra işləndikdə felin təsirlik kateqoriyasının şəkilçisi (məsələn, *qaldır*), təsirli feildən sonra işləndikdə isə icbar növünün şəkilçisi (məsələn, *yazdır*) kimi çıxış edir.

Mövqe üsulu sintaktik tədqiqatlarda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusən, nitq hissələrinin morfoloji əlamətləri lazımınca inkişaf etməmiş və yaxud inkişaf nəticəsində sıradan çıxmış dillərdə, habelə kök (cəzri) dillərdə mövqe üsulu dilin sintaktik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində əsas tədqiqat üsullarından sayılır. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, mövqe üsulu digər dillərin sintaktik quruluşunun öyrənilməsi üçün yararsızdır. Məsələn, məlum olduğu üzrə, rus dilində nitq hissələrinin zəngin morfoloji əlamətləri sistemi vardır. Bununla belə, *Мать любит дочь* cümləsində *мать* və *дочь* sözlərinin istər morfoloji, istərsə sintaktik mənası yalnız mövqe üsulu ilə müəyyənləşdirilə bilər. Belə ki, *мать* yalnız *дочь* sözündən əvvəl gəldiyi üçün cümlənin mübtədasıdır və ismin adlıq halındadır. *Дочь* sözü isə yalnız *мать* sözündən sonra gəldiyi üçün cümlənin vasitəsiz tamamlığıdır və ismin təsirlik halındadır.

Eyni sözləri Azərbaycan dilindəki *Adam pələng öldürdü* cüm-ləsi haqqında da demək olar.

Qarşı-qarşıya qoyma və yaxud *oppozisiya* tədqiqat üsulu da dilin daxili xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə xidmət edir. Bu üsulun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, daxil olduğu səviyyə dairəsində iki vahid götürülür və qarşı-qarşıya qoyulur, beləliklə, onların müxtəlif vahidlər olub-olmaması müəyyənləşdirilir.

Qarşı-qarşıya qoyma üsulu ilk dəfə fonologiyada tətbiq olunmuşdur. Hazırda ondan dilin müxtəlif səviyyələrində istifadə olunur.

Dilin daxili xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində qarşı-qarşıya qoyma üsulundan necə istifadə edildiyinə dair, məsələn, fonologiya sahəsində bəzi misallar göstərək.

Hal-hazırda müxtəlif dünya dilləri üçün fonoloji qarşı-qarşıya qoymaların (fərqləndirici əlamətlərin) aşağıdakı növləri göstərilir: 1) vokallıq – qeyri-vokallıq, 2) konsonantlıq – qeyri-konsonantlıq, 3) kəsilməlik – qeyri-kəsilməlik¹, 4) abruptivlik – qeyri-abruptivlik, 5) parlaqlıq – tutqunluq, 6) cingiltillilik – karlıq, 7) kompaktlıq – diffuzluq, 8) alçaq tonallıq – yüksək tonallıq, 9) bəmol tonallıq – sadə tonallıq, 10) diyez tonallıq – sadə tonallıq, 11) gərginlik – qeyri-gərginlik, 12) nazallıq – qeyri-nazallıq. Fərqləndirici əlamətlərin bu sistemi R.Yakobson, Q.Fant və M.Halle tərəfindən irəli sürülmüşdür.

Bu sistemin bütün dillərdə olması vacib deyil. Lakin *vokallıq – qeyri-vokallıq, konsonantlıq – qeyri-konsonantlıq* kimi əlamətlər, şübhəsiz ki, bütün dillərə aiddir.

Qarşı-qarşıya qoymalar korrelyativ və qeyri-korrelyativ olur. *Korrelyativ* qarşı-qarşıya qoymada fonemlər bir əlamətə, qeyri-korrelyativdə isə bir neçə əlamətə görə fərqlənir. Korrelyativ qarşı-qarşıya qoymalar özü də iki cür olur: qapalı və qeyri-qapalı; *qapalı-lar* yalnız iki üzvdən, *qeyri-qapalı-lar* isə bir neçə üzvdən ibarət olur.

Azərbaycan dilinin saitlər sistemində aşağıdakı qapalı korrelyativ qarşı-qarşıya qoymalar var: dilönü–dilarxası saitlər (i–ı, ö–o, ə–a, ü–u), qapalı–açıq saitlər (i–ə, ü–ö, ı–a, u–o), dodaqlanan–dodaqlanmayan saitlər (i–ü, ə–ö, ı–u, a–o). Qeyd olunan oppozisiyaların fonematik xarakter daşıyıb–daşmaması konkret qarşı-qarşıya qoymalarla sübut edilir:

1. Dilönü saitlər–dilarxası saitlər: *sin–sın, dön–don, düz–duz, kəl–kal, tər–tar...*

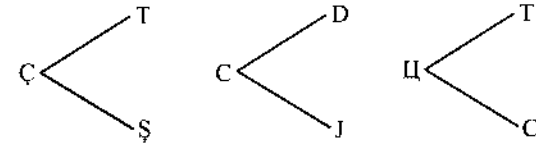
2. Qapalı saitlər – açıq saitlər: *il–əl, gül–göl, qıl–qal, qış–qaş, üz–öz, gül–göl, un–on, quş–qoş...*

3. Dodaqlanan saitlər – dodaqlanmayan saitlər: *üç–iç, düz–diz, ön–ən, göl–gəl, quş–qış, qur–qır, ot–at, qoz–qaz...*

Azərbaycan dilinin samitlər sistemində korrelyativ qarşı-qarşıya qoymaların həm qapalı, həm də qeyri-qapalı növləri vardır. Qapalı korrelyativ oppozisiyalara misal olaraq, aşağıdakıları göstərmək olar: 1) kar samitlər – cingiltili samitlər (*p–b, f–v, t–d, s–z, ş–j, ç–c, k–g, h–q, x–ğ*), 2) burun samitləri–ağız samitləri (*m–b, n–d*), 3) kipləşən samitlər – novlu samitlər (*t–s, d–z, g–y, k–x, q–ğ*). Əmələgəlmə yerinə görə samitlər Azərbaycan dilində qeyri-qapalı korrelyativ oppozisiya təşkil edir: *p–t–k–h, b–d–g–q, f–s–x–h, v–z–y–ğ...*

Azərbaycan dilinin samitlər sistemində qeyri-korrelyativ qarşı-qarşıya qoymalar da vardır: *p–f, b–v*. Göründüyü kimi, *p* samiti *f*-dən həm əmələgəlmə yerinə görə (qoşadodaq – dodaq–diş), həm də əmələgəlmə üsuluna görə (kipləşən – novlu) fərqlənir. Eyni sözləri *b* və *v* samitləri haqqında da demək olar.

Qarşı-qarşıya qoymalar bəzən, məsələn, qovuşuq samitlərdəki kimi ikitərəfli olur. Məlum olduğu üzrə, *ç, c, ı* qovuşuq samitləri eyni zamanda həm kipləşən, həm də novlu samitlərlə oppozisiya təşkil edir:

Dilin daxili xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində transformasiya təhlili və müstəqim tərtibçilər üzrə sintaktik təhlil üsulu da xarici dilçilikdə, xüsusən Amerika deskriptiv dilçiliyində geniş yayılmışdır. Həmin dilçiliyə görə, “sintaksis, ümumiyyətlə, söz yaradıcılığı və sözdöyişməsi prosesində yaranan birləşmələrin müxtəlif qəbil-dən olan daha böyük birləşmələrə keçməsi prinsipləri kimi təyin edilə bilər” [6, 185].

¹ Rusca *прерывность – непрерывность* termininin qarşılığı kimi işlənmişdir.

Deskriptiv sintaktik təhlildə bəzi vahidlər nəzərdə tutulur. Bunlardan mühümləri aşağıdakılardır:

1) *Konstruksiya*. Müəyyən mənaya malik olan söz və yaxud morfem qrupuna konstruksiya deyilir. Bir-biri ilə əlaqəsi olmayan sözlər, habelə tək söz konstruksiya hesab olunmur. Sintaktik səviyyədə kök və şəkilçi morfemlərinin birləşməsi də konstruksiya hesab edilmir.

2) *Tərtibçilər*. Daha böyük konstruksiyaya daxil olan sözlərə və ya konstruksiyalara tərtibçilər deyilir. Tərifdən göründüyü kimi, tərtibçilər sözlərdən və konstruksiyalardan təşkil olunur; ən kiçik tərtibçilər nəzərə alınmazsa, tərtibçilər konstruksiyalardan ibarət olur. Deməli, eyni bir sintaktik vahid həm tərtibçi, həm də konstruksiya adlandırıla bilər. Burada hansı termindən istifadə etmək lüzumu həmin sintaktik vahidin qrammatik vəziyyəti və məzmunundan asılıdır.

3) *Müstəqim tərtibçilər* (MT). Bu və ya digər konstruksiyanı əmələ gətirən bir və daha artıq tərtibçiyə müstəqim tərtibçi deyilir.¹

Bu mühüm sintaktik vahidlərin izahından sonra müxtəlif tərtibçilər üzrə, sintaktik təhlil haqqında olan aşağıdakı mülahizəni qeyd etmək olar: “Sintaktik təhlil əsas etibarilə MT-lərin ardıcıl laylarının və müstəqim konstruksiyaların aydınlaşdırılmasından, müstəqim tərtibçilər arasında mövcud olan əlaqələrin, habelə onlara şamil edilə bilməyən əlaqələrin təsvirindən ibarətdir. Axırncı, adətən, ikinci dərəcəli rola malik olur; vacib mənalı əlaqələrin böyük hissəsi – müstəqim tərtibçilər arasında olan əlaqələrdir” [6, 191].

4. Dilin tədqiqində riyazi üsullar. Riyazi məntiq, çoxluqlar nəzəriyyəsi və dilçilik. Dilin tədqiqində statistik üsullar. Ehtimal nəzəriyyəsi və dilçilik

Elmin, texnikanın sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq, təsviri dilçilikdə riyazi üsullardan da istifadə olunur. Əslində, təsviri dilçilikdə riyazi üsullar dilçiliyin müstəqil sahələrindən biri olan riyazi dilçilik² sahəsini yaratmışdır.

¹ Müstəqim tərtibçilər mübtədə və mübtədə qrupu, habelə xəbər və xəbər qrupuna uyğun gəlir.

² “Высшая школа” nəşriyyatı son bu sahəyə aid xüsusi dərs vəsaiti buraxmışdır: Р.Г.Пиотровский, К.Б.Бектаев, А.А.Пиотровская. Математическая лингвистика. М., 1977.

Təsviri metodun formalarından biri kimi riyazi üsulların dilçilikdə istifadəsi dil obyektlərinin riyazi dil ilə, aksiomatika və formalizasiya metodikası ilə izah edilməsi müxtəlif riyazi anlayışların dilçiliyə tətbiqi deməkdir. Dilin tədqiqində riyazi üsullar dedikdə, biz, eyni zamanda, riyazi məntiq, çoxluqlar nəzəriyyəsi və s. riyazi elmlərin dilçilik elminə tətbiqini nəzərdə tuturuq. Şübhə yoxdur ki, dilin tədqiqində istifadə edilən riyazi üsullar haqqında təsəvvür yaratmaq üçün riyaziyyatın müvafiq sahələri və bu sahələrə aid anlayışlar barədə müxtəlif məlumat verməyə ehtiyac var...

Dilçilikdə təsvir üsulu kimi geniş surətdə tətbiq olunan riyazi anlayışlardan biri *çoxluqlar* anlayışıdır. “Riyazi dilçilik” kitabında yazıldığı kimi, “çoxluqlar anlayışı müasir riyaziyyatın ən əsas anlayışlarından biridir. O, ilkin anlayışdır, yəni başqa, daha sadə anlayışlarla müəyyənləşdirilməyə gəlmir” [25, 11].

Çoxluq anlayışı ilə biz hər addımda qarşılaşırıq. Məsələn, şəhərin binaları müəyyən çoxluq təşkil edir. Binadakı otaqlar da müəyyən çoxluq əmələ gətirir. Otaqlardakı adamlar da çoxluq anlayışı yaradır. Bu mənada dildə də müxtəlif çoxluqlar özünü göstərir. Məsələn, hərfilər çoxluğu, fonemlər çoxluğu, sözlər çoxluğu, nitq hissələri çoxluğu və s.

Çoxluğa daxil olan obyektlər onun elementləri adlanır.

Çoxluqlar müxtəlif şəkillərdə verilir. Məsələn, çoxluğun elementlərinin hamısı sadalandıqda çoxluğun ünsürləri böyük mötəri-zəyə alınır. Deyək ki, A dilimizdəki bütün fonemləri nəzərdə tutur. O zaman həmin çoxluğu belə göstərmək olar:

$$A = \{a, o, u, m, p, b \dots h\}$$

Hər hansı bir obyektin çoxluğa daxil olub-olmadığını göstərmək istədikdə, başqa üsuldən – çoxluğun təsviri üsulundan istifadə edilir. Çoxluğun təsvirində müxtəlif simvollar, əməliyyatlardan istifadə olunur. Məsələn, biz müəyyən bir obyektin, deyək ki, *a* obyektinin *A* çoxluğuna daxil olmasını göstərmək istəyiriksə, $\in$ işarəsini işlədirik: $a \in A$. Əgər *a* obyekt *A* çoxluğuna daxil deyilsə, onu belə göstəririk: $a \notin A$. $a \in A$ və $a \notin A$ müvafiq olaraq belə oxunur: *a* *A* çoxluğuna daxildir; *a* *A* çoxluğuna daxil deyil.

Bu işarələr dəqiq çoxluqlara (yəni obyektin çoxluğa daxil olması heç bir şübhə doğurmayan çoxluqlara) aiddir. Obyektin çoxluğa daxil

olması şübhə doğuran çoxluqlar da vardır. Bunlara qeyri-dəqiq çoxluqlar deyilir. Belə çoxluqlarda obyektin çoxluğa daxil olub-olmaması bu cür: $P (a \in A)$ yaxud $A (a \in A)$ işarə edilir.

Çoxluqlarla üç cür: *toplama* (birləşmə), *vurma* (kəsişmə), *çıxma* əməliyyatı aparılır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu əməliyyatlar ədədlərlə aparılan əməliyyatlardan fərqlidir [24, 14].

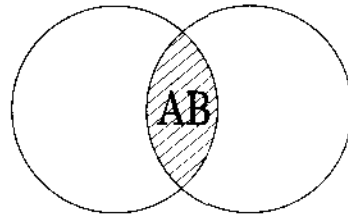
İki çoxluğun birləşməsi və ya cəmi elə bir çoxluğa deyilir ki, onun elementləri bu çoxluqlardan heç olmasa birinin elementləri olur (çoxluqların cəmi V və yaxud $+$ işarəsi ilə göstərilir).

Qeyd etmək lazımdır ki, cəmlənən çoxluqlar eyni elementlərə malik olduqda, onlar $A+B$ cəminə yalnız bir dəfə daxil ola bilər. Məsələn, A çoxluğu a, b, c, d ; B çoxluğu isə a, q, m, d, n, f elementlərindən ibarətdirsə, $A+B$ cəmi özündə yalnız a, b, c, d, f, q, m, n elementlərini birləşdirir; yəni gözlənilən 10 element əvəzinə 8 elementdən ibarət olur.

Çoxluqların *kəsişməsi* elə bir çoxluğa deyilir ki, onun elementləri kəsişən çoxluqların hər ikisinə aid olsun. Deyək ki, a, b, c, d, f elementlərindən ibarət olan A çoxluğu a, d, m, n elementlərindən ibarət olan B çoxluğu ilə kəşisir (çoxluqların kəsişməsi $\cap$ işarəsi ilə $A \cap B$ yaxud da AB şəklində göstərilir), bu zaman alınan AB çoxluğu yalnız a, b elementlərindən ibarət olur.

Təsvir edilən əməliyyat grafik cəhətdən belə göstərilə bilər:

Çoxluqların cəmlənməsində və kəsişməsində elə əməliyyatlar var ki, onlar ədədlərin cəmlənməsinə və vurulmasına aid deyil. Məsələn, çoxluqların cəmlənməsi zamanı A çoxluğu B çoxluğuna daxildirsə (yəni $A \in B$), çoxluqların cəmi B çoxluğuna bərabər olur:

$A+B=B$ və yaxud çoxluqların kəsişməsi zamanı $A \cap B$ -dirsə, $AB=A$ olur. Bu deyilənləri konkret izah etmək üçün Azərbaycan dili fonem tərkibini nümunə kimi götürmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilinin fonem tərkibi sonlu çoxluqdur; yəni hesablamaya görə, həmin çoxluğa 45 fonem daxildir. Azərbaycan dilinin fonem tərkibi çoxluğu, məsələn, F çoxluğu aşağıdakı elementlərdən ibarətdir: $i, i, ü, ö, ö, ə, ə, c, e, a, a, o,$

$u, u, i, öü, ou, "x", "u", p, b, m, f, v; t, d, s, z, ş, j, ç, c, l, r, k, g, y, k, q, x, c, n, h, "z"$

Beləliklə, Azərbaycan dilinin fonem tərkibi çoxluğunu belə göstərmək olar:

$$F = \{f_1, f_2, f_3, \dots, f_{45}\}$$

Azərbaycan dilinin fonem tərkibi çoxluğu, yəni F çoxluğu iki çoxluğun, daha doğrusu, sait çoxluğunun (V)⁴ və samit çoxluğunun (C) cəmindən ibarətdir:

$$F = V + C$$

V və C çoxluqları özləri də müxtəlif çoxluqlardan ibarətdir. Deyək ki, V çoxluğunun bir hissəsi olan V_1 -ə dodaqlanan saitlərdən ibarət L yarımçoxluğu və incə saitlərdən ibarət P yarımçoxluğu daxildir. O zaman $L = \{ü, ə, o, u\}$ və $P = \{i, ü, ə, ö\}$ çoxluqları alınır. Onların cəmlənməsindən yaranan V_1 çoxluğu 8 elementdən yox, 6 elementdən ibarət olur:

$$V_1 = \{i, ü, ə, ö, u, o\}$$

V çoxluğunun digər hissəsi olan V_2 -ə dodaqlanmayan saitlərdən ibarət O yarımçoxluğu və qalın saitlərdən ibarət W yarımçoxluğunun daxil olduğunu nəzərdə tutsaq, o zaman $O = \{i, ə, ı, a\}$ və $W = \{ı, u, o, a\}$ çoxluqları alınır və onların cəmi yenə də altı saitdən ibarət V_2 çoxluğunda birləşir:

$$V_2 = \{i, ə, ı, a, o, u\}$$

Nəhayət, V çoxluğunun üçüncü qismi V_3 , fərz edək ki, qapalı saitlərdən ibarət L yarımçoxluğunu və açıq saitlərdən ibarət A yarımçoxluğunu əmələ gətirir. Bu zaman $z = \{i, ü, ı, u\}$ və $A = \{ə, ö, o, a\}$ çoxluqları yaranır ki, onların cəmi 8 saitdən ibarət olur:

¹ Yalnız şəkilçilərdə işlənən "qapalı sait" fonem nəzərdə tutulur.

² Yalnız şəkilçilərdə işlənən "açıq sait" fonem nəzərdə tutulur.

³ Yalnız şəkilçilərdə işlənən "qarışıq samit" fonem nəzərdə tutulur.

⁴ Onları yarımçoxluqlar da adlandırmaq olar.

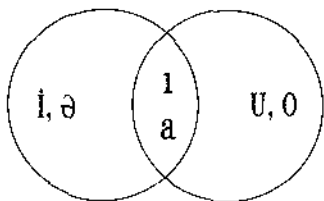
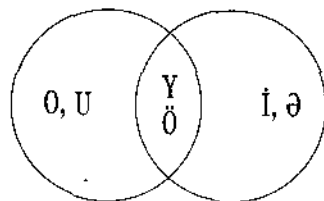
$$V_3 = \{i, ü, t, u, ə, ö, o, a\}$$

Azərbaycan dilinin fonem tərkibindən kəsişən çoxluqlara aid də misal göstərmək olar. Məsələn, L və P, O və W yarımçoxluqları kəsişən yarımçoxluqlardır. Belə ki, L yarımçoxluğuna daxil olan *ü* və *ö* elementləri P yarımçoxluğuna da daxildir. Qrafik cəhətdən bunu belə göstərmək olar:

Eləcə də O yarımçoxluğuna daxil olan *i, a* elementləri W yarımçoxluğuna da daxildir. Bunu qrafik cəhətdən belə göstərmək olar:

L yarımçoxluğu ilə W, P yarımçoxluğu ilə O yarımçoxluğu da kəsişən çoxluqlardır.

L və A yarımçoxluqları isə kəsişməyən çoxluqlardır. Çünki bu yarımçoxluqlardan birinə daxil olan elementlərdən heç biri digər yarımçoxluğa daxil deyil. Halbuki L və A yarımçoxluqları ayrı-ayrılıqda L, P, O yarımçoxluqları ilə kəsişən yarımçoxluqlardır.

* * *

Təsviri dilçiliyə tətbiq olunan riyazi üsullardan biri də riyazi məntiqə, daha doğrusu, ona aid olan anlayışlarla bağlıdır.

Məlum olduğu kimi, riyazi dilçilik model, orijinal, struktur model, struktur ilə substansiyanın əlaqəsi, təsdiq və inkar məntiqi əlaqələri və s. kimi bir çox məsələləri əhatə edir ki, bunlar dilçiliyə tətbiq oluna bilər. G.P.Melnikov məntiq cəbri, Bul cəbri əsasında türk dillərində ən mühüm səs uyğunluqlarının təsvirini verməyin mümkün olduğunu göstərir [19, 71] və qırğız dili əsasında bunun nümunəsini verir [19, 71-74].

* * *

Dilin tədqiqində statistik üsullar da mühüm yer tutur. Dil vahidləri və hadisələrinin hesablanması, kəmiyyətə öyrənilməsi mənasında bu, dilçiliyə tətbiq edilən riyazi üsullardan daha köhnəsidir.

Belə ki, hələ M.V.Lomonosov sifət şəkilçilərinin təsbit edilməsi üçün onların işlənmə tezliyini əsas götürürdü.

Dilin tədqiqində statistik üsullar bizim əsrimizdə, xüsusən 1940-cı illərdən sonra sürətlə inkişaf etmişdir.

Dilçilik statistikasi və yaxud "lingvostatistika dil hadisələrinin kəmiyyətə səciyyələrinin öyrənilməsi və bölgüsü üçün statistik üsulların tətbiqidir" [12, 246].

R.M.Frumkina doğru olaraq göstərir ki, "statistik metodun hər hansı bir bilik sahəsinə tətbiq edilməsi, adətən, iki amillər qrupu ilə: 1) həmin elmin predmetinin spesifikasi; 2) elmin özünün tarixən şərtləşdirilmiş inkişaf səviyyəsi, onun özünün metodlarının və alətlərinin səciyyəsi ilə şərtlənir. Həmin elmdə statistikanın məhz hansı bölmələrinin istifadə edilməli olması da elə bu səbəblərlə müəyyənləşdirilir" [17, 157].

R.M.Frumkina lingvistik tədqiqatlarda statistik üsulların tətbiqinin üç istiqamətini göstərir. *Birinci istiqamət* kimi o, dil və nitq haqqında müxtəlif kəmiyyət məlumatlarının alınmasını nəzərdə tutur. O buraya hesablama və onları həyata keçirmə metodlarının məqsədlərindən asılı olmayaraq, mətnə və yaxud şifahi nitqdə hər hansı bir elementin rastgəlmə tezliyinin hesablanması daxil edir.

İkinci istiqamət dilin, nitqin, fərdin nitq davranışının bu və ya digər fraqmentlərinin modellərinin düzəldilməsi üçün ehtimallar nəzəriyyəsi metodlarından istifadə edilməsidir. Bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün, adətən, birinci istiqamət çərçivəsində toplanmış kəmiyyət məlumatlarından istifadə etmək zəruri olur.

Nəhayət, R.M.Frumkina *üçüncü istiqamət* kimi statistikanın əşyaları danışdıran sənət olmasını göstərir ki, bunun köməyi ilə çox böyük olduğu üçün müşahidəyə gəlməyən həqiqət meydana çıxarıla bilər [17, 167].

Birinci istiqamətdə aparılmış işlərə aid rus, ingilis, ispan, çex, latış dilləri üzrə hazırlanmış tezlik lüğətlərini göstərmək olar.

İkinci istiqamətdə görülmüş işlər məhz bu tezlik lüğətləri əsasında aparılmışdır. Məsələn, 1949-cu ildə C.Sipf tezliklə dərəcənin (yəni tezlik lüğətindəki sıra nömrəsinin) əlaqəsini öyrənərək, onların müstəqim asılılığını müəyyənləşdirmiş və düsturunu vermişdir: $V \times f = C$. Düsturun mənası belədir: dərəcə $\times$ tezlik = söz. B.Mandelbrot 1954-cü ildə daha dəqiq düstur vermişdir:

$$P_r = P_{(r+p)^b}$$

Burada P_r nisbi tezliyi (ehtimalı), r sözün siyahıdakı nömrəsini, P , p və b isə mətnin konstantlarını (sabit kəmiyyətlərini) ifadə edir.

Dərəcə və tezlik əlaqəsinin göstərilən izahatları statistik dilçilikdə Sipf-Mandelbrot qanunu kimi tanınır.

Statistik üsullardan üslubun statistik parametrlərinin hazırlanmasında və müəllifin müəyyənləşdirilməsində, habelə informasiya nəzəriyyəsi və mətnin ölçüsündə xüsusən geniş istifadə edilir. Məsələn, müəllifin müəyyənləşdirilməsində mətn üzərində aparılan statistik əməliyyat üçün aşağıdakı düstur əsas götürülür:

$$x = \frac{\sum(x_1 + x_2 + \dots x_n)}{n_i}$$

Burada x orta tezliyi, $x_1, x_2, \dots, x_n$ seçmə tezliyini, n_i müşahidəni, Σ isə bütün seçmə tezliklərinin cəmini göstərir.

Mətnin ölçülməsində statistik üsul kimi informasiya nəzəriyyəsiindən istifadə edilir. Belə ki, “informasiya nəzəriyyəsi (informatika) informasiyanın verilməsi və saxlanması məzmunu tərəfi ilə deyil, onun statistik quruluşu ilə maraqlanır” [12, 249].

Adətən, qeyri-müəyyənliyin kəmiyyəti, ehtimallarla əlaqəsi aşağıdakı düsturda göstərilir:

$$H = - \sum_{i=1} P(i) \log_2 P(i)$$

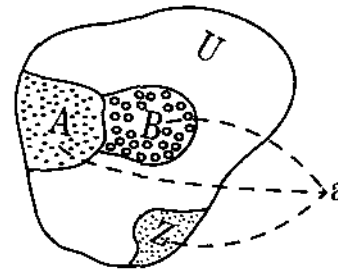
Burada H qeyri-müəyyənlik kəmiyyətinin, p ehtimalın işarəsidir. $P(i)$ ilə i signalının ehtimalı göstərilir.

Dilçilikdə statistik üsullar ehtimallar nəzəriyyəsi ilə bilavasitə əlaqədardır.

Ehtimallar nəzəriyyəsinin mühüm məsələsi onun aksiomatikasının qurulmasıdır. Öz növbəsində “ehtimal-statistik tədqiqatların təbiətşünaslıq və humanitar tədqiqatlara geniş surətdə nüfuz etməsi ehtimallar nəzəriyyəsinin bütün aparatının formal-məntiqi əsaslandırılmasının yaradılmasını tələb edirdi...” [17, 121]. Məlum olduğu kimi, bu vəzifəni görkəmli rus riyaziyyatçısı A.N.Kolmoqorov həyata keçirmişdir.

A.N.Kolmoqorovun aksiomatikasının əsas ideyaları və müdələləri nədən ibarətdir?

Bu sualın cavabı “Математическая лингвистика” (“Riyazi dilçilik”) kitabında müxtəssər izah edildiyindən həmin hissəni kiçik ixtisarla veririk. Kolmoqorovun aksiomatikasında təsadüfi hadisəyə əsas ilkin anlayış kimi baxılır, digər elementar anlayışlar əsasında yaradılır. Bu vəziyyəti izah etmək üçün iki misal nəzərdən keçirək. Məsələn, deyək ki, hər hansı bir U fəzası (hamar meydan və s.) verilmişdir. Burada $A, B, \dots, Z$ yarımsahələri vardır. U fəzasında “necə gəldi” bir a nöqtəsi götürülür, bu nöqtənin digər nöqtələr yarımsahələrinə düşməsi təsadüfi hadisədir. Eyni zamanda hər bir təsadüfi hadisə: nöqtələr çoxluğunun hər hansı bir yarımqoxluğu kimi çıxış edir (kitabda bu deyilənlər qrafik cəhətdən aşağıdakı kimi göstərilir):

Başqa bir misal götürək. Hər hansı təbii dildə yazılmış bir mətn vardır. Bu mətnə hər hansı bir U dil fəzası (söz işlənmələri çoxluğu) kimi yanaşmaq olar. Həmin fəzanın $A, B, \dots, Z$ yarımsahələri (yarımqoxluqları) eyni cür yazılışa malik (yəni eyni bir söz-formanı realizə edən söz işlənməsi) söz işlənmələri qruplarıdır, məsələn,

$a, абазур, абажура, абажуру, \dots наука, науки, науке, \dots$

Lüğətdən hər hansı məsələn, *науке* söz-forması götürülür və “necə gəldi” mətnin hər hansı bir söz işlənməsinə bağlanılır. *Науке* lüğət vahidi mətndəki *науке* söz işlənməsi ilə üst-üstə düşə bilər (bu halda lüğət vahidinin *науке* yarımqoxluğuna düşməsi ilə qarşılaşırıq), lakin göstərilən mətn söz işlənməsi ilə üst-üstə düşməyə də bilər. Lüğət vahidinin bu və ya digər yarımqoxluğa düşməsi, yaxud düşməməsi təsadüfi hadisədir.

Bununla belə, hər bir təsadüfi hadisə dil çoxluğunun hər hansı bir yarımqoxluğudur.

Başqa sözlə, Kolmoqorovun aksiomatikası U elementar hadisələr, bizim misallarda – həndəsi nöqtələr, ya da ki, söz işlənmələri çoxluğundan çıxış edir ki, həmin vəziyyətdə onlara mümkün olan hadisələr kimi baxıla bilər” [25, 121-122].

Çoxluğun ümumi düsturu belədir:

$$P(A) = \sum_{i=1}^n P(H_i)P(AH_i)$$

Burada P ehtimalı, A dil hadisəsini, H_i uyşmaz hadisələr qrupu təşkil edən və fərziyyə adlanan anlayışları, n H hadisələrinin sayını bildirir.

Düsturun mənası belədir: A hadisəsinin ehtimalı hər bir fərziyyənin ehtimalının vurma hasilləri ilə bu fərziyyənin həyata keçirilməsi zamanı olan hadisə ehtimalının cəminə bərabərdir.

Konkret mənlərdə ehtimalı məlum olan dil hadisələrinin ehtimalı zamanı tam ehtimalın bu düsturundan istifadə etmək olar. Deyək ki, Azərbaycan dilindən müxtəlif sahələrə aid bir mətn götürülür. Eyni zamanda hər sahəyə aid mətnə müəyyən dil hadisəsinin işlənmə tezliyi məlum olur. O vaxt həmin dil hadisəsinin ümumi meydanaçıxma ehtimalını müəyyənləşdirmək mümkündür.

* * *

Riyazi üsulların təsviri dilçiliyə tətbiqi, əlbəttə, o demək deyildir ki, dilçilik riyaziyyatın bir sahəsidir. V.A.Zveginsev yazır: “Ən yaxşı halda riyazi üsullardan dilçilik tədqiqatlarının köməkçi üsulları kimi konkret və öz səciyyəsinə görə məhdud lingvistik vəzifələrə xidmət etmək məqamında istifadə edilə bilər. Bu zaman heç bir “kvantitativ dil fəlsəfəsi”ndən söhbət ola bilməz. Bir vaxtlar dil haqqındakı elmin müstəqilliyinə fizika da, psixologiya da, fiziologiya da, məntiq də, sosiologiya da, etnologiya da qəsd etmişdir, lakin dilçiliyi özlərinə tabe edə bilməmişdir. Əksinə olmuşdur – dilçilik bu elmlərin nailiyyətlərindən faydalanmış, onların köməyindən özünə lazım olan qədər istifadə edərək, özünün tədqiqat üsulları arsenalını zənginləşdirmişdir. İndi, görünür, riyaziyyatın növbəsi çatmışdır. Ümid etmək lazımdır ki, yeni əməkdaşlıq da dil haqqında elmin möhkəmlənməsinə, onun iş üsullarının təkmilləşməsinə, onların müxtəlifliyinin artmasına səbəb olacaqdır” [9, 150].

5. Dilin səs quruluşunun cihazlarla öyrənilməsi.

Dilçilikdə avtomatlaşdırma

Əvvəldə, dilçilikdə müşahidə və təcrübə məsələlərinə həsr olunmuş paragrafda (səh.194–195) qeyd edildiyi kimi, dilçiliyin laboratoriya təcrübəsi forması daha çox təcrübə fonetika sahəsinə aiddir. Dilin səs quruluşu laboratoriya üsulu ilə müxtəlif cəhətlərdən öyrənilir, daha doğrusu, onun səs quruluşunun cihazlarla öyrənilməsinin müxtəlif: 1) somatik, 2) pnevmatik, 3) elektro-akustik üsulları vardır.

Somatik üsullarla bu və ya digər səsə tələffüzü zamanı danışq üzvlərinin aldığı vəziyyət, daha doğrusu, ayrı-ayrı səslərin məxrəcləri cihazlar vasitəsilə dəqiq surətdə öyrənilir və təsvir edilir. *Somatik* yunan sözü olub (soma) bədən, bədəninə aid mənasını ifadə edir. Sözü lüğəvi mənasından da göründüyü kimi, somatik üsullar insan bədənini, konkret olaraq, danışq üzvləri və onların danışq səslərinin tələffüzü zamanı gördükləri işlə məşğul olur.

Somatik üsullara, ilk növbədə, rentgenoqrafiya, palatoqrafiya, fotoqrafiya üsulları və s. daxildir.

Səs məxrəclərinin öyrənilməsində rentgenoqrafiya üsulundan xüsusən geniş istifadə olunur. Bu üsulun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, üzərində təcrübə aparılan şəxs rentgen cihazı qarşısında durur. Tədqiq olunan səs tələffüz edilərkən ağız və boğaz üzvlərinin şəkli çəkilir. Tədqiq olunan səs tələffüzü zamanı danışq üzvlərinin vəziyyətini göstərən şəkllə *rentgenoqram* deyilir. Rentgenoqram neqativindən rentgenoqram sxemi hazırlanır. Rentgenoqram neqativi və sxemi verilmiş şəkllərdəki kimi olur:

Rentgenoqram neqativi

Rentgenoqram sxemi

Sonra rentgenoqram anatomik cəhətdən təhlil edilir. V.A.Artyomova görə, anatomik təhlilə aşağıdakıların millimetrlərlə ölçülməsi daxildir:

- 1) Dodaqlar arasındakı məsafə.
- 2) Dişlərin konarları arasındakı məsafə.
- 3) Ağız rezonatorunun forması və ölçüsü:
 - a) yuxarı dişlərin dibindən dilin ucuna qədər olan məsafə;
 - b) sərt damağın yüksək nöqtəsindən dilə qədər olan məsafə;
 - c) yumşaq damağın əsasında dilə qədər olan məsafə.
- 4) Dilin kötyü ilə udlağın arxa divarı arasındakı məsafə.
- 5) Damaq pərdəsinin pərdənin arxa divarından udlağın arxa divarına qədər olan vəziyyətinin ölçülməsi.
- 6) Dilaltı sümüyün (dilin gövdəsindən alt çənəyə qədər) vəziyyəti.
- 7) Hipofarinksin¹ forması və ölçüsü:
 - a) qırtlaq qapağının yuxarisından dilin kötyünə qədər olan məsafə;
 - b) qırtlaq qapağının yuxarisından udlağın arxa divarına qədər olan məsafə.
- 8) qırtlaq borusunun ölçüləri:
 - a) vallekulların ölçüsü;
 - b) Morqan mədəciklərinin ölçüsü [1, 161-162].

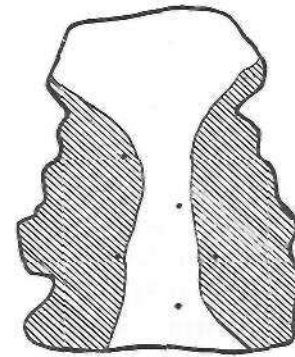
Rentgenoqrafiyaya nisbətən *palatoqrafiya üsulunun* imkanları azdır. Palatoqrafiya üsulundan bu və ya digər səs tələffüzü zamanı dilin aldığı vəziyyəti öyrənmək üçün istifadə edilir. Bu üsulla işləmək üçün ilk növbədə, süni damaq düzəltmək lazımdır. Diş protez emalatxanasında hazırlanan süni damağın qalınlığı, adətən, 2-3 mm olur. Süni damaqda bir neçə deşik açılır. Üstünə xüsusi emulsiya çəkilmiş süni damaq diktörün sərt damağında yerləşdirilir. Tələffüz zamanı dilin hərəkəti ilə əlaqədar olaraq, süni damağın emulsiyası müəyyən yerlərdə pozulur və beləliklə, dilin vəziyyəti müəyyənləşdirilir. Müəyyən bir səs tələffüzü zamanı dilin vəziyyətini göstərən şəklə həmin səs palatoqramı deyilir.

Süni damaq və palatoqram şəkildə göstərildiyi kimi olur (b a x: səh. 232).

¹ Udlağın alt tərəfi

Süni damaq

Palatoqram

Fotoqrafiya üsulundan bu və ya digər səs tələffüzü zamanı danışq üzvlərinin vəziyyətini öyrənmək üçün istifadə edilir. Bu üsulla həm zahiri, həm də ağız daxilində olan danışq üzvlərinin şəklini çəkmək mümkündür.

Zahiri üzvlərin, daha doğrusu, dodaqların, dilin ucunun və dişlərin görünən hissələrinin şəklini çəkmək üçün adi fotoaparatdan istifadə olunur. Zahiri danışq üzvlərinin fotoqrafik təsvirini belə göstərmək olar:

Azərbaycan dilindəki *r* saiti (foto)

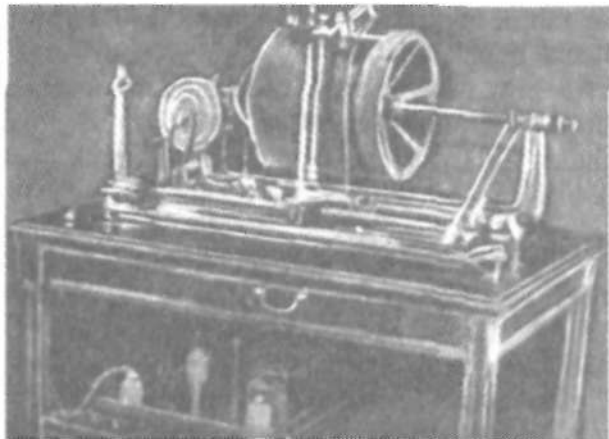
Azərbaycan dilindəki *y* saiti (foto)

Ağız daxilindəki danışq üzvlərinin şəklini çəkmək üçün xüsusi növ fotoaparatdan istifadə olunur. Oroqraf adlanan həmin aparat mə-

dənin şəklini çəkmək üçün düzəldilmiş qastroqrafla eynidir. Dilin səs quruluşunun öyrənilməsində bu mikroaparatdan çox az istifadə edilir.

Dilin səs quruluşunun cihazlarla öyrənilməsində istifadə olunan üsullardan biri də, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, *pnevmatik*¹ üsuldur. “Pnevmanik üsullar əsas (səs) tonun rəqslərinin miqdarını, onların amplitud və uzunluğunun, habelə ayrı-ayrı səslərin, səs birləşmələrinin, hecaların, sözlərin, söz birləşmələrinin və ibarələrin tələffüz prosesi zamanı hava axınının hərəkətini ölçmək məqsədi ilə tətbiq edilir” [1, 163]. Dilin səs quruluşunun pnevmatik üsullarla öyrənilməsi zamanı müxtəlif cihazlardan istifadə olunur. Həmin cihazlar bunlardır: keltənşreyber, ikiyanlı keltənşreyber, Mareyev barabancıqları və burun kapsulları, kimoqraf, pnevmoqraf və s.

Bunlardan *kimoqrafların* imkanı daha böyükdür. İri laboratoriya kimoqrafları aşağıdakı kimi olur:

İri laboratoriya kimoqrafı

Fonetik vahidin kimoqraf cihazı ilə alınmış şəkli həmin fonetik vahidin *kimoqramı* adlanır. Kimoqramlar aşağıdakı görünüşə malik olur:

Azərbaycan dilindəki [sursat] sözünün kimoqramı

Azərbaycan dilindəki [bütöv] sözünün kimoqramı

Müasir dövrdə dilin səs quruluşunun öyrənilməsində elektroakustik üsullar geniş tətbiq olunur. Bu üsullar hər hansı bir nitq hadisəsinin əsas rəqslərinin sayını, onların amplitudunu (intensivliyini), obertonlarını və uzunluğunu öyrənmək məqsədi ilə işlədilir. Nitqin elektroakustik təhlilinin üç üsulu vardır: *elektro-dinamik, ossiloqrafik və spektroqrafik* [1, 173]. *Elektroakustik üsullar*, əsasən, aşağıdakı mərhələləri əhatə edir: maqnitofon lentində səs yazısı, dilin səs tərkibinin ossiloqrafda yazılması və təhlili, dilin fonem tərkibinin spektroqrafik təhlili.

Bu mərhələlər üçün maqnitofon, ossiloqraf, spektroqraf cihazları tələb olunur.

H-102 markalı ossiloqraf

H-700 markalı ossiloqraf

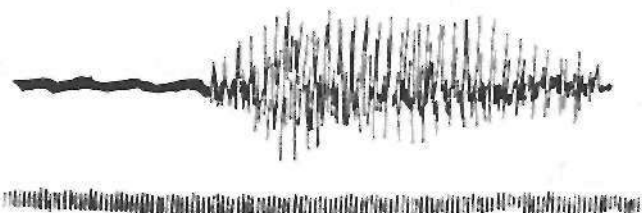
Ossiloqraf hər hansı fiziki kəmiyyətin çox sürətlə dəyişməsinə müşahidə etmək üçün onların ayrılmasının çəkilməsinə xidmət edən xüsusi elektrik ölçü cihazıdır. Müxtəlif növləri olan bu cihazlardan fizika laboratoriyalarında geniş sürətdə istifadə edilir. Dənışıq səsləri eyni zamanda fiziki hadisə olduğundan, dilçilikdə elektroakustik tədqiqat zamanı həmin cihazlardan geniş istifadə olunur. Təcrübi fonetika laboratoriyalarında daha çox H-102 və H-700 markalı ossiloqraflardan istifadə olunur.

¹ Yunan sözü olub (Pneuma) nəfəsalma mənasını bildirir.

Müəyyən danışq səsinin ossiloqraf vasitəsilə alınmış əyrisinə, yaxud xətti yazısına həmin səs in ossiloqramı deyilir. Ossiloqramda səslər, bir qayda olaraq, söz daxilində yazıldığından ossiloqramlar əslində sözün yazısı kimi verilir. Aşağıda Azərbaycan dilindəki [ö] səsinin və [şən] sözünün ossiloqramlarını veririk:

[çölə] sözündə [ö] səsinin ossiloqramı¹

[şən] sözünün ossiloqramı²

Qeyd edildiyi kimi, dilin səs quruluşunun elektro-akustik üsulla tədqiqində spektroqraflardan da istifadə edilir.

Spektroqraf spektrlərin fotosəklini çəkmək üçün istifadə edilən optik cihazdır. Ossiloqraf kimi, ondan da fizika laboratoriyalarında geniş istifadə olunur. Spektroqrafın təcrübi fonetika cihazı kimi vəzi-fəsini başa düşmək üçün *spektr* anlayışını izah etmək lazım gəlir.

Fiziki anlayış kimi *spektr* hər hansı bir mənbənin yaratdığı har-monik rəqslər (yaxud dalğalar) məcmuyu deməkdir. Danışq səsləri, ilk növbədə, saitlər, harmonik rəqslər və dalğalar məcmuyu oldu-ğundan, bu anlayış dilin səs quruluşuna da aid edilə bilər. Hazırda 48 kanallı spektroqraftan geniş istifadə olunur: (bax: səh. 236)

¹ 500 mm/san. sürətlə çəkilmişdir.

² 250 mm/san. sürətlə çəkilmişdir.

48 kanallı spektroqraf

Hər hansı danışq səsinin fotosəklinə *spektroqram* deyilir. Spek-troqramlar, adətən, aşağıdakı kimi olur (bax: səh. 237).

Dilin səs quruluşunun öyrənilməsində *intonoqraf* deyilən cihaz-dan da geniş istifadə edilir (bax: səh. 237).

V.A.Artyomova görə, təcrübi fonetika laboratoriyası üçün zəruri olan cihazların siyahısına 97 müxtəlif cihaz və ləvazimat daxildir [1, 206–209].

* * *

Müasir dilçilikdə linqvistik tədqiqatların avtomatlaşdırılmasına da geniş yer verilir, daha doğrusu, avtomatik tədqiqat üsulundan istifadə edilir.

B.N.Qolovinin fikrincə, “bu metodun başlıca məqsədi dilin ele-mentlərə elə bir formal – struktur üzvlənməsini dərk etməkdir ki, o özünün ünsiyyət prosesində istifadə edilən real üzvlənməsi ilə kifayət qədər möhkəm surətdə əlaqələndirilmiş olsun və bununla bərabər, maşın tərəfindən görüldü və təhlil edilə bilsin. Beləliklə, tədqiqatın yeni predmeti – maşının kibernetik “beyninin” oks etdirə biləcəyi dil strukturu əmələ gəlir. Buradan da metodun qeyri-adi və hətta dilçini qarışdıran tələbləri meydana çıxır ki, onların ara-sında dilin elmi təsvirinin formalizasiyası, yəni sözlə təsvirin riyazi işarə, simvol və düsturlarla mümkün olan maksimal dərəcədə əvəz edilməsi tələbi birinci yeri tutur” [17, 271].

Dilçilik tədqiqatlarının avtomatlaşdırılmasında *alqoritm* və *proqramlaşdırma* anlayışları mühüm yer tutur.

Məlum olduğu üzrə, *alqoritm* Orta Asiya riyaziyyatçısı Əl-Xarəzminin latın formasında *Algorithmi* adı ilə bağlıdır. Riyazi anlayış kimi, müəyyən qaydalara görə aparılan hesablamalar sistemi deməkdir. Elo bir hesablama sistemi ki, onlar ardıcıl surətdə yerinə yetirildikdən sonra qarşıya qoyulan məsələni həll etməyə gətirib çıxarır. Dilçilikdə alqoritmədən məşin tərcüməsində geniş istifadə olunur.

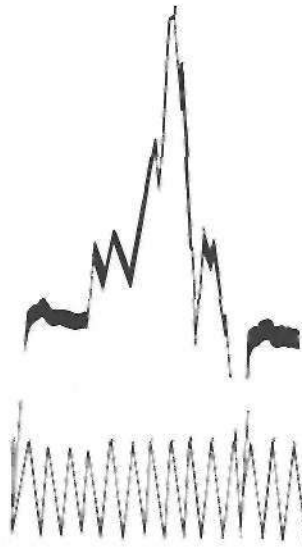
1960-cı ildə Parisdə keçirilmiş beynəlxalq konfrans alqoritmələr mübadiləsi və EHM¹-də proqramlaşdırma aparmaq üçün Alqol adlanan alqoritm dili qəbul etmişdir [12, 252].

Avtomatik proqramlaşdırma barəsində V.İ.Koduxov yazır: "Avtomatik proqramlaşdırma müəyyən məşin üçün ardıcıl surətdə nömrələnmiş komandalar sistemi deməkdir. Ədəd və komandalar çox vaxtdeşilmiş lentlər və yaxud perfokartlar vasitəsilə kodlaşdırılmış şəkildə verilir ki, hesablayıcı – perfolaşdırıcı məşin (tabul-yator) onların üzündən ədədləri və komandaları oxuyur və alınmış nəticələri rulon kağızlara yazır" [12, 252].

Intonograf – 66

¹ Elektron hesablayıcı məşin

Spektrogram

MÜQAYİSƏLİ METOD

1. Müqayisə haqqında. Dilçilikdə müqayisəli-tarixi metod və onun mahiyyəti. Müqayisəli-tarixi metodun məqsədi

Müqayisə çox geniş məntiqi əməliyyatdır və demək olar ki, bütün elm sahələrinə aiddir. Müqayisədən nəinki elmi tədqiqatlar zamanı, hətta gündəlik həyatımızdakı adi söhbətlərdə də istifadə edirik. Xüsusən, dinləyən tərəf, haqqında danışılan şəxs, əşya və ya hər hansı bir hadisə barəsində lazımı məlumatı malik olmadıqda, danışan müqayisədən daha geniş şəkildə istifadə edir. Dilçilikdə müqayisəli metod və ya müqayisə metodu müəyyən sərhədi üsulları olan elmi tədqiqat vasitəsidir. Dilçilik sahəsində müqayisəli metodun iki növü vardır: 1) müqayisəli-tarixi metod, 2) müqayisəli tutuşdurma metodu.

Son vaxtlar ümumi dilçiliyə aid tədris ədəbiyyatında müqayisəli metodun daha bir növü – tarixi-müqayisəli metod növü də göstərilir. V.İ.Koduxov həmin metod barəsində yazır: "*Tarixi-müqayisəli metod* ayrıca bir dilin daxili və xarici qanunauyğunluqlarını meydana çıxarmaq üçün həmin dilin tarixi inkişafının öyrənilməsində istifadə edilən üsullar və təhlil metodikası sistemidir. Tarixi-müqayisəli metodun prinsipi dilin forma və səslərinin eyniliyini və fərqlərini müəyyən etməkdir. Onun mühüm üsulları bunlardır: daxili bərpə və xronologiyalaşdırma, dialektografiya, mədəni-tarixi izahat, həbələ tekstologiya üsulu" [12, 263].

Müəllifə görə, müqayisəli metod qohum dillərin inkişafının öyrənilməsinə tətbiq edildikdə *müqayisəli-tarixi*, ayrıca bir dilin inkişafının öyrənilməsinə tətbiq edildikdə isə *tarixi-müqayisəli* metod olur.

Bu fikrə nə dərəcədə bəraət qazandırmaq lazım gəldiyi haqqında müqayisəli-tarixi metoda aid konkret məlumat verdikdən sonra bəhs edəcəyik.

Müqayisəli-tarixi metodun mahiyyəti nədən ibarətdir?

Dilçilik terminləri lüğətlərində həmin metodun elementar şərhə belə verilir: "Yazı vasitəsilə qeyd olunmamış keçmiş dil faktlarının yazılı abidələrdə, yaxud nitqdə bilavasitə canlı surətdə işlənməsinə

görə məlum olan iki, yaxud bir neçə dilin daha sonrakı uyğun faktları ilə müntəzəm müqayisə yolu ilə bərpasının (rekonstruksiyasının) elmi üsulu” [2, 233]. Qeyd olunmamış keçmiş faktların yazılı abidələrdə, yaxud tutuşdurulan dillərin canlı surətdə işlənməsində məlum olan daha sonrakı uyğun faktlarla müqayisə yolu ilə bərpasının dilçilik metodu (elmi üsullar sistemi). Müqayisəli-tarixi metodun tətbiqi uzaq dövrlərdə dilin inkişaf qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi məsələsinə, onun öz sözlərinin və alınma sözlərin, habelə alınma sözlərin keçməsi yollarının meydana çıxarılmasına kömək edir, başlıca olaraq, fonetika və morfologiya sahəsində dil vahidlərinin mənşəcə eyniliklərinin müəyyənləşdirilməsinə imkan yaradır, müqayisəli-tarixi dilçiliyin məşğul olduğu problemlərin (qohum dillərin mənşəyi, tarixi inkişaf gedişində onların qarşılıqlı əlaqələri, bu inkişafın ümumi və fərqli cəhətləri və s.) həlli üçün material verir” [28, 460-461].

Müqayisəli-tarixi metod, onun mahiyyəti, vəzifələri və məqsədi haqqında A.Meyenin “Сравнительный метод в историческом языкознании” (“Tarixi dilçilikdə müqayisəli metod”) əsəri öz əhəmiyyətini indi də saxlamaqdadır. Həmin əsər alimin 1924-cü ildə Osloda oxuduğu mühazirələrinin işlənmiş variantıdır. B.Qornunqun yazdığı kimi, “həmin kitab öz həcminin kiçik olmasına baxmayaraq, elmin ümumqəbul olunmuş və faktlarla daha çox yoxlanılmış müddəalarını tam dolğunluğu ilə əks etdirir” [18, 4].

Müqayisəli-tarixi dilçiliyin görkəmli nümayəndəsi Meyeyə görə, “müqayisə, dilin tarixini yaratmaq üçün dilçinin əlində olan yeganə alət, bax, budur. Müşahidəyə gələn şey dəyişmələrin özləri deyil, yalnız onların nəticələridir. Beləliklə, dilin inkişafını yalnız nəticələri tutuşdurmaqla izləmək olar.

Gələcəkdə əmin olacağımız kimi, bu tutuşdurmalar qəti və dəqiqdir. Onların hamısı belə bir müddəadan irəli gəlir ki, müxtəlif dillər arasında mövcud olan müəyyən uyğunluqlar heç də ümumbəşəri xassələrlə məşrut deyildir, lakin konkret tarixi ənənəni ehtimal etməklə izah oluna bilər. Müqayisəli metodun mahiyyəti belədir” [18, 18].

Daha sonra A.Meye göstərir ki, “dilin tarixini yaratmağa yalnız müqayisəli metodun imkan verməsi müddəasından belə bir nəticə də çıxır ki, təcrid olunmuş dil tarixdən məhrumdur” [18, 19].

Bütün bu deyilənlərdən aydın olur ki, müqayisəli-tarixi metod ayrı-ayrı və ya qohum dillərin tarixini öyrənmək üsuludur. Müqayisəli-tarixi metodun məqsədi dillərin tarixini yaratmaqdır. Müqayisə bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün yalnız vasitədir.

Məsələyə belə yanaşıldıqda, dilçilikdə müqayisə üsulunun müqayisəli-tarixi və tarixi-müqayisəli kimi iki növünü qeyd etməyə, şübhəsiz, ehtiyac qalmır. Belə ki, müqayisə istər qohum dillər qrupuna aid olsun, istərsə də bir dilin tarixini yaratmağa tətbiq edilsin, fərqi yoxdur, o eyni bir məqsəd daşıyır. Zira, A.Meyenin qeyd etdiyi kimi, təcrid olunmuş dilin tarixi yoxdur. Söhbət hər hansı bir dilin tarixindən gedirsə, həmin dil ona qohum olan dillərlə müqayisə edilməlidir.

2. Müqayisəli-tarixi metodun əsas üsulları.

Praformalar haqqında anlayış və onların bərpası

Müqayisəli-tarixi metodun müxtəlif tədqiqat üsulları vardır. Ölkəmizdə müqayisəli-tarixi dilçiliyin görkəmli nümayəndələrindən biri olan B.A.Serebrennikov yazır: “Müqayisəli-tarixi tədqiqatın üsullarının tam məcmusunu səciyyələndirmək belə bir səbəbə görə çox çətin olardı ki, dilçi-tarixçi, yaxud komparativist (müqayisəli-tarixi üsuldan istifadə edən – A.A.) özünün tədqiqatları təcrübəsində dilin dəyişməsinə səbəb olan, söz və ya onun formasına bu və ya digər dərəcədə təsir göstərən çoxlu miqdarda bütün amilləri nəzərə almalıdır. Müqayisəli-tarixi metodun tətbiqi müxtəlif məsələlərin həll edilməsi və öz səciyyəsinə görə qeyri-adi dərəcədə müxtəlif olan çətinliklərin aradan qaldırılması ilə bağlı yüksək səviyyəli yaradıcılıq aktıdır. Bütün bunları şablon və sərt qaydalara salmaq asan iş deyil” [21, 38].

Daha sonra o göstərir: “Lakin tədqiqatın üsullarının müxtəlifliyinə və konkret məsələlərin mürəkkəbliyinə baxmayaraq, hər halda daha mühüm və əsas üsulları göstərmək olar ki, onlar olmadan dillərin müqayisəli-tarixi öyrənilməsi mümkün deyil” [21, 38].

B.A.Serebrennikov müqayisəli-tarixi metodun əsas üsullarına aşağıdakıları daxil edir: 1) müqayisə üçün materialın seçilməsi;

2) müqayisə edilən vahidlər sırasının müəyyənləşdirilməsi və onların eyniləşdirilməsi; 3) fonetik dəyişmələrin nisbi xronologiyasının müəyyənləşdirilməsi; 4) arxetipin bərpası.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu üsullar müqayisəli-tarixi dilçilikdə geniş qəbul olunmuş və artıq təcrübədən uğurla keçmiş sınaqlardır.

Müqayisə üçün materialın seçilməsi müqayisəli-tarixi metodun, necə deyirlər, tədqiqata başlama üsuludur. Tədqiqatın nə dərəcədə müvəffəqiyyətli olacağı, hər şeydən əvvəl, bu üsuldən nə qədər düzgün və səmərəli istifadə edilməsi ilə bağlıdır.

Müqayisə üçün adətən, dilin əsas lüğət fonduna daxil olan sözlər, yəni bədən üzvlərinin adları, rəng adları, əsas hərəkət anlayışlarının adlarını bildiren feillər, say, qoşma və önlüklər leksik material kimi seçilir, dillərin səs uyğunluqları ilk növbədə həmin sözlər üzərində qurulur. Morfologiya sahəsində müqayisə üçün əsas etibarilə sözdəyişdirici şəkildərlərdən istifadə edilir. Məlum olduğu kimi, dilin morfoloji mexanizmini məhz həmin şəkildərlər əks etdirir.

Müqayisəli-tarixi metodun üsullarından ikincisi olan *müqayisə edilən vahidlər sırasının müəyyənləşdirilməsi*, onların eyniləşdirilməsi eyni sözlər qrupu seçməyi tələb edir ki, onların vasitəsilə qohum dillərin fonetik və qrammatik uyğunluqları meydana çıxarıla bilsin. Məsələn, türk dillərindən olan Azərbaycan dilindəki *yol* leksik vahidinə, deyək ki, qırğız dilində *col*, qazax dilində *jol* sözləri uyğun gəlsə, *yol – col – jol, yel – cel – jel, yorğan – corğan – jorğan, yer – cer – jer* və s. vahidlər sırası müəyyənləşdirilir.

Faktlar göstərir ki, qohum dillərdə fonetik uyğunluqlar müəyyən tiplərə malik olur və həmin səs uyğunluqları tipləri, demək olar, bütün qohum dil ailələri üçün universal səciyyəyə olur. Məsələn, qohum dillərdə saitlər uyğunluqlarının aşağıdakı əsas tiplərini göstərmək olar:¹

I. Saitlər yalnız bir fərqləndirici əlamətə görə fərqlənir. Bu əlamətə görə fərqlənən sait səslər uyğunluğunun üç tipi vardır:

1. Uyğun saitlər dilin üfüqi vəziyyətinə görə fərqlənir:

i:ı, ü:u, ö:o, ə:a

2. Uyğun saitlər dilin şaquli vəziyyətinə görə fərqlənir:

i:ə, ü:ö, ı:a, u:o

3. Uyğun saitlər dodaqların iştirakına görə fərqlənir:

i:ü, ə:ö, o:a, ı:u.

II. İki fərqləndirici əlamətə görə də sait səslər uyğunluğunun üç tipi vardır:

1. Uyğun saitlər dilin üfüqi və şaquli vəziyyətlərinə görə fərqlənir:

i:ı:a, ü:ı:ö, ö:ı:u, ə:ı:ı

2. Uyğun saitlər dilin üfüqi vəziyyətinə və dodaqların iştirakına görə fərqlənir:

i:ı:u, ü:ı:ı, ö:ı:a, ə:ı:o

3. Uyğun saitlər dilin şaquli vəziyyətinə və dodaqların iştirakına görə fərqlənir:

i:ı:ö, ü:ı:ə, ı:ı:o, u:ı:a

III. Üç fərqləndirici əlamətə görə saitlər uyğunluğunun yalnız bir tipi vardır; saitlər dilin üfüqi, şaquli vəziyyətlərinə və dodaqların iştirakına görə fərqlənir:

i:ı:ö, ü:ı:a, ö:ı:ı, ə:ı:ı:ı

Oxşar vəziyyət samitlərdə də özünü göstərir; uyğun samitlər bir-birindən bir, iki, üç, dörd fərqləndirici əlamətə görə fərqlənir¹.

Fərqləndirici əlamətlərin sayına görə qohum dillərdə samitlər uyğunluğunun tiplərini nəzərdən keçirək:

I. Uyğun samitlər yalnız bir fərqləndirici əlamətə görə fərqləndikdə, samit səslər uyğunluğunun dörd tipi olur:

1. Uyğun samitlər yalnız əmələgəlmə yerinə görə fərqlənir: p:t:k:h..., b:d:g:q..., m:n:n..., v:z:y:ğ..., f:s:x:h...

2. Uyğun samitlər əmələgəlmə üsuluna görə fərqlənir; bu tipin beş növü var:

a) b:v, t:s, d:z, g:y, k:x, q:ğ...

b) t:ç, d:c, t:ıı...

c) ş:ç, j:c

ç) r:z, r:l, p:d, p:j

d) s:ş, z:j

3) Uyğun samitlər yalnız səs tellərinin iştirakına görə fərqlənir: p:b, f:v, t:d, s:z, ş:j, ç:c, k:g, k:q, x:ğ...

4) Uyğun samitlər yalnız yumşaq damağın vəziyyətinə görə fərqlənir: m:b, n:d, n:q...

¹ Yalnız qısa saitlər nəzərdə tutulur.

¹ Sadə samitlər nəzərdə tutulur.

Fikrimizcə, bir fərqləndirici əlamətə görə samitlər bir-birilə müstəqim əlaqədə olur və etimoloji cəhətdən eyni bir səsdən nəşət edir və bu zaman dillərin qohumluğunun dərəcəsi həlledici əhəmiyyət daşıyır.

II. İki fərqləndirici əlamətə görə samit səslər uyğunluğunun 6 tipi vardır:

1. Uyğun samitlər əmələgəlmə yerinə və əmələgəlmə üsuluna görə fərqlənir:

$\begin{array}{c} S \\ \vdots \\ F::P::H \\ \vdots \\ X \end{array}$
 $\begin{array}{c} Z \\ \vdots \\ V::B::F \\ \vdots \\ Y \end{array}$
 $\begin{array}{c} X \\ \vdots \\ F::T::H \\ \vdots \\ V \end{array}$ və s.¹

2. Uyğun samitlər əmələgəlmə yerinə və səs tellərinin iştirakına görə fərqlənir:

$\begin{array}{c} G \\ \vdots \\ D::P::Q \end{array}$
 $\begin{array}{c} K \\ \vdots \\ T::B::K \end{array}$
 $\begin{array}{c} G \\ \vdots \\ B::T::Q \end{array}$ və s.²

3. Uyğun samitlər əmələgəlmə yerinə və yumşaq damağın vəziyyətinə görə fərqlənir:

$\begin{array}{c} n::b::n \\ \vdots \\ d::m::q \end{array}$
 $\begin{array}{c} k \\ \vdots \\ d::m::q \end{array}$
 $\begin{array}{c} g \\ \vdots \\ b::n::q \end{array}$

$\begin{array}{c} m::d::n \\ \vdots \\ m::g::n \end{array}$
 $\begin{array}{c} n \\ \vdots \\ m::q::n \end{array}$
 $\begin{array}{c} d \\ \vdots \\ b::n::k \end{array}$

4. Uyğun samitlər əmələgəlmə üsuluna və səs tellərinin iştirakına görə fərqlənir: p::v, t::z, d::s, k::y, q::x, k::ğ, l::ş, ş::c, j::ç, r::ş, r::ç.

5. Uyğun samitlər səs tellərinin iştirakına və yumşaq damağın vəziyyətinə görə fərqlənir: p::m, n::m, n::k.

Fikrimizcə, iki əlamətə görə fərqlənən samitlər bir-birilə müstəqim əlaqədə deyil, bir əlamətə görə fərqlənən samitlərin etimoloji prototipləri vasitəsilə əlaqədə olur.

III. Üç fərqləndirici əlamətə görə samit səslər uyğunluğunun üç tipi vardır:

1. Uyğun samitlər əmələgəlmə yerinə, əmələgəlmə üsuluna və səs tellərinin iştirakına görə fərqlənir:

$\begin{array}{c} Z \\ \vdots \\ V::P::Q \\ \vdots \\ Y \end{array}$
 $\begin{array}{c} S \\ \vdots \\ F::B::H \\ \vdots \\ X \end{array}$ və s.¹

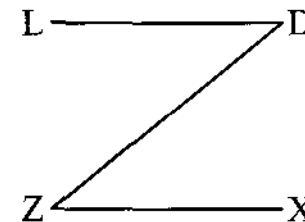
2. Uyğun samitlər əmələgəlmə yerinə, əmələgəlmə üsuluna və yumşaq damağın vəziyyətinə görə fərqlənir:

$\begin{array}{c} Z \\ \vdots \\ V::M::Ğ \\ \vdots \\ Y \end{array}$
 $\begin{array}{c} W \\ \vdots \\ B::N::V \\ \vdots \\ Y \end{array}$
 $\begin{array}{c} V \\ \vdots \\ W::N::Y \\ \vdots \\ Z \end{array}$

3. Uyğun samitlər əmələgəlmə üsuluna, səs tellərinin iştirakına və yumşaq damağın vəziyyətinə görə fərqlənir:

n::s, n::x

Fikrimizcə, bu qrupa daxil olan samitlər bir-birilə üçüncü genetik əlaqəyə malikdir. Bunu əyani şəkildə belə göstərmək olar:

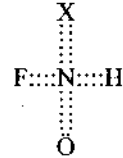
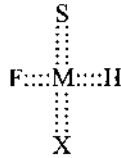

IV. Nəhayət, dörd əlamətə görə fərqlənən samitlər əmələgəlmə yerinə, əmələgəlmə üsuluna, səs tellərinin iştirakına və yumşaq damağın vəziyyətinə görə fərqlənir:

¹ Bu tipin 30-a yaxın modeli vardır.

¹ Bu tipin 20-dən çox modeli vardır.

² Bu tipin 20-yə yaxın modeli vardır.

Sait və samit səslərə aid göstərilən səsuyğunluqları tipləri daha çox türk dillərinə aiddir.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, müqayisəli-tarixi metodun ikinci üsulu *müqayisə edilən vahidlərin sırasını müəyyənləşdirməklə bərabər, onların eyniləşdirilməsini* də nəzərdə tutur.

Dil vahidlərinin eyniləşdirilməsi müqayisəli-tarixi dilçiliyin əsas üsullarından və vacib anlayışlarından. Müqayisəli-tarixi dilçilikdə *eyniləşdirmə* sözü öz həqiqi lüğəvi mənasında işlədilmir. Belə ki, eyniləşdirilən linqvistik vahidlər istər fizioloji, istər akustik, istərsə də semantik cəhətdən bir-birinə uyğun gəlməyə bilər. Məsələn, yuxarıda misal gətirdiyimiz türk dillərindəki *y-c* səs uyğunluğunu götürək. Məlum olduğu üzrə, *y* dilortası, novlu samit olduğu halda, *c* samiti dilönü – yuvaq, kipləşən – novlu (afrikat) samitdir. Yaxud məlum olduğu kimi, əksər türk dillərindəki *s* samitinə başqırd dilində *h* samiti uyğun gəlir: *su – hu, qrammatikası – qrammatikahı* və s. Göründüyü kimi, uyğun samitlərdən biri dilönü, digəri isə udlaq samitidir.

Eyni vəziyyət ləksemlər uyğunluğunda da müşahidə olunur. Məsələn, Azərbaycan dilindəki *yaxşı* sözünə qazax dilində *jaksı*, – *a/-ə* yönük hal şəkilçisinə bir çox türk dillərində *-qa/-kə* şəkilçisi uyğun gəlir.

Deməli, dil vahidlərinin eyniləşdirilməsi dedikdə, müqayisəli-tarixi dilçilikdə heç də onların maddi və məna cəhətdən eyniliyi nəzərdə tutulmur. Burada əsas məsələ onların eyni mənşəyə malik olmalarıdır. V.İ.Koduxov doğru göstərir ki, “müqayisəli-tarixi dilçilikdə səslərin, morfemlərin, söz və söz birləşmələrinin ehlə uyğunluğuna eynilik deyilir ki, onların ümumi mənşəyi vardır, yəni onlar mənşə cəhətdən eynidir” [12, 257].

Müqayisəli-tarixi metodun üçüncü, lakin ən əsas üsulu *fonetik dəyişmələrin nisbi xronologiyasının müəyyənləşdirilməsi*, habelə *arxetiplərin, yəni praformaların bərpası üsuludur*.

Fonetik dəyişmələrin nisbi xronologiyasının müəyyənləşdirilməsi dedikdə, müxtəlif dil hadisələrinin müqayisəsi yolu ilə onlardan hansının daha qədim olmasının müəyyənləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Göründüyü kimi, bu üsul müqayisəli-tarixi metodun əsas məqsədi ilə bağlıdır.

B.A.Serebrennikov yazır: “Fonetik dəyişmələrin nisbi xronologiyasının müəyyənləşdirilməsi zamanı hansının daha qədim olmasını təyin etməyə imkan verən səs dəyişmələrinin bəzi səciyyəvi tipoloji universaliləri nəzərə alınır” [29, 43].

Alim, məsələn, belə bir tipoloji universalini misal göstərir ki, *an, am, en, em, on, om* və s. səs birləşmələri *a, e, o* burun saitlərindən əvvəl mövcud olur, daha doğrusu, bu saitlər göstərilən səs birləşmələri bazasında inkişaf edir, *e, i* tipli ön sıra saitlərindən əvvəl işlənən incə samitlər həmin mövqedə işlənən qeyri-incə saitlərdən sonra yaranır; intervokal samitlərin itməsi nəticəsində yaranan uzun saitlər və vurğulu hecalardan sonrakı hecalarda reduksiya olunmuş saitlər, habelə sözün qısaldılması və s. adətən daha sonrakı hadisələrdir.

A.Meye tipoloji universalı səciyyəvi səs uyğunluqlarından bəhs edərkən göstərir ki, fonetik dəyişmələrlə və müxtəlif dillər arasında nizamlı uyğunluqları müəyyənləşdirməklə məşğul olmuş bütün dilçilər qeyd etmişlər ki, bu dəyişmələr müəyyən tiplərə riayət edir... Belə dəyişmələrə, az qala, bütün dünyada, ən müxtəlif ailələrə daxil olan dillərdə rast gəlinir” [18, 74–75].

B.A.Serebrennikov müqayisə prinsipi ideyasını da irəli sürür. O yazır: “Müqayisəni müəyyən ardıcılıqla aparmaq məsləhət görülür. Əvvəlcə, əgər bu mümkündürsə, bir dilin müxtəlif tarixi inkişaf dövrlərinə aid faktlarını, məsələn, müasir rus dili ilə qədim rus dilinin faktlarını, yaxud müasir rus dilinin faktları ilə dialektlərdə mühafizə olunan arxaizmləri müqayisə etmək lazımdır. Sonra qohum dillərin (məsələn, slavyan dillərinin) faktları müqayisəyə cəlb olunur. Daha sonra artıq müxtəlif dil ailələrinə mənsub olan dillərin faktlarına müraciət edirlər. Bu qaydanın pozulması tarixi axtarışları çətinləşdirə bilər” [29, 44].

Müqayisəli-tarixi metodun bu üçüncü üsuluna fonetik dəyişmələrin nisbi xronologiyasının müəyyənləşdirilməsi ilə yanaşı, praformaların bərpası da daxildir.

Müqayisəli-tarixi dilçilikdə geniş yayılmış praforma anlayışının mahiyyəti nədən ibarətdir?

Praforma və ya *arxetip* daha sonrakı dil hadisələri üçün müəyyən edilmiş ilkin formalarlardır. Praformalar bilavasitə fonetik dəyişmələrin nisbi xronologiyasını müəyyənləşdirməklə əlaqədardır. Qohum dillərin konkret dil hadisələrinin nəşət etdiyi ilkin forma məhz bu üsulla müəyyənləşdirilir. Müqayisəli-tarixi dilçilikdə praformalar, bir qayda olaraq, sözün əvvəlinə qoyulan ulduz işarəsi ilə göstərilir, məsələn, türk dilləri üçün **av'ov'* kimi¹. B.A.Serebrennikova görə, "arxetiplərin (praformaların – A.A.) müəyyənləşdirilməsi bir qrup qohum dillərin və həmin qrupa daxil olan dillərin ayrılıqda tarixi morfologiyasını bilmədən mümkün deyil" [21, 43]. Bu mülahizədə müəyyən ziddiyyət var. Belə ki, müqayisəli-tarixi metod və onun üsullarından olan praformaların rekonstruksiyası məhz qohum dillərin tarixini yaratmaq üçün lazımdır. Belə vəziyyətdə praformaları bərpa etmək üçün həmin dillərin tarixini, məsələn, tarixi morfologiyayı bilməyi tələb etmək nə dərəcədə doğru olur? Bizə belə gəlir ki, görkəmli komparativist tarixi morfologiya deyərkən, onların nisbi xronologiyasını nəzərdə tutur ki, bu, tamamilə doğrudur.

Qeyd etmək lazımdır ki, praformaların bərpası çətin tədqiqat işidir. B.A.Serebrennikov doğru göstərir ki, "çox vaxt arxetiplərin bərpası müxtəlif qəbildən olan çətinliklərin aradan qaldırılması ilə bağlı olur. Bu çətinliklər, dildə sözlərin və onların formalarının dəyişməsinə səbəb olan çoxlu miqdarda müxtəlif amillər fəaliyyət göstərdikdə yaranır. Qohum dillər arasındakı nizamlı fonetik uyğunluqlar çox vaxt analogiya üzrə yeniyaranmaların, başqa sözlərin təsiri və s. ilə pozulmuş olur, məsələn, çuvaş dilindəki *ympa* "odda" sözündə yerlik halın şəkildəsi olan *-pa* ümumtürk yerlik hal *-da* şəkildəsi ilə bilavasitə bağlanıla bilməz, çünki çuvaş dilində *d* kar kipləşən samitdən sonra *p* samitinə çevrilə bilməzdi. *-pa* şəkildəsi analogiya yolu ilə *хулапа* "şəhərdə" tipli sözlərdən götürülmüşdür ki, burada onun işlənməsi tamamilə qanunauyğundur" [21, 44].

¹ A.M.Şerbak türk dillərinin müqayisəli fonetikasi üçün 500-ə yaxın praforma müəyyənləşdirmişdir (Вак А.М.Шербак. Сравнительная фонетика тюркских языков, Ленинград, 1970, стр.193-198).

Bu formaların çoxu bizo şübhəli görünür.

Bu üsulun mahiyyətinin hərtərəfli aydınlaşdırılması üçün onun müqayisəli-tarixi dilçilikdəki mövqeyinin izahına da ehtiyac vardır. Ə.Ə.Makayev doğru olaraq yazır: "Güman etmək lazımdır ki, müqayisəli-tarixi dilçiliyin təxirəsalınmaz vəzifələrindən biri yalnız bərpa üsullarının dəqiqləşdirilməsi deyil, hər şeydən əvvəl, onun yerinin, son məqsədlərinin dəqiqləşdirilməsidir" [16, 88]. Alimin bu fikri də tamamilə düzgündür ki, "müqayisəli-tarixi dilçiliyin ən mühüm hissəsi müqayisəli-daxili bərpa metodikası və prosedurasıdır. Müqayisəli-tarixi tədqiqatlarda bərpanın taxtdan salınması səylərini, onun ikinci dərəcəli, yardımçı vasitə vəziyyətinə endirilməsini əsassız hesab etmək lazımdır. Bu vəziyyətdə müəyyən dil ailəsinin (istər roman, İran, türk, Qafqaz dilləri, yaxud hər hansı başqa dillər) müqayisəli qrammatikası adı tutuşdurma qrammatikası ilə əvəz edilir ki, bu da bizim elmimizin tarixində olmuş və vardır" [15, 89].

3. Dillərin tarixinin öyrənilməsində tekstoloji üsullar və müqayisəli-tarixi metod üçün bunun əhəmiyyəti. Dialektologiya. Etimologiya və müqayisəli-tarixi dilçilik

Müqayisəli-tarixi metodun mahiyyətinə həsr olunmuş bölmədə göstərildiyi kimi, keçmiş dil faktlarının öyrənilməsi müqayisəli-tarixi metod tərəfindən iki mənbə: 1) yazılı abidələr və 2) nitqdə bilavasitə canlı surətdə işlənməsinə görə məlum olan iki və yaxud bir neçə dilin onlara uyğun daha sonrakı faktları ilə aparılan müqayisə əsasında həyata keçirilir.

Göründüyü kimi, yazılı mənbələrin müqayisəli-tarixi metod üçün böyük əhəmiyyəti vardır.

Məlum olduğu üzrə "*tekstologiya*"¹, köməkçi tarixi-filoloji fənn kimi, mətnin (ədəbi abidənin, yaxud da tarixi sənədin) tarixini öyrənmək, əsas mətni və onun variantlarını (köçürmələrini, redaksiyalarını), müəllifini və yazılma zamanını müəyyənləşdirmək, nəşrin tipinə uyğun olaraq mətni hazırlamaq məqsədini izləyir" [13, 270].

¹ Azərbaycan filologiyasında mətnşünaslıq termini ilə də qeyd edilir.

Tekstologiya və yaxud mətnşünaslıq filologiya elminin ayrıca bir sahəsidir. Müqayisəli-tarixi metod üçün onun dilçilik baxımından işlənməsi zəruridir. Mətnlərin dilçilik məqsədlərinə uyğun işlənməsi ilə linqvistik mənbəşünaslıq deyilən xüsusi sahə məşğul olur. Bu elmi sahənin predmeti haqqında V.İ.Koduxov belə yazır: “*Linqvistik mənbəşünaslığın predmeti mənbələrin, onların linqvistik məzmunluluğu və informativliyi baxımından müəyyənləşdirilməsi, annotasiya edilməsi və sistemləşdirilməsi, onların edisiyalı olaraq surətinin çıxarılmasının prinsip və metodlarının hazırlanmasıdır*” [12, 271]. Bu mənada, müqayisəli-tarixi dilçilik üçün *tekstoloji üsulun böyük əhəmiyyəti vardır*.

Müqayisəli-tarixi metod üçün dialektologiyanın da əhəmiyyəti çoxdur. Dilçiliyin bölmələrindən olan *dialektologiya* hər hansı bir dilin dialektlərinin, ləhcə və şivələrinin öyrənilməsi ilə məşğul olur.

A.Meye yazır: “Komparativistlər üçün dialektlərin mövcud olmasının özünün də böyük əhəmiyyəti vardır: onların mövcud olması nəticələri həmişə bir cür olmur, lakin dialektlərin yarandığı şəraitdən asılıdır” [18, 51]. Alim dialektlərin çox yığcam və mənalı izahını vermişdir: “...Dialekt, hər şeydən əvvəl, vəhdətdə olan müxtəlifliklə, müxtəliflikdə olan vəhdətlə səciyyələnir” [18, 49].

Doğrudan da qohum dillərin faktları müqayisə üçün nə qədər böyük əhəmiyyətə malikdirsə, dialekt faktlarının müqayisəsinin də müqayisəli-tarixi dilçilik üçün o qədər böyük əhəmiyyəti vardır. Məsələn, Azərbaycan dilinin müxtəlif dialektlərində özünü göstərən *c-j, b-p, b-m, f-p, d-t, s-ş, k-ç, g-c, g-q, x-h* və s. səs əvəzlənmələrini nəzərdən keçirmək olar¹. Bu əvəzlənmələrdə biz fonetik dəyişmələrin nisbi xronologiyasını müəyyənləşdirmək üçün tipoloji universalilərlə səsleşən fonetik qanunauyğunluqlarla qarşılaşırıq. Bu halı konkret izah edək. Məlumdur ki, ümumi tipoloji səciyyə daşıyan səs qanunauyğunluqlarından biri belədir ki, dilarxası yumşaq damaq samitləri, məsələn, *k, q* öz inkişaflarında *müvafiq olaraq dilortası – sərt damaq k, g samitlərinə, onlar isə dilönü – yuvaq qovuşuq ç, c samitlərinə, onlar da cüt keçidli – novlu ş, j samitlərinə, sonuncular isə təkkeçidli s, z samitlərinə* çevrilə bilər. Bunun əyani sxemini göstəririk:

k→k→ç→ş→s
q→g→c→j→z

Bu qanunauyğunluq Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində öz əksini bu və ya digər dərəcədə tapmışdır.

Azərbaycan dilinin digər türk dilləri ilə müqayisəsinin əsasını da məhz Azərbaycan dialektləri təşkil edir. Eyni sözləri müxtəlif türk dilləri, ümumiyyətlə, bütün dillər haqqında söyləmək mümkündür.

Müqayisəli-tarixi metodun bilavasitə əlaqədar olduğu dilçilik sahələrindən biri də etimologiyadır.

Etimologiya sözünün iki mənası vardır. Birincisi, o, söz və ya morfemin mənşəyi və tarixi mənasında; ikincisi, söz və morfemin tarixini öyrənən elm mənasında işlənir. Deməli, qohum dillərdə söz köklərinin öyrənilməsi etimologiyanın əsas tədqiqat obyekti olduğundan onu əslində müqayisəli-tarixi dilçiliyin tədqiqat istiqamətlərindən biri kimi də başa düşmək olar.

Etimoloji tədqiqatın əsas məqsədi sözün ilkin formasını tapmaqdır. Fridrix Dits hələ 1843-cü ildə yazmışdı: “Etimologiyanın məqsədi sözü onun ilk formasına çatdırmaqdır” [24, 34].

İtalyan dilçisi V.Pizani bundan 104 il sonra nəşr etdirdiyi “Etimologiya” kitabında yazır: “Etimoloqa müəyyən bir əşyanı ifadə etmək üçün hər hansı bir sözün necə yarandığını bilmək vacibdir” [23, 40].

Göründüyü kimi, etimoloji tədqiqatda sözün yaranma mexanizmi əsas götürülür və bu, müqayisəli-tarixi metod vasitəsilə öyrənilir.

V.İ.Koduxova görə, “xüsusi etimoloji təhlil etimologiya verməyin üç əsas qaydasına: fonetik əsaslandırma, sözdüzəltmənin motivləşdirilməsi və semantik ehtimala əməl olunmasını tələb edir” [12, 262]. Onun fikrincə, “bu və ya digər sözün etimologiyasının *fonetik əsaslandırılması* bundan ibarətdir ki, müqayisə edilən sözlərin mənşəcə eyniliyi müəyyənləşdirilir, uyğunluqların qanunauyğunluğu qəbul edilir, bütün fonetik dəyişmələr isə faktlar və analogiyalar vasitəsilə izah edilir” [12, 262]. Sözdüzəltmənin *motivləşdirilməsi* deyərək Koduxov, etimologiyası verilən sözün real surətdə mövcud olan sözdüzəltmə sırasına daxil edilməsini və sözdüzəltmə proseslərinin ardıcılığının müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur.

Nəhayət, *semantik ehtimal* qaydası belə başa düşülür ki, sözlərin semantik yaxınlaşmaları onların semantik inkişafının qanunauy-

¹ Ətraflı məlumat almaq üçün bax: M.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1968, səh.79-98.

ğunluqları sayəsində mümkün olur və bunlar eyni bir semantik (izo-semantik) sıraya aid olunur.

Sözün etimoloji-tarixi təhlilinə aid Azərbaycan dilindən bir nümunə veririk:

AĞA is. – türk dillərində: ağa (qazax), akka (q. balkar), ağa (qırğız), aka (özbək), aqa (türk), aka (tuva), ağa (uyğur), akka (xakas), ağa (çuvaş) şəklində; türkcə *cənab*, xakasca *baba*, tuvaca *qardaş*, çuvaşca *böyük bacı*, *bibi/xala*; qeyd olunan digər türk dillərində **böyük qardaş** mənasında işlənir. “Kitabi Dədə-Qorqud” da **böyük qardaş** mənasında işlənmişdir. *Xan Uruzun ağası*, *Bayandur xanın köyğüsü*... Qədim türk abidələrində *ağa* şəklində **böyük qardaş** mənasında işlənmişdir (Bax DTS, 48). Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektinin bəzi şivələrində *ata* sözü əvəzində istifadə olunur. Ən qədim kökü *ağmaq* (*böyümək*, *qalxmaq*, *çıxmaq*) felinin kökü olan “ağ”dır. (Bax Zərinəzadə, 135). **Ağmaq** feli MK DLT-də **yuxarıya çıxarmaq** mənasında işlənmişdir: اول آنى تاغقا آغتى [1, 219].

Qalxmaq, *çıxmaq* mənasında LT-də də işlənmişdir: *minbarka ağmi* [145, 11], *minbəre qalxdı* (Borovnov, LT 36). *Ağ* felinin **qalxmaq**, **yüksəlmək** mənalarını Radlov da göstərmişdir: (Опыт словаря... 142). Qədim türk abidələrində də həmin feil **qalxmaq**, **çıxmaq**, **yüksəlmək**, **yuxarı qalxmaq**, **qabarmaq** mənalarında geniş dairədə işlənmişdir (DTS, 16). Göstərilən felin həmin mənalarına Nəsiminin dilində də rast gəlirik: *Lövhi-ixlas eylədinə könlümü, ey müttəqi! Kürseyi-rəhmana ağdın getdin ərsül-lahi gör* (Bax M.Əlibəyzadə. Nəsiminin dilindəki qədim Azərbaycan sözləri haqqında. “Azərbaycan dilçiliyi məsələləri”, Azərb. EA-nın nəşri, 1967, səh.104). Azərbaycan dili dialekt və şivələrində də **çıxmaq**, **qalxmaq** mənalarında işlənir. “**Ağmaq**” (Füzuli), f. – *çıxmaq*, подниматься. – Qoyun dağa ağdı” (A.DDL, 21).

*Ağmaq*²<olmax> (Füzuli) f. – bir tərəfə *qalxmaq* (yükə aiddir). – перевес ноши в одну сторону. – Qoymagınən yük ağmaq olsun” (Yenə orada).

Beləliklə, *ağa* sözü **qalxmaq**, **böyümək** mənasında olan **ağ** felinin üzərinə türk dillərinin ən qədim şəkilçilərindən olan *-a* şəkilçisinin (Bax Севортян. Аффиксы именного словообразования... 168) artırılması ilə düzəlmiş feli isimdir (müq. et: S.Cəfərov, 90). Məsələn, *yarmaq* felindən əmələ gəlmiş *yara*<*yar*+*a* sözü kimi.

Ağa sözünün etimologiyası üzrə başqa fikirlər də vardır. Məsələn, Vamberiyə görə, bu söz **boz**, **gümüşü**, **ay** mənalarında olan *ak*, *ay* sözləri ilə əlaqədardır (Vambery 2, 3). Sevortyan *ağa* sözünü mərkəzi mənası **qoca**, **qocalmaq** olan *ak*, *ağ* sözləri ilə bağlayır və *-ka// -kı* proses bildiren şəkilçilərin onlara artırılmasını həmin sözün etimologiyası üçün əsas hesab edir (В а х Пробные статьи..., 46). Yeqorova görə, *ağa* sözü görünür **kay**, **çağırış** formasından əmələ gəlmişdir (Еропов ЕЧЯ 2, 3).

Azərbaycan dilinin yazılı abidələri də heç bir formal dəyişikliyə məruz qalmamışdır: *Nə çağırсан mana, ağам Qazan?* (“Kitabi-Dədə Qorqud”). *Ey ağalar, necə sitəm etdilər* (Vaqif)! *Bəli, ağa, dəxi tez* (M.F.Axundov). *Nə yerdə qalmırsız, bəylər, ağalar, xanlar, insanlar* (Sabir)... Məzmunca əvvəlki mənasını itirərək müxtəlif yeni mənalar qazanmışdır. Müasir Azərbaycan dilində **hakim**, istismarçı siniflərə mənsub adam; **mülkədar**, **bəy**, **zadəgan**, **sahib**, **sahibkar**, üstün mənalarında işlənir (Orucov, 135–196). Sözün yeni mənaları, görünür, fars dilindən təkrar alınma nəticəsində əmələ gəlmişdir.

Sözün mənşəyi baxımından özünü **böyük aparmaq**, **sözə baxmaq** mənalarında işlənən *ağ* sözü dilçiliyimizdə, adətən, ərəb dilindəki *aq – sözə qulaq asmayan, itaət etməyən, inadçı* (ƏORSL, 35) sözü ilə əlaqələndirilir.

Qədim türk abidələrində nifrətamiz, etinasızlığa layiq mənalarında işlənən *ağ* sözü Çin dilində *sarsaq/qəddar* mənalarını ifadə edən *aq* sözünə aid edilir.¹

Verilmiş misaldan da göründüyü kimi, etimoloji tədqiqatlar müqayisəli-tarixi metoddan istifadə etmədən mümkün deyildir.

Müqayisəli-tarixi dilçilikdə ehtimalla əsaslandırma üsullarına dair. Müqayisəli-tarixi dilçilikdə ehtimalla əsaslandırma metodları, ilk növbədə, görkəmli dilçi B.A.Serebrennikovun adı ilə bağlıdır. O bu məsələyə xüsusi elmi tədqiqat işi həsr etmişdir [29].

B.A.Serebrennikov göstərir ki, müqayisəli-tarixi tədqiqatlarda ehtimalla əsaslandırma adətən, o vaxt tətbiq edilir ki, tarixi prosesin gedişi tədqiqatçıya məlum olmur, o, prosesin yalnız son nəticəsini görür, lakin müəyyən qanunauyğunluqları bilməsi ona imkan

¹ Azərbaycan dilində bir sıra sözlərin etimologiyası barədə məlumat almaq üçün bax: “ADU-nun elmi əsərləri (Dil və ədəbiyyat)”. 1971, №6, səh.18–27; 1972, № 1, səh.12–21; 1972, № 2, səh.14–20; 1976, №6, səh.9–14.

verir ki, bu prosesin səciyyəsinə və istiqamətini fərziyyə yolu ilə ehtimal etsin. Buna görə də tamamilə aydındır ki, hər bir ehtimalla əsaslandırma yalnız müəyyən qanunauyğunluqların bilinməsinə əsaslanırsa bilər. Qanunauyğunluqsuz ehtimalla əsaslandırma yoxdur [29, 7].

Göründüyü kimi, ehtimalla əsaslandırma ehtimalla, gümanla bağlı olsa da, o, dilçilikdə dəqiq üsullardandır, çünki bir qayda olaraq, müəyyən qanunauyğunluqlara əsaslanır.

Öz fikrini əyanləşdirmək üçün B.A.Serebrennikov belə bir misal göstərir: məlum olduğu üzrə, uzun illər ərzində güman edilirdi ki, hind-Avropa kök dilində yalnız üç sait, məhz *a, i, u* saitləri olmuşdur. Lakin sanskritdə *a* saitindən əvvəl müxtəlif sözlərdə gah *s*, gah *k* samitinin işlənməsinin başqa hind-Avropa dilləri ilə müqayisəsi belə bir fikrin meydana çıxmasına səbəb oldu ki, *s* *e* saitindən əvvəlki mövqedə işləyə bilər. Beləliklə, *e* saitin varlığı ehtimalla əsaslandırılmış oldu.

B.A.Serebrennikov "ehtimalla əsaslandırma metodundan istifadənin bəzi ümum nəzəri və metodik prinsiplərindən bəhs edərkən, ehtimalla əsaslandırma üçün nədən istifadə etmək olar?" sualına belə cavab verir: "Əsas məqsədi keçmişin hadisələrini, dil tarixi faktlarını açmaq və izah etmək olan ehtimalla əsaslandırmanın yaranması üçün çox və ya az dərəcədə tipik olan, qanunauyğun şəkildə təkrar olunan, yaxud dil sistemində qanunauyğun şəkildə əlaqəli olan bütün şeylərdən istifadə edilə bilər" [29, 49].

Onlara misal olaraq, alim hər şeydən əvvəl, ümumi ənənələrin daimi və qanunauyğun təsirini, dil universalilərini, habelə dil dəyişmələrinin dönməzliyini, silsiləli təkrarını və mütləq qeyri-mümkünlüyünü göstərir, onları konkret dil faktları əsasında izah edir [29, 49–57].

4. Müqayisə-tutuşdurma metodu. Tipoloji tədqiqatlarda müqayisə metodu və onun əhəmiyyəti. Müqayisə-tutuşdurma metodunun üsulları

Müqayisə metodunun və yaxud müqayisəli metodun ikinci növünü müqayisə-tutuşdurma təşkil edir.

Müqayisəli metodun birinci növü olan müqayisəli-tarixi metod yalnız qohum dillərə aid olduğu halda müqayisəli-tutuşdurma metodu həm qohum, həm də qohum olmayan dillərə tətbiq edilə bilər.

Digər tərəfdən, müqayisəli-tarixi metod dilçilik üçün yalnız nəzəri əhəmiyyətə malik olduğu halda, müqayisə-tutuşdurma metodu həm nəzəri, həm də təcrübə əhəmiyyət kəsb edir.

Müqayisə-tutuşdurma metodu tipoloji tədqiqatlarla sıx əlaqədardır.

Dillər tipoloji cəhətdən, daha doğrusu, özlərinin morfoloji quruluşlarına görə müxtəlif tiplərə ayrılır: kök dillər, aqlütinativ dillər, flektiv dillər və inkorporlaşan dillər. Dillərin bu bölgüsü onların yalnız müqayisə tutuşdurma yolu ilə öyrənilməsi nəticəsində mümkün olmuşdur, yəni dillərin qrammatik quruluşları bir-biri ilə tutuşdurulmadan onların nə ilə fərqləndiklərini müəyyənləşdirmək mümkün deyil.

Müqayisə-tutuşdurma metodu elə tədqiqat üsulları sistemidir ki, burada müxtəlif dillərə aid ümumi (oxşar) və xüsusi (fərqli) cəhətlər müəyyənləşdirilir. Bu metodun müxtəlif tədqiqat üsulları vardır ki, ümumi dilçiliyə aid tədris ədəbiyyatında onlardan ikisi: 1) tutuşdurmanın əsaslarının müəyyənləşdirilməsi, 2) tutuşdurma izahatı və tipoloji xarakteristika xüsusilə qeyd edilir [13, 279].

Bunlardan birincisi, yəni tutuşdurmanın əsaslarının müəyyənləşdirilməsi özü iki üsulu birləşdirir: a) linqvistik tutuşdurma və b) sahəli tutuşdurma üsulları.

Birinci üsul, yəni linqvistik tutuşdurma üsulu müqayisə olunan dillərdən birini əsas götürür və ikinci dil daha çox götürülən dilin işığında öyrənilir və tədqiq edilir. Bu, istər qohum, istərsə də qohum olmayan dillərə aiddir. Məsələn, bizdə, qohum dillərin tutuşdurulmasında Azərbaycan dili əsas götürülür, digər türk dilləri bu dillə müqayisəyə cəlb edilir. Dillərdən biri daha çox qohum olma-

yan dillərin müqayisəsi zamanı əsas götürülür. Bu halda hansı dilin əsas götürülməli olması, adətən, həmin dilin öyrənilməsi səciyyəsi ilə bağlı olur.

Sahəli tutuşdurmada isə bu və ya digər dilin hər hansı bir hadisəsi əsas götürülür. Bu hadisə müqayisə edilən dillərin bütün səviyyələrinə aid ola bilər, yəni sahəli tutuşdurma üsulunda dilin istər fonetik quruluşuna, istərsə də qrammatik, daha doğrusu, morfoloji və sintaktik quruluşlarına aid hadisələr müqayisə üçün əsas götürülə bilər.

Müqayisə-tutuşdurma metodunun bu üsulu müxtəlif dillərin leksik səviyyəsinə də aid ola bilər [5].

Müqayisə-tutuşdurma metodunun tədqiqat üsullarından ikincisi, qeyd edildiyi kimi, tutuşdurma izahatıdır.

Tutuşdurma izahatı üsulu iki və ya daha çox dilin müqayisə edilən materialının izahı prinsiplərinin və metodikasının müəyyənləşdirilməsidir [12, 276]. V.İ.Koduxova görə, "tutuşdurma izahatı paralel öyrənmə metodikası, struktur izahat; o cümlədən, tipoloji xarakteristika və üslubi izahatın köməyi ilə həyata keçirilir" [12, 176].

Paralel öyrənmə metodikasını V.İ.Koduxov belə izah edir: "*Paralel öyrənmə metodikası* ondan ibarətdir ki, müqayisə edilən dillərin faktları və hadisələri hər bir dildə təsviri metod üsullarından və metodikasından istifadə etməklə öyrənilir, alınan nəticələr isə tutuşdurulur" [12, 276]. Bu üsuldən istər qohum, istərsə də qohum olmayan dillərin müqayisəli surətdə öyrənilməsində istifadə edilir.

5. Qohum dillərin tutuşdurma yolu ilə müqayisəli surətdə öyrənilməsi

Qohum dillərin müqayisə-tutuşdurma yolu ilə öyrənilməsi, ilk növbədə, müqayisəli-tarixi dilçilik üçün material toplanmasını nəzərdə tutur. Bu üsulla toplanmış materiallar adi kartoçka sistemi ilə toplanmış materiallardan keyfiyyətə xeyli fərqlənir. Belə ki, müqayisə-tutuşdurma metodu ilə yazılmış əsərlər müqayisəli dilçiliyə daxildir, elmi səciyyəli əsərlərdir və əslində, müqayisəli-tarixi dilçiliyin ilk mərhələsi hesab edilə bilər.

Qohum dillərin müqayisə-tutuşdurma metodu ilə tədqiqi, xüsusən türk dillərinin müqayisəli öyrənilməsində geniş tətbiq olunur. Bu metodun linqvistik tutuşdurma yolu ilə yazılmış əsərlərə misal olaraq M.Rəsənenin "Материалы по исторической фонетике тюркских языков" ("Türk dillərinin tarixi fonetikasi üzrə materiallar") (M., 1955), K.K.Sartbayevin "Türk tildərinin salıstırma qrammatikası" ("Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası") (I Bölük, Frunze, 1962), F.Zeynalovun "Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası", I hissə (Adlar) (Bakı, 1974), II hissə (Feillər) (Bakı, 1975) kitablarını göstərmək olar.

K.K.Sartbayevin kitabında qırğız, qazax və özbək dillərinin materiallarına əsaslanılsa da, ayrı-ayrı türk dillərinə aid ümumi məlumat verilir. F.Zeynalovun müqayisəli qrammatikasında isə linqvistik tutuşdurma üsuluna görə, Azərbaycan dili əsas götürülür və həmin dilin morfoloji əlamətlərinin digər türk dillərindəki, daha doğrusu, türkmən, qaqauz, türk, özbək, qazax, qaraçay-balkar, qırğız, qaraqalpaq, uйғur, karaim, tatar dillərindəki qarşılıqları göstərilir. Bəzi hallarda qumuq, yakut və s. dillərin materialları da müqayisəyə cəlb edilir. Həmin kitabdan "Mənsubiyyət kateqoriyası" bölməsini misal kimi ixtisarla veririk: "Müasir türk dillərinin əksəriyyətində mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçiləri bir-birinə uyğun gəlir. Fərqlər özünü ancaq fonetik cəhətdən göstərir. Bunu verilmiş cədvəldən asanlıqla görmək olar [bax: səh. 256-257].

Cədvəldən göründüyü kimi, mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçiləri dodaqlanan saitlərin ahənginə görə dörd və iki variantlı olur.

Oğuz qrupu dillərində bu şəkilçilər dörd variantlıdır. Məsələn:

Dillər	Mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçiləri
Azərbaycan dili	-ım, -im, -um, -üm; -ın, -in, -un, -ün; -m, -n, -ı, -i, -u, -ü; -sı, -si, -su, -sü; -ımız, -imiz, -umuz, -ümüz; -ınız, -iniz, -unuz, -ünüz.
Türkmən dili	-m, -ım, -im, -um, -üm; -n, -ın, -un; -mız, ımız; -nız, -niz, -ımız, -iniz, -unuz, -ünüz, -sı, -si, -ı, -i.

Qaqauz dili	-ым, -им, -ум, -үм; -ын, -ин, -ун, -үн; -ы, -и, -у, -ү; -ымыз, -имиз, -умуз, -үмүз, -мыз, -миз, -муз, -мүз; -ыңыз, -иiniz, -уunuz, -үнүз; -ңыз, -низ, -нуз, -нүз; -лары, -лери; -нары, -нери.
Türk dili	-ım, -im, -um, -üm; -ın, -in, -un, -ün; -ı, -i, -u, -ü; -mız, -miz, -muz, müz; -ınız, -imiz, -umuz, -ümüz; -nız, -niz, -nuz, -nüz; -niz, -iniz, -unuz, -ünüz; -sı, -si, -su, -sü.
Qazax dili	-m, -ım, -im, -n, -nız, -niz, -ınız, -iniz, -sı, -si, -ı, -i.
Özbək dili	-m, -im, -nq, -si, -i.
Qırğız dili	-m, -im, -ım, -n, -nız, -iniz, -sı, -si, -ı, -i.
Uyğur dili	-m, -im, -um, -üm; -n, -in, -un, -ün; -mız, -imiz, -nız, -iniz, -unuz, -ünüz; -sı, -i.
Tatar dili	-ım, -em, -ın, -en, -ı, -e, -ıbız, -ebez, -qız, -qez
Başqırd dili	-ım, -em, -om, -öm; -ın, -en, -on, -ön; -ı, -e, -o, -ö; -ıbız, -oboz, -öböz, -ıgız, -eqez, -ögöz, -tarı, -təre, -darı, -dəre, -zarı, -zəre.
Qaraçay-balkar dili	-ым, -им, -ум, -юм; -м, -нг, -ынг, -инг, -унг, -юнг; -ы, -и, -у, -ю, -сы, -си, -су, -сю; -быз, -буз, -бюз; -ыбыз, -ибиз, -убуз; -юбюз, -гыз, -гиз, -гуз, -гюз, -ыг, -ыз, -игиз, -угъуз, -югюз.
Qaraqalpaq dili	-m, -ım, -im, -n; -nız, ın; -ınız, -iniz, -sı, -si, -ı, -i.

I şəxs -ım, -im, -um, -üm, -m, -ımız, -imiz, -umuz, -ümüz;
II şəxs -ın, -in, -un, -ün, -n, -ınız, -iniz, -unuz, -ünüz;
III şəxs -ı, -i, -u, -ü.

Qıpçaq qrupu dillərində isə dodaq ahəngi mühafizə olunmadığı üçün mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçilərinin miqdarı oğuz qrupuna nisbətən iki dəfə azdır. Burada mənsubiyyət şəkilçiləri ikivariantlıdır. Məsələn:

tək	cəm
I ş. -ım, -em	-ıbız, -ebez
II ş. -ın, -en	-qız, -qez
III ş. -ı, -e	-ları, -lcri

Şərqi hun dillərində mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçiləri oğuz qrupu dillərinə uyğun gəlir. Lakin bu uyğunluq birinci iki variantda özünü göstərir.

Bu qrup dillərdə də dodaq saitlərinin ahənginə uyğun olaraq variantlar yoxdur. Qıpçaq qrupu dillərindən fərqli olaraq ö saiti ilə başlayan şəkilçilərdə u müşahidə edilir. Məsələn:

tək	cəm
I ş. -ım, -im	-ıbıs, -ibis
II ş. -ынь, инь	-ıqar, -ıqer
III ş. -ı, -i	-ı, -i

Yakut dilində mənsubiyyət şəkilçiləri I və II şəxs təkdə oğuz qrupu ilə uyğunluq təşkil edir (-ım, -im, -um, -üm, -ın, -in, -un, -ün), III şəxs tək isə bütün türk dillərindən fərqli olaraq, -a, -e, -o, -ö şəkilçiləri ilə düzəlir.

Müasir özbək dilində mənsubiyyət şəkilçilərinin miqdarı bütün digər türk dillərindəkindən azdır (-m, -im, -miz, -imiz, -nq, -inq, -nqiz, -inqiz, -si, -i) (F.Zeynalov. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə (Adlar), Bakı, 1974, səh.62-64).

Türkologiyada sahəli tutuşdurma üsulu ilə də bir sıra müqayisə-tutuşdurma metodlu tədqiqat işləri aparılmışdır. Onlara misal olaraq, A.A.Yuldaşovun "Аналитические формы глагола в тюркских языках" ("Türk dillərində fəlin analitik formaları") (Moskva, 1965), Z.Çarıyarovun "Qünorta-qünbatar türki dillərdə işlik zamanları"

("Cənub-qərb türk dillərində felin zamanları") (Aşxabad, 1969), F.Zeynalovun "Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri" (Bakı, 1970), A.İbrayimovun "Türki dillərin degeşdirmə qrammatikasından qollanma" ("Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası"ndan vəsait") (Aşxabad, 1972) əsərlərini göstərmək olar. Adlarından görüldüyü kimi, həmin əsərlərdə türk dillərinə aid konkret dil hadisələri tutuşdurma yolu ilə müqayisəli surətdə öyrənilir.

6. Qohum olmayan dillərin tutuşdurma yolu ilə müqayisəli surətdə öyrənilməsi

Qohum olmayan dillərin tutuşdurma yolu ilə müqayisəli surətdə öyrənilməsi qohum dillərin həmin yolla öyrənilməsindən bir neçə cəhətdən fərqlənir.

Həmin fərqlərdən ən mühümü qohum olmayan dillərin müqayisə-tutuşdurma yolu ilə öyrənilməsinin böyük nəzəri əhəmiyyətidir. Bu dillərin qeyd olunan yolla öyrənilməsinin nəzəri əhəmiyyəti özünü üç cəhətdən göstərir:

Hər şeydən əvvəl, qohum olmayan dillərin bu üsul ilə öyrənilməsinin tipoloji dilçilik üçün böyük əhəmiyyəti vardır.

Məlum olduğu üzrə, dillərin tipoloji tədqiqinin, başqa sözlə, dil tiplərinin öyrənilməsinin müqayisəli-tarixi dilçilik qədər yaşı vardır. Həmin sahənin banisi V.Humboltdan başlamış bizim günlərdəki tipoloji dilçiliyin əldə etdiyi nailiyyətlər, birinci növbədə, müqayisə-tutuşdurma metodunun qohum olmayan dillərin öyrənilməsinə tətbiq edilməsi ilə bağlı olmuşdur.

İkinci, ondan genealoji tədqiqatlar sahəsində də uğurla istifadə edilir. Məsələn, məlumdur ki, altay dilləri, yəni türk, monqol və tunqus-mancur dillərinin, habelə Ural-Altay, yəni fin-uqor və Altay dillərinin qohumluğu dilçilikdə hələ də mübahisəlidir. Lakin bu dillərin fonetik, qrammatik və leksik quruluşları sahəsində aparılan müqayisəli tədqiqat işləri həmin dillərin qohumluğu məsələsinin həlli üçün ciddi nəzəri əhəmiyyət kəsb edir.

¹ Əsərdə türk dillərində ismin adlıq, yiyəlik və yönük hallarının müqayisə-tutuşdurma metodu ilə təhlili verilir.

Nəhayət, qohum olmayan dillərin müqayisə-tutuşdurma yolu ilə öyrənilməsinin böyük nəzəri əhəmiyyəti, üçüncü cəhətdən özünü bunda göstərir ki, qohum olmayan bir dillə müqayisə ana dilində çətin müşahidə olunan bir sıra xüsusiyyətləri meydana çıxarmağa imkan verir. Akad. L.V.Şerba yazır: "Ana dilində nə tapsan – onda hər şey sadə və öz-özünə aydındır və heç nə şübhə doğurmur". Alimə görə, tutuşdurma yolu ilə öyrənilən ikinci dil isə "ana dilindəki müxtəlif ifadə formalarını açıb meydana çıxarmağa kömək edir" [32, 44].

Ş.Ballı çox doğru göstərirdi ki, tutuşdurmalı tədqiqatlar ana dilini gözənilməz bir nurla işıqlandırır.

Qohum olmayan dillərin müqayisə-tutuşdurma yolu ilə öyrənilməsinin böyük təcrübi əhəmiyyəti də vardır. Xarici dillərin öyrənilməsi üçün milli məktəblərdə həmin dillərin öyrənilməsi metodikası üçün müqayisəli metodun bu növü qiymətli material verir.

Qeyd olunan cəhətlərə görə, heç də təsadüfi deyildir ki, rus dilçiliyində, o cümlədən türkdilli respublikaların dilçiliyində ana dilinin xarici dillərlə müqayisə-tutuşdurma yolu ilə öyrənilməsinə böyük əhəmiyyət verilir. Bu sahədə görülmüş işlərə misal olaraq, "Rus və Azərbaycan dillərinin müqayisəli qrammatikası" (Сравнительная грамматика русского и азербайджанского языка. Баку, 1954); M.Nəzifinin "Rus və türkmən dillərinin müqayisəli qrammatikasının bəzi məsələləri" (Некоторые вопросы сопоставительной грамматики русского и туркменского языка. Ашхабад, 1961); U.Bayçuranın "Tatar dilinin səs quruluşu bəzi digər türk dilləri və fin-uqor dilləri ilə müqayisədə" (Звуковой строй татарского языка (в связи с некоторыми другими тюркскими и финно-угорскими языками). Часть II, Казань, 1961); Ə.Ə.Yuldaşovun "Türk-rus lüğətlərinin tərtibi prinsipləri" (Принципы составления тюркского-русских словарей. М., 1972), Ə.Orucovun "Azərbaycanca-rusca frazeologiya lüğəti" (Bakı, 1976); M.T.Tağıyevin "Rusca-azərbaycanca frazeoloji lüğət" (Bakı, 1974) və s. əsərlərini göstərmək olar.

Azərbaycan dilinin xarici dillərlə, ilk növbədə ingilis, fransız, alman, ərəb və fars dilləri ilə müqayisəli surətdə öyrənilməsi sahəsində bir sıra tədqiqat işləri aparılmışdır. Xüsusən, sahəli tutuşdurma üsulu ilə aparılan işlər ciddi nəzəri və təcrübi əhəmiyyətə malikdir. Həmin elmi işlərdə qohum olmayan dillər müxtəlif dil səviyyələrində tutuşdurulub öyrənilmişdir.

1. “Dilçilik coğrafiyası” və “areal dilçilik” terminləri haqqında. Dilçilik coğrafiyasının linqvistik əsasları

Dilçilik coğrafiyası metodu dilçilik elminin ən cavan tədqiqat üsullarındandır. Dilçilər həmin metodla bizim əsrin əvvəllərindən işləməyə başlamışlar. 1902-ci ildən çap olunmağa başlayan “Fransanın linqvistik atlası” dilçilikdə yeni metodun başlanğıcı sayıla bilər.

“Fransanın linqvistik atlası”nın tərtibçiləri J.Jilyeron və E.Edmon idi. Hər buraxılışında 50 xəritə olmaqla, 35 buraxılışdan ibarət olan həmin atlasın çapı 1910-cu ildə başa çatdırılmış, beləliklə də, dilçilikdə yeni bir metodun əsası qoyulmuşdur.

Doğrudur, dilçilik tarixində coğrafi metodun tətbiqinə dəlalat edən atlas tərtibinə ilk dəfə Almaniyada təşəbbüs edilmişdir. Belə ki, 1876-cı ildən başlayaraq, alman xalq məktəblərinin müəllimi Georq Venker alman dili dialektlərinə aid material toplamış və nəhayət, 1881-ci ildə “*Şimali və orta Almaniyanın dialektoloji atlası*”-ni çap etdirmişdir. Lakin bu atlas mütəxəssislər arasında, demək olar ki, yayılmamışdır.

J.Jilyeron və E.Edmonun atlası isə dilçilikdə yeni tədqiqat üsulunun geniş şəkildə yayılmasına səbəb olmuşdur. Az vaxt ərzində İtaliya, Rumıniya, İspaniya, İsveçrə və s. Avropa ölkələrində ayrı-ayrı dillərin dilçilik atlasları meydana çıxmışdır.

İlk növbədə, Jilyeronun adı ilə bağlı olan dilçilik coğrafiyası dialektlərlə əlaqədar bir sıra problemlərin həllində mühüm rol oynamışdır. B.A.Serebrennikov haqlı olaraq yazır: “Mübaligəsiz demək mümkündür ki, dilçilik coğrafiyası üsulları dialektologiyada inqilaba səbəb olmuşdur” [21, 128].

1920-ci illərin ortalarından etibarən, dilçilik coğrafiyasında yeni mərhələ başlayır. Bu mərhələ həmin metodun dillərin tarixinə tətbiq edilməsi ilə səciyyələnir. Dilçilikdə həmin mərhələnin banisi italyan dilçisi M.Bartoli olmuşdur. O, 1925-ci ildə nəşr etdirdiyi “*Introduzione alla neolinguistica*” (“Neolinqvistikaya giriş”) əsərində dilçilik coğrafiyası metodunu dillərin tarixinə və dil ailələrinin mənşəyi probleminə tətbiq etmiş və ona yeni ad – *areal dilçilik* adı vermişdir.

Beləliklə, hazırda *dilçilik coğrafiyası* və *areal dilçilik* terminləri dilçilikdə paralel işlənir. B.A.Serebrennikovun qeyd etdiyi kimi, “nə qədər ki xüsusi ədəbiyyatda hər iki termin işlənir, onları fərqləndirən dəqiq meyar tapmaq lazımdır” [21, 120]. B.A.Serebrennikova görə, “lingvistik coğrafiyanın əsas vəzifəsi dil hadisələrinin məkancə yerləşməsinin öyrənilməsi və bu yerləşmədən irəli gələn müxtəlif problemlərin həllidir. “Areal dilçilik” termini isə kifayət qədər aydın və müəyyən deyil, çünki sırf məntiqi baxımdan, areal dilçilik – elə həmin dilçilik coğrafiyasıdır” [21, 120].

“Dilçilik coğrafiyası” ilə “areal dilçilik” sahələrini fərqləndirmək üçün D.İ.Edelmanın göstərdiyi təşəbbüs maraqlıdır. O yazır: “Dilçiliyin bütün başqa sahələri kimi dilçilik coğrafiyasının da sinxron və diaxronik tədqiqat planları vardır. Sinxron plan müəyyən xronoloji səviyyənin dil hadisələrinin məkancə yerləşməsinə, diaxronik plan isə bu hadisələrin məkən daxilində yerdəyişməsinə öyrənməkdən ibarətdir. Beləliklə, dil materialının keçmişdə coğrafi genişlənməsinin (dialekt və kökdil birliklərinin, dillərarası və dialektlərarası əlaqələrin və oxşarlıqların arealları və s.) öyrənilməsi kimi qəbul edilən areal dilçilik praktik olaraq, dilçilik coğrafiyasının bir hissəsi, onun diaxronik aspektidir. Hər iki (sinxron və diaxronik) aspekt vahid bir obyektə və əsas metodlarla sıx bağlıdır, lakin onların hər birinin öz vəzifəsi və problemləri vardır” [33, 3–4].

Bununla belə, dilçilikdə bu terminlər daha çox sinonim səciyyəsinə malikdir və onlardan “dilçilik coğrafiyası” termini daha çox işlədilir. Həmin terminlərin sinonim səciyyəsinə müəyyənləşdirmək baxımından N.Z.Hacıyevanın areal dilçiliyə verdiyi aşağıdakı izahət maraqlıdır: “Areal dilçilik dil vahidlərinin və hadisələrinin, onların məkanı yayılmasını nəzərə almaqla təsvirini tələb edir. Dialektologiya ilə təmasda olaraq areal dilçilik dilin quruluşunu bütünlüklə təsvir etmir, lakin ayrı-ayrı hadisələrin əlaqəsini, onların yayılması yollarını və mərkəzlərini, dil ittifaqlarını müəyyən etməklə innovasiya¹ zonalarını öyrənir” [25, 164].

¹İnnovasiya – dilin ilkin, yaxud kökdil formalarından uzaqlaşan dil hadisələri (dəyişmələri) mənasındadır.

Dilçilik coğrafiyası metodu, adından göründüyü kimi, coğrafiya elminin üsullarından da istifadə edir. Beləliklə, o, ilk növbədə, xəritəçiliklə bağlıdır. Dilçilik coğrafiyası metodunun mühüm və ilkin tələbi öyrənilən, yaxud müəyyən edilən dil hadisəsinin mütləq xəritəyə köçürülməsidir. Onun coğrafiya elmi ilə əlaqəsi, demək olar ki, bununla qurtarır. Dilçilik coğrafiyasının coğrafiya elminin deyil, dilçilik elminin bir şöbəsi, habelə dilçilik coğrafiyası metodunun, coğrafi yox, linqvistik tədqiqat üsulu olması həmin elm sahəsinin və bu elmi metodun möhkəm linqvistik əsaslara malik olduğunu göstərir.

Dilçilik coğrafiyasının linqvistik əsasları nədən ibarətdir?

Qeyd etmək lazımdır ki, dilçilik coğrafiyası tədqiqatlarında xəritəçilik son məqsəd deyildir. B.A.Serebrennikov göstərir ki, “coğrafiya xəritəsinə köçürmələrin nəticələri həmişə izahata məruz qalır ki, bu da qarşıya qoyulan konkret vəzifənin səciyyəsinə asılı olaraq, müxtəlif şəkillərdə verilə bilər. Aydındır ki, xəritəyə köçürmə üsulları da xeyli dərəcədə tədqiqatın son məqsədindən asılı olacaqdır. Belə ki, məsələn, dialektoloq ilk növbədə, necə deyirlər, izoqlar topalarına diqqət yetirəcək, arxaizmlər və innovasiyalar problemi onu az maraqlandıracaq; substrat təsirinin nəticələrini öyrənən dilçi isə yalnız o hadisələri xəritəyə köçürəcəkdir ki, onları superstrat dilin inkişafının nəticələri kimi izah etmək mümkün deyil” [21, 136].

Dilçilik coğrafiyasının linqvistik əsaslarından digəri bundan ibarətdir ki, xəritəyə köçürmə, öz növbəsində, xəritəyə köçürüləcək dil materialının toplanmasını tələb edir. B.A.Serebrennikovun göstərdiyi kimi, “əgər söhbət dialektlərin öyrənilməsindən gedirsə, onda hər şeydən əvvəl, daha çox sıx ola bilən, necə deyirlər, şəbəkələrin tərtibi üçün məntəqələrin seçilməsi, onların seçilməsi prinsipləri, informatorlardan sorğunun (müstəqim, yaxud anket üsulu) səciyyəsinin müəyyənləşdirilməsi, informatorların seçilməsi (yaş, ictimai vəziyyət, peşə, mənşə, həmin yerdə yaşama müddəti və s. kimi meyarları nəzərdə tutur), anket üsulu ilə öyrənilərkən sözlüyün tərtibi prinsipləri, xüsusən çətin hallarda izoqların aparılması metodikasının müəyyənləşdirilməsi, fonetik transkripsiyanın düzəldilməsi prinsipləri, müxtəlif mənbələrdən istifadə metodikası, sonrakı müstəmləkə rayonlarında material toplanması metodikası,

dialekt hadisələrinin sistemli təsviri problemi, dialekt materialının pasportlaşdırılması, dialektoloji atlasın üzvlənməsi prinsipləri, xəritədə dil hadisələrinin qeyd edilməsinin şərti işarələri sisteminin işlənməsi və s. məsələləri həll etmək lazımdır” [21, 136].

Göründüyü kimi, bütün bu məsələlər bilavasitə dilçiliyə aid olan məsələlərdir və onlar dilçilik coğrafiyası metodunun linqvistik əsaslarını təşkil edir. Şübhəsiz, həmin məsələlərdən hansılarının konkret həllinin zəruriliyi hər bir halda konkret şəraitlə və qarşıya qoyulan məqsədlə bağlı olur.

2. Dilçilik coğrafiyasının sinxronik və diaxronik istiqamətləri

Əvvəlki bölmədə qeyd edildiyi kimi, dilçilik coğrafiyası metodundan iki istiqamətdə: sinxronik və diaxronik istiqamətdə istifadə olunur.

Dilçilik coğrafiyasının sinxronik istiqaməti iki mühüm məsələni: 1) dialektlərin, 2) toponimik arealların aşkara çıxarılmasını əhatə edir [21, 137-139].

Dialektlərin dialektoloji atlas əsasında aşkara çıxarılması üsulları üç mərhələdən ibarət olan geniş iş tələb edir. E.Koseriu həmin iş mərhələlərinin hər tərəfli izahını vermişdir. Bu mərhələlər aşağıdakılardan ibarətdir: 1) material toplanması, 2) toplanmış materialın xəritəyə köçürülməsi və dialektoloji atlas üçün xəritələrin hazırlanması, 3) xəritəyə köçürülmüş materialın öyrənilməsi və şərh [21, 137-138].

Bunlardan birincisi, yəni material toplanması, əsasən suallar toplusu üzrə aparılan sorğularla həyata keçirilir. Bu cəhətdən Azərbaycan dilinin dialektoloji atlasının tərtibi üçün toplanan materialın proqramını nəzərdən keçirmək maraqlıdır. Həmin proqramda göstərilir ki, “Azərbaycan dialektləri üzərində aparılan tədqiqat işləri elə bir inkişaf mərhələsinə gəlib çatmışdır ki, artıq Azərbaycan dilinin dialektoloji atlasının tərtibi məsələsi dialektoloqlarımızın qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri olmuşdur. Bu münasibətlə, Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun dialektologiya şöbəsi¹

¹ Hazırda bu şöbə Nəsimi adına Dilçilik İnstitutundadır.

işçilərinin bir qismi 1957-ci ildən başlayaraq Azərbaycan dilinin dialektoloji atlasını tərtib etməklə məşğul olmuşlar.

Aydın ki, dialektoloji xəritələrin tərtibinə başlamazdan əvvəl müəyyən bir proqram əsasında bu xəritələrdə öz əksini tapacaq dialektoloji material toplanmalıdır.

Dialektoloji atlasın proqramı monoqrafik tədqiqatın proqramından tamamilə fərqlənir. Monoqrafik tədqiqatın proqramında dialekt və ya şivələrin bütün xüsusiyyətlərini əhatə edən hadisələr qeyd olunursa, dialektoloji atlas proqramında dialekt və şivələr arasında ancaq fərqli cəhətlərə yer verilir və onların dialektoloji xəritələrdə izoqloslar verə biləcəyi nəzərdə saxlanılır. Bu məqsədlə, dialekt və şivələrimiz arasında fonetik, qrammatik və leksik cəhətdən fərqlənən hadisələri əhatə edən dialektoloji atlas üçün material toplamaq proqramı tərtib olunmuşdur” (“Azərbaycan dilinin dialektoloji atlasının tərtibi üçün toplanan materialların proqramı”. Bakı, 1958, səh.5-6).

Həmin proqramda Azərbaycan dialektlərinin fonetikasına aid 56 (1-56), morfolojiyasına aid 35 (57-91), sintaksisinə aid 11 (92-102) və nəhayət, leksikasına aid 95 (103-197) sual müəyyənləşdirilmişdir.

B.A.Serebrennikovun göstərdiyi kimi, dialektlərin aşkar edilməsi xəritələrin şərhindən başlayır. O yazır: “Bu və ya digər dialektin yayılması barədə fikir yürütməzdən əvvəl, xəritələrdə izoqloslar şəklində əks etdirilmiş linqvistik landşaftla ümumi tanışlıq zəruridir. Həmin materialın əsasında müxtəlif izoqlosların ümumi qiyməti verilir. Bu zaman, necə deyirlər, izoqloslar toplularının müəyyənləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Ərazi bölmünün bu tipi şivələrin qruplaşdırılması üçün daha vacibdir” [21, 138].

Şivələrdən sonra, adətən, ləhcələr və nəhayət, onların daxilində dialekt zonaları müəyyən edilir.

Dilçilik coğrafiyasının sinxronik aspektinin ikinci məsələsini, qeyd edildiyi kimi, toponimik arealların aşkar olunması təşkil edir. Toponimik arealların meydana çıxarılması da yer adlarının linqvistik əlamətləri üzrə düzəldilmiş xəritələr əsasında olur.

Dilçilik coğrafiyasının diaxronik istiqamətinə daha çox və daha müxtəlif məsələlər daxildir. Məsələn, B.A.Serebrennikova görə, həmin istiqamət beş müxtəlif məsələni əhatə edir. Həmin məsələlər bunlardır: *innovasiya və arxaizmlərin, dil hadisələrinin yayıl-*

ması mərkəzlərinin müəyyənləşdirilməsi, dil attraksiyası¹ hadisələrinin öyrənilməsi, dil ittifaqları areallarının müəyyənləşdirilməsi, itmiş dil-substratın təsiri nəticələrinin aşkar edilməsi.

Bu məsələlərin hər birinin mahiyyətini qısaca izah edək:

1. *Innovasiyaların və arxaizmlərin müəyyənləşdirilməsi.* Bu vəziyyəni yerinə yetirmək üçün M.Bartoli xüsusi metodika təklif edir. Həmin metodika özündə dörd müxtəlif norma anlayışını birləşdirir:

a) təcrid edilmiş, b) periferik, c) böyük və d) daha sonrakı ərazi normaları.

Beləliklə, M.Bartolinin təklif etdiyi metodikaya görə, innovasiyaların və arxaizmlərin müəyyənləşdirilməsində onların təcrid olunmuş, periferik, böyük və daha sonrakı sahələrdə işlənməsini nəzərə almaq lazımdır [21, 140-146].

2. *Dil hadisələrinin yayılması mərkəzlərinin müəyyənləşdirilməsi.* Məlum olduğu üzrə, dil hadisələrinin dəyişməsi və yayılması total səciyyə daşıyır. “İnnovasiyanın yaradıcısı müəyyən bir ərazidə yaşayan hər hansı bir fərd olur. Sonra həmin ərazidə innovasiya tədricən yayılmağa başlayır. Beləliklə, hər bir innovasiyanın həmişə mərkəzi olur ki, həmin mərkəzdən də onun yayılması başlanır” [21, 146].

Türk dilləri materiallarına əsaslanan N.Z.Hacıyeva yazır: “İnnovasiya mərkəzinin müəyyənləşdirilməsi hadisənin yaranması üçün mümkün olan ocağın tapılmasına aparıb çıxarır. Bununla bərabər, sübut edilməlidir ki, hadisənin yaranması arealın digər məntəqələrində mümkün deyildir. Bir neçə səciyyəvi misal gətirək. Orta Asiya ərazisində qeydə alınmış “y-laşma”lı şivələrə türk dilləri fonetik sisteminin ilkin vəziyyətinin qalığı kimi baxmaq olar. “C-laşma” vaxtaşırı olaraq Orta Asiyanın müxtəlif sahələrində təzahür edir. Bununla bərabər, Orta Asiyada “c-laşma”nın daha çox təmərküzlənmiş olan sahələri (müq. et: qırğız dilinin şimal dialektləri, qaraqalpaq dilinin cənub-qərb dialekti) fərqlənir. Y>c intensiv səs seçməsinin mərkəzi bu dialektlərin yayıldığı rayonlarda olmuşdur. “C-laşma” qonşu rayonlara bu mərkəzdən yayıla bilərdi” [25, 189].

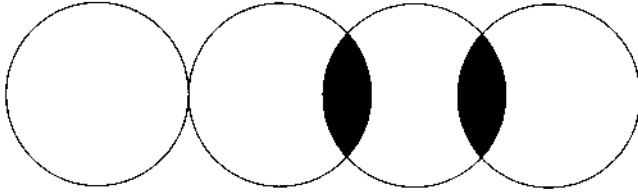
3. *Dil attraksiyası hadisələrinin öyrənilməsi.* Dil attraksiyası hadisələri, təbiidir ki, ərazi cəhətdən qonşu olan dillər arasında olur.

¹ Attraksiya – əlaqəyə görə bərabərləşmə

B.A.Serebrennikova görə, “dil attraksiyası nəticələri müxtəlif formalarda: ayrı-ayrı sözlərin və sözdüzəldici şəkilçilərin alınması, qrammatik formaların oxşar mənalarına yiyələnmə, ayrı-ayrı sintaktik modellərin mənimsənilməsi və s. ifadə oluna bilər. Bu attraksiyanın dərəcəsi müxtəlif amillərdən asılı olaraq dəyişir və oxşar hadisələr xəritələrdə izoqloslar şəklində əks etdirilə bilər” [21, 150].

Dilçilik coğrafiyasının diaxronik istiqamətinin qeyd olunan məsələsinin müvəffəqiyyətlə öyrənilməsinə bəzən qonşu dillərdən biri substrat kimi xidmət göstərir. Məsələn, Lənkəran şivələrindəki incə / samiti talış dilinin təsiri olmaqla bərabər, talış substratının qalığı da ola bilər.

Dil attraksiyası hadisələrinin öyrənilməsinin substrat dillə mürəkkəbləşməsinə B.A.Serebrennikov qrafik cəhətdən belə göstərir:

4. *Dil ittifaqları areallarının müəyyənləşdirilməsi.* Bu, dilçilik coğrafiyasının çox mühüm məsələlərindən olub, eyni əlamətlərə malik dillərin ərazi bütövlüyünü – onların mövcud olduğu arealın müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur. Oxşar əlamətlərə malik dillər qohumluq dərəcələrindən və əlamətlərindən asılı olmayaraq, dil ittifaqları təşkil edir.

B.A.Serebrennikova görə, “dil ittifaqları areallarının müəyyənləşdirilməsi praktik olaraq eyni bir dil ittifaqına daxil olan dillərin ümumi xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsinə aparıb çıxarır. Bu xüsusiyyətlər xəritəyə, yaxud hər bir ümumi hadisəni xüsusi olaraq əks etdirən xəritələrə köçürülür. Xəritələrə köçürülmüş material şərh edilir. Ümumi hadisələrin genezisi çox mürəkkəb ola bilər (ümumi dil-substratın təsiri, hadisənin hər hansı bir dildə yaranması və onun sonradan digər dillərə yayılması, ərazicə qonşu olan dilin təsiri, təsadüfi konvergenziyaların mümkünlüyü və s.)” [21, 151].

5. *İtmiş dil-substratın təsiri nəticələrinin aşkar edilməsi.* Substrat barəsində dərsləyin ikinci bölməsinin ikinci fəslində ümumi məlumat verilmişdir. İtmiş dil-substratın dilçilik coğrafiyasının diaxronik istiqaməti üçün də böyük əhəmiyyəti vardır.

İtmiş dil-substratın təsiri nəticələrinin aşkar edilməsi məsələsindən bəhs edərkən, B.A.Serebrennikov yazır: “Dilçilik coğrafiyası metodlarının tətbiqi elə dil hadisələrini xəritələşdirməyə imkan verir ki, onların itmiş dil-substratın təsiri nəticələri olmaları güman edilir. Lakin bu yolla əldə edilən məlumatların hamısının gələcək şərhə ehtiyacı vardır”. Alimə görə, “dil-substratın təsirinin tam sübutu və aydınlığı aşağıdakı şərtlərdən asılıdır:

1) dil-substratın təsiri müxtəlif dil sferalarında, yəni fonetika, leksika, morfologiya və sintaksis sahələrində əks olunmalıdır;

2) dil hadisəsi yalnız o zaman dil-substratın təsiri nəticəsi sayıla bilər ki, o, dil təsirinə məruz qalan dil quruluşunun üzvi inkişafı nəticəsi kimi izah edilə bilməsin;

3) fonetika, morfologiya və sintaksis faktları qırıq-qırıq və tək-tək ola bilməz, onlar sistemli mütəşəkkilliyin əlamətləri olmalıdır.;

4) dil-substratın təsirinə aid tədqiqatlar zamanı, bir qayda olaraq, ehtimal edilən dil-substratın yayılma arealını müəyyənləşdirməyə imkan verən toponimika və hidronimika materialları tədqiqata cəlb edilməlidir” [21, 152].

3. Tarixi dialektologiyanın problemləri

Tarixi dialektologiya dilçiliyin ən gənc sahələrindəndir. Əslində yeni yaranmaqda olan bu sahə özünün ilk addımlarını atır və bu cəhətdən tamamilə təbiidir ki, konkret dillərin çoxunun hələlik tarixi dialektologiyası mövcud deyil.

Tarixi dialektologiya bizi dilçilik coğrafiyası metodu baxımından maraqlandırır. Bununla belə o, dilçiliyin müstəqil bir sahəsi olduğundan onun mövzusu və vəzifələri haqqında müxtəsər məlumat verməyə ehtiyac var.

Tarixi dialektologiya, adından da göründüyü kimi, dialektləri tarixi baxımdan öyrənir. Onun tədqiqat obyektı olan dialektlər konkret canlı bir dilə, habelə artıq çoxdan meydanda olmayan kökdilə də aid ola bilər.

Dilçilik coğrafiyası baxımından tarixi dialektologiyanın iki mühüm problemi vardır: 1) kökdil dialektlərinin yayılma areallarının öyrənilməsi və 2) konkret bir dilin qədim dialekt üzvlənməsinin aşkar edilməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda dilçilik coğrafiyası metodunu tətbiq etməklə ayrı-ayrı kökdillərin dialektləri, onların yayılma sahələrinin müəyyənləşdirilməsi üzrə tədqiqat işləri aparılır. Bu cəhətdən V.Porsiqin yazdığı "Hind-Avropa dil sahəsinin üzvlənməsi" (Членение индоевропейской языковой области. М., 1964) əsəri diqqəti cəlb edir. Bununla belə, B.A.Serebrennikovun göstərdiyi kimi, "kökdil dialektlərinin hər hansı bir moment üçün yerləşməsinə əks etdirən dəqiq xəritə düzəltmək, demək olar ki, mümkün deyil. Yalnız bir məsələni çox, ya az dərəcədə təxmini müəyyənləşdirmək olar. Bu, müasir dillərdən hər hansının daha qədim dil ümumiliyinə daxil edilməsi faktıdır ki, həmin dilə kökdilin dialekti kimi baxıla bilər" [21, 155].

V.A.Serebrennikova görə, "bu məqsədə nail olmağın ən effektiv vasitəsi fonetik, qrammatik və leksik izoqlor toplusunu aşkar etməkdir. Fonetik və qrammatik izoqlorlar, adətən, daha səciyyəvi sayılır" [21, 155].

Həmin izoqlorlar, alimin fikrincə, üç möhkəm metodik tələbə cavab verməlidir. Hər şeydən əvvəl, onlar, yəni izoqlorlar həqiqətdən ümumi hadisələri birləşdirməli, digər tərəfdən, təsadüflərin nəticəsi olmamalı və nəhayət, üçüncüsü, müəyyən innovasiyaları təmsil etməlidir.

Dil hadisələrinin təsadüfiliyini müəyyənləşdirmək üçün V.Porsiqə görə, statistik ehtimal və kəmiyyət meyarlarından istifadə etmək olar. Başqa sözlə, "müqayisə edilən oxşar dil hadisələrinin təsadüfiliyinin, yaxud qeyri-təsadüfiliyinin müəyyənləşdirilməsi zamanı müxtəlif statistik ehtimal və kəmiyyət meyarı qanunları böyük əhəmiyyət kəsb edir; məsələn, müxtəlif dillər arasındakı hər biri ayrılıqda təsadüfi ola bilən uyğunluqların çoxluğu təsadüfiliyi kənar edir" [21, 158.]

İzoqlorlardan istifadə edərkən, V.Porsiqə görə, bu da vacibdir ki, hər bir dilin genetik əlaqələri, ilk növbədə, onun müasir qonşuları ilə bağlı olaraq tədqiq edilir və yalnız bundan sonra digər qohum dillər tədqiqata cəlb olunur [21, 160].

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, dilçilik coğrafiyası baxımından tarixi dialektologiyanın ikinci mühüm problemi konkret bir dilin qədim dialekt üzvlənməsinin aşkar edilməsidir.

Aydın ki, bu problemin həlli üçün kökdilin dialekt üzvlənməsi və kökdilə aid digər məsələlər, həmin məsələlərin həlli üsulları konkret dilə də aiddir. Lakin şübhə yoxdur ki, konkret bir dilin tarixi dialektologiyası ilə məşğul olmaq kökdilin tarixi dialektoloji məsələləri ilə məşğul olmaqdan qat-qat asandır. Hər şeydən əvvəl, ona görə ki, hər konkret dilin tarixi kökdilin tarixindən müqayisəyə gəlməz dərəcədə kiçikdir. Məsələn, deyək ki, Azərbaycan dilinin dialektlərinin tarixi oğuz kökdilinkinə nisbətən çox gəncdir.

Digər tərəfdən, konkret bir dilin tarixi dialektologiyası daha çox mənbəyə malikdir. Konkret bir dilin tarixi dialektologiyası üçün yazılı abidələr, tarixi əsərlər, müasir şivələr zəngin məlumat verir. Məsələn, Nəsiminin bədii əsərlərinin dilində Şirvan, Xətayinin bədii dilində Təbriz dialektinə aid xüsusiyyətlər tapmaq olar. XIX əsrin axırlarındakı Naxçıvan dialekti üçün C.Məmmədquluzadənin əsərlərinin dili qiymətli mənbələrdəndir.

Kökdilin tarixi dialektologiyasından fərqli olaraq, konkret bir dilin tarixi dialektologiyası üçün mühüm problemlərdən biri müəyyən bir dilin dialektlərə ayrılması ilə ümumxalq dilinin münasibəti məsələsidir. Faktlar göstərir ki, müəyyən bir dilin dialekt üzvlənməsi ümumxalq dili yaranandan əvvəl və sonra ola bilər. Bu cəhətdən Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası bir sıra problem məsələlər irəli sürür.

"Azərbaycan tarixi"ndən [I c., Bakı, 1961] məlumdur ki, "miladın əvvəllərindən başlayaraq, Azərbaycan türkdilli köçəri tayfaların ardı-arası kəsilmək bilməyən hücumlarına məruz qalmışdı. Bu tayfaların daha yığcam kütlələri buraya V-VII və XI-XII əsrlərdə gəlmişdi" [səh.186]. Şübhə yoxdur ki, həmin türk tayfaları Azərbaycana özləri ilə birlikdə öz dillərini, daha doğrusu, dialektlərini də gətirirdilər. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, Azərbaycan dilinin dialektləri həmin dilin, yəni ümumxalq Azərbaycan dilinin yaranmasından əvvəl mövcud olmuşdur; başqa sözlə, Azərbaycanda dilin dialekt üzvlənməsi ümumxalq Azərbaycan dilinin yaranmasından əvvəlki dövrə təsadüf edir.

Lakin məsələni belə asanlıqla həll etmək mümkün deyildir. Belə ki, həmin kitabda göstərildiyi kimi, "mənbələr Azərbaycanın şimalında və cənubunda yaşayan əhalinin müxtəlif dillərdə danışmalarını və bütün ölkə üçün ümumi danışq dilinin olmamasını təsdiq edir. Türk dilində danışan tayfaların kütləvi hücumlarından, xüsusən XI-XII əsrlərdən sonra başqa bir vəziyyət yarandı. Bu vaxt türk dili yerli dilləri əsaslı surətdə sıxışdırırdı. O, Azərbaycanda geniş surətdə yayılmış və yerli dillərlə yanaşı işlənirdi. Səlcuqluların və Eldəgizlərin hakimiyyəti dövründə türk dilinin geniş yayılmasına baxmayaraq, azəri dili hələ də istifadədə qalmaqda idi. XIII əsrdə türk dilində danışan köçəri tayfaların buraya gələn güclü dalğası azəri, arran və başqa dillərin sıxışdırılması və Azərbaycan dilinin tamamilə qələbə çalması üçün şərait yaratdı. Bütün Azərbaycan əhalisi üçün anlaşılan və ümumi danışq dili plan Azərbaycan dili türk dilləri sisteminə daxildir. Bu zamandan azəri dili öz əhəmiyyətini itirməyə başlayır və moqol hakimiyyətinin sonlarına yaxın bu terminin özü belə aradan çıxır" [səh.188].

Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, ümumxalq Azərbaycan dili yaranandan sonra müxtəlif əsaslı və xüsusiyyətli dialektlər yaranır, başqa sözlə, dilin dialekt üzvlənməsi ümumxalq Azərbaycan dilinin yaranmasından sonrakı dövrə təsadüf edir.

Azərbaycan dili tarixi dialektologiyasının bu mühüm problemini T.Hacıyev və E.Əzizov özlərinin birgə tədqiqatlarında, görünür, düzgün həll edirlər. Onların fikrincə, "tarixi-lingvistik mənbələrdən çıxış edərək, Azərbaycan dialekt və şivələri üçün iki inkişaf mərhələsi ayırmaq olar: 1) qədim qəbilə – tayfa dil xüsusiyyətlərini sistem halında mühafizə etmiş şivələrin ərazicə diferensiasiyasının başlanması (X-XI əsrlərə qədər); 2) qəbilə – tayfa dil xüsusiyyətləri sistemini itirmiş şivələrin ərazicə ayrılması (XII-XVIII əsrlər) "T.I.Ğadжиев, Э.И.Азизов. "Историко-лингвистические основы исторической диалектологии азербайджанского языка." – в. кн. "Советская тюркология и развитие тюркских языков в СССР (Тезисы докладов и сообщений)", Alma-ata, 1976, səh.210.

Əvvəldə göstərildiyi kimi, tarixi dialektologiya özünün ilk addımlarını atır. Buna görə də hələlik "tarixi dialektologiya dilçiliyin geridə qalmış sahəsidir" [21, 166].

1. В.А.Артемов. Экспериментальная фонетика. М., 1956.
2. О.С.Ахманова. Словарь лингвистических терминов. М., 1966.
3. Р.А.Будагов. Человек и его язык. М., 1974.
4. Вычислительная лингвистика. М., 1976.
5. В.Г.Гак. Сопоставительная лексикология. М., 1977.
6. Г.Глисон. Введение в дескриптивную лингвистику. М., 1959.
7. Б.Н.Головин. Введение в языкознание. М., 1977.
8. Л.Н.Засорина. Введение в структурную лингвистику. М., 1974.
9. В.А.Звегинцев. Очерки по общему языкознанию. М., 1962.
10. В.А.Звегинцев. Теоретическая и прикладная лингвистика. М., 1968.
11. А.Е.Кирик. Методика полевых исследований. М., 1972.
12. В.И.Колухов. Общее языкознание. М., 1974.
13. Ленинизм и теоретические проблемы языкознания. М., 1970.
14. Лингвистическая типология и восточные языки. М., 1965.
15. Е.А.Макаев. Общая теория сравнительного языкознания. М., 1977.
16. С.Маркус. Теоретико-множественные модели языков. М., 1970.
17. Математическая лингвистика. М., 1973.
18. А.Мейе. Сравнительный метод в историческом языкознании. М., 1954.
19. Г.П.Мельников. Азбука математической логики. М., 1967.
20. А.М.Мухин. Лингвистический анализ. Теоретические и методологические проблемы. Ленинград, 1976.
21. Общее языкознание. Методы лингвистических исследований. М., 1973.
22. В.З.Панфилов. Философские проблемы языкознания. М., 1977.
23. В.Пизани. Этимология. М., 1956.
24. Р.Г.Пиотровский, К.Б.Бектаев, А.А.Пиотровская. Математическая лингвистика. М., 1977.
25. Принципы описания языков мира. М., 1976.
26. Проблемы грамматического моделирования. М., 1973.
27. И.И.Ревзин. Современная структурная лингвистика. Проблемы и методы. М., 1977.
28. Д.З.Розенталь, М.А.Теленкова. Словарь справочник лингвистических терминов. М., 1976.
29. Б.А.Серебренников. Вероятностные обоснования в компаративистике. М., 1974.
30. Ю.С.Степанов. Методы и принципы современной лингвистики. М., 1975.
31. Теоретические проблемы прикладной лингвистики. М., 1965.
32. Л.В.Шерба. Преподавание иностранных языков в школе. М.-Л., 1947.
33. Д.И.Эдelman. Основные вопросы лингвистической географии. М., 1968.

MÜNDƏRİCAT

Müəllifdən	5
------------------	---

BİRİNCİ BÖLMƏ

DİLÇİLİK TARİXİ

XIX ƏSRƏ QƏDƏRKİ DİLÇİLİK

1. Ən qədim dövrlərdə dilçilik. Qədim hind dilçiliyi. Yunan dilçiliyi. Ərəb dilçiliyi	7
2. Orta əsrlərdə və intibah dövründə dilçilik. XVII–XVIII əsrlərdə dilçilik sahəsində tərəqqi	19

XIX ƏSRİN ƏSAS DİLÇİLİK MƏKTƏBLƏRİ

1. Müqayisəli-tarixi dilçiliyin əmələ gəlməsi. Müqayisəli-tarixi dilçiliyə dair ilk əsərlər	24
2. Fəlsəfi dilçilik məktəbi. V.Humboldt və onun dilçilik görüşləri	27
3. Naturalizm dilçilik məktəbi. A.Şleyxer və onun dilçilik görüşləri. A.Şleyxer müqayisəli-tarixi dilçiliyin nümayəndəsi kimi	30
4. Psixoloji dilçilik məktəbi. Bu məktəbin əsas nümayəndələri və onların dilçilik görüşləri	33
5. Gənc qrammatiklər. Onların əsas nümayəndələri. Gənc qrammatiklərin dilçilik görüşləri	38
6. Moskva və Kazan dilçilik məktəbləri. Bu məktəblərin əsas nümayəndələri. Onların dilçilik görüşləri	41

XX ƏSRDƏ DİLÇİLİK

1. Gənc qrammatiklərin tənqidi. “Sözlər və şeylər” məktəbi. H.Şuxardt. Dilçilikdə estetik idealizm. K.Fossler. Neolinqvistika, onun əsas nümayəndələri	46
--	----

2. Sosioloji dilçilik. F. de Sössür və onun dilçilik görüşləri. Sosioloji dilçilik məktəbinin digər nümayəndələri	52
3. Strukturalizm və onun əsas məktəbləri: funksional dilçilik. Qlossematika və deskriptiv dilçilik	56
4. Riyazi dilçilik təlimləri	62

RUS DİLÇİLİYİ

1. Rus dilçiliyinin yaranması. Ölkədə dil quruculuğu və dilçilik	64
2. Azərbaycan dilçiliyi	69
Ədəbiyyat	74

İKİNCİ BÖLMƏ

DİLİN NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

DİLİN FƏLSƏFİ MƏSƏLƏLƏRİ

1. Dilin mahiyyəti və vəzifələri. Dil və nitq	75
2. Dil və təfəkkür. Söz və məfhum. Hökm və cümlə məsələləri. Mentiqi və qrammatik kateqoriyalar haqqında anlayış	81
3. Dilin işarəvi təbiəti haqqında	92
Ədəbiyyat	95

DİLİN İCTİMAİ MƏSƏLƏLƏRİ

1. Dil və cəmiyyət. Dilin sosioloji diferensiasiyası məsələsi. Siniflər və dil. Siniflərin dilə münasibəti. İctimai dialektologiya. Arqo problemi. Peşə dili anlayışı.	96
--	----

2. Dilin inkişafının cəmiyyətlə bağlılığı. Dil təkamülünün sosioloji istiqamətləri	104
3. Ədəbi dil. Ədəbi dil və dialekt. Ədəbi dil və milli dil. Ədəbi dillərin tipləri	106
4. Nitq mədəniyyəti və onun ictimai əhəmiyyəti. Nitq mədəniyyətinin yüksəlişində dilçilik nəzəriyyəsinin rolu	115
5. Dilin tarixi və xalqın tarixi. Dilçilik və etnoqrafiya	120
<i>Ədəbiyyat</i>	126

DİLİN DAXİLİ QURULUŞU MƏSƏLƏLƏRİ

1. Dil sistemi və dil quruluşu anlayışları. Dil səviyyələri. Dildə ümumi əlaqələrin tipləri: paradiqmatika və sintaqmatika	127
2. Fonologiya. Onun predmeti və vəzifələri. Fonem. Fonemin tədqiqi tarixi	130
3. Qrammatika. Qrammatik kateqoriyaların mahiyyəti. Morfologiya və onun əsas vahidi	148
4. Sintaksis. Sintaqm haqqında anlayış. Cümlə. Cümlənin qrammatik və aktual üzvlənməsi. Cümlə və söyləmə	154
5. Söz yaradıcılığı. Onun qrammatikaya və leksikaya münasibəti. Konversiya və onun söz yaradıcılığında yeri	159
6. Leksika. Söz dil vahidi kimi	163
7. Frazologiya. Dilin frazeoloji tərkibi. Frazologiya müstəqil dilçilik sahəsi kimi. Sabit nitq vahidləri və onların qrupları	184
8. Linqvistik tipologiya. Qrammatik quruluşuna görə dillərin müxtəlif tipləri. Dillərin tipoloji və geneoloji təsniflərinin əlaqəsinə dair	188
<i>Ədəbiyyat</i>	199

DİLİN TƏDQIQI METODLARI

ÜMUMİ MƏSƏLƏLƏR

1. Metod və metodologiya haqqında anlayış və dilçilikdə metod. Dilin tədqiqinin tədqiqatçının fəlsəfi mövqeyindən asılılığı.	201
2. Dilin öyrənilməsi üsulları. Dilçilikdə müşahidə və təcrübə. Dilçilikdə modellər məsələsi. Dilin tədqiqində nəzəriyyənin və təcrübənin vahidi	204

TƏSVİRİ METOD

1. Təsviri metod, onun əsas üsulları və istiqamətləri	209
2. Dilin zahiri əlamətlərini öyrənmə üsulları. Sosioloji, məntiqi və psixoloji, habelə fizioloji, akustik tədqiqat üsulları haqqında anlayış. Dilçilikdə distributiv tədqiq üsuluna dair	211
3. Dilin daxili xüsusiyyətlərinin tədqiqi üsulları. Dilçilikdə təsnifat və sistemləşdirmə. Paradiqmalar üsulu. Mövqe və qarşı-qarşıya qoyma üsulları. Müstəqim tərtibçilər üzrə sintaktik tərtib üsuluna dair	217
4. Dilin tədqiqində riyazi üsullar. Riyazi məntiq, çoxluqlar nəzəriyyəsi və dilçilik. Dilin tədqiqində statistik üsullar. Ehtimal nəzəriyyəsi və dilçilik	222
5. Dilin səs quruluşunun cihazlarla öyrənilməsi. Dilçilikdə avtomatlaşdırma	231

MÜQAYISƏLİ METOD

1. Müqayisə haqqında. Dilçilikdə müqayisəli-tarixi metod və onun mahiyyəti. Müqayisəli-tarixi metodun məqsədi ...	239
2. Müqayisəli-tarixi metodun əsas üsulları. Praformalar haqqında anlayış və onların bərpası	241

3. Dillərin tarixinin öyrənilməsində tekstoloji üsullar və müqayisəli-tarixi metod üçün bunun əhəmiyyəti. Dialektologiya. Etimologiya və müqayisəli-tarixi dilçilik	249
4. Müqayisəli-tutuşdurma metodu. Tipoloji tədqiqatlarda müqayisə metodu və onun əhəmiyyəti. Müqayisə-tutuşdurma metodunun üsulları	255
5. Qohum dillərin tutuşdurma yolu ilə müqayisəli surətdə öyrənilməsi	256
6. Qohum olmayan dillərin tutuşdurma yolu ilə müqayisəli surətdə öyrənilməsi	260

DİLÇİLİK COĞRAFIYASI METODU

1. “Dilçilik coğrafiyası” və “areal dilçilik” terminləri haqqında. Dilçilik coğrafiyasının linqvistik əsasları	262
2. Dilçilik coğrafiyasının sinxronik və diaxronik istiqamətləri	265
3. Tarixi dialektologiyanın problemləri	269
<i>Ədəbiyyat</i>	273

Buraxılışa məsul:	<i>Əziz Güləliyev</i>
Texniki redaktor:	<i>Rövşən Ağayev</i>
Tərtibatçı-rəssam:	<i>Nərgiz Əliyeva</i>
Kompyuter səhifələyicisi:	<i>Rəvan Mürsəlov</i>
Korrektorlar:	<i>Elsevər Muradov</i> <i>Elnaz Xəlilqızı</i>

Yığılmağa verilmişdir 07.06.2006. Çapa imzalanmışdır 28.08.2006.

Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 17,5. Ofset çap üsulu.

Tirajı 25000. Sifariş 176.

DÜST 5773-90, DÜST 4.482-87

Kitab “CBS-PP” MMC mətbəəsində çap olunmuşdur.

Bakı, Şərifzadə küçəsi, 3.

4410
A 37

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

İlham Əliyevin

“Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə
kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında”

12 yanvar 2004-cü il
tarixli sərəncamı ilə nəşr olunur.

